

ÜRETİCİ GELİR PAYININ ARTIRILMASI

TÜRKİYE KALKINMA VAKFI
Development Foundation of Turkey

Çukurambar Mah. MalcolmX Cad.
Bayındır Apt. 24/14 Çankaya-Ankara

www.tkv-dft.org.tr

TÜRKİYE KALKINMA VAKFI
Development Foundation of Turkey

www.tkv-dft.org.tr

TARIMDA YAPISAL DÖNÜŞÜM ÜRETİCİ GELİR PAYININ ARTIRILMASI

1.KISIM (MEVCUT DURUM ANALİZİ)

Mart, 2023
Ankara, Türkiye

RAPORU HAZIRLAYANLAR

Dağ, Rifat

Yazar • Eşgüdüm Sorumlusu

Rifat Dağ 1945'te Elazığ'da doğdu. 1967'de Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi'ni bitirdi. Kırsal alana yönelik birçok çalışmada görev aldı. Dönemin Devlet Üretim Çiftliklerinde 1969-1975 yılları arasında mühendis olarak görev yaptı, Kooperatifler Genel Müdürlüğü'nde sırasıyla Fen Heyeti Müdürlüğü, Daire Başkanlığı, GAP İdaresi Başkanlığı'nda 1999-2003 yıllarında Genel Koordinatörlük görevlerini üstlendi. FAO tarafından işletme dönemi başarılı bulunan özel bir tavukçuluk firmasını 1985 yılında kurdu ve 7 yıl Genel Müdürlük görevini üstlendi. Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV)'nin uyguladığı katılımcı kırsal kalkınma projelerinde yönetici olarak görev aldı. DİSK/Dev Maden Sen'in uyguladığı kırsal kalkınma projesinin koordinatörlüğünü, ZMO'na bağlı Diyarbakır Şube'sinin kurucu başkanlığını üstlendi. Halen Türkiye Kalkınma Vakfı'nın Mütevelli Heyeti Başkanlığı'nı yürütmektedir, kalkınma ve bölgesel gelişme konularında yayınları bulunmaktadır:

Doğu Ekonomisi, Diyarbakır ve Bölgesel Gelişme (A. Göktürk ile ortak yayın), *GAP Yeniden Yapılanmalı* (A. Göktürk ile ortak yayın), *Kırsal Kalkınma Siyaseti, Bölgesel Gelişme Makro Politikaları, TİGEM Performans Analizi* (KİGEM ortak yayın), *Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması* (TMMOB- çalışma grubu ile), Tarım Bakanlığı desteğinde tarımsal kooperatiflerin ortaklaşa yürüttüğü eğitim programı için *Yatırım Fizibilitelerinin Hazırlanması ve Değerlendirilmesi Eğitim Dokümanı*, Milli Kooperatifler Merkez Birliği'ne Kooperatifçilik Gelişme Stratejileri Dokümanı ile 50. Yılında TKV çalışmasını hazırladı. Çalışma Grubu (Rahim Yeni, Sevim Karasungur, Neslihan Önder Özen) ile birlikte 2022 yılında Tarımda Yapısal Dönüşüm/Üretici Gelir Paylarının Artırılması Raporu'nu hazırladı. Ayrıca, tarım ve kırsal kalkınma konularında bir dizi makalesi yayımlandı.

Karasungur, Sevim

Yazar

Sevim Karasungur 1988'de doğdu. 2009 yılı Haziran ayında Çevre Teknolojileri ve 2014 yılı Ocak ayında Çevre Mühendisliği Fakültesi'ni bitirdi. 2009 yılında kısa süreli olarak Marmara Belediyeler Birliği'nde çevre programları asistanlığı görevini üstlendi. 2009-2014 yılları arasında Erasmus+ gençlik programlarında yer aldı. 2014 yılında TKV'de çalışmaya başladı ve kırsal alana yönelik birçok çalışmada görev aldı. GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi'nin (BKİ) sosyal projelerinin izleme ve değerlendirmesinin yapılması, toplumsal kalkınma program sorumluluğu, alt bölge kırsal kalkınma programlarında saha çalışmaları ve program önerilerinin oluşturulmasında görev aldı. Kalkınma alanında uluslararası gözlem ve tecrübe için 2017 yılında 1 yıl süreyle İtalya'da bölgesel ve yerel kalkınma odaklı bir projede gönüllü olarak yer aldı. Akabinde kalkınma ve göç alanında performans

göstermek üzere uluslararası kuruluşlarda 2 yıl süreli olarak Ekonomik Kalkınma Temelli Kadın Güçlendirme Programı'nda program sorumluluğu üstlendi. Sivil toplum ve özel sektör kuruluşları arasındaki iletişimi arttırmak amacıyla performans gösterdi. Freelancer olarak kırsal kalkınma ve sürdürülebilir geçim kaynağı modellerinin oluşturulması konusunda çeşitli kuruluşlarda kısa süreli raportör ve kolaylaştırıcı olarak yer aldı. Kadın kooperatifleri konusunda destekleyici çalışmalar ve çeşitli kadın kooperatiflerinin sürdürülebilir pazar bağlantılarının oluşturulması için danışmanlık sağlamaya devam ederken, Dünya Bankası tarafından teknik yürütücülüğünün gerçekleştirildiği Tarımsal Kalkınma Projesi'nde saha koordinasyon danışmanlığı sağlamaktadır.

Ömür, Pervin Canan

Yazar

Pervin Canan Ömür, 2021 yılında Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünü bitirdi. Mezun olduğu yıl, Ankafor UNDP GEF SGP fonlu kırsal kalkınma projesinde gönüllü proje asistanlığı görevini üstlendi. Halen, Türkiye Kalkınma Vakfı'nda UNICEF işbirliği ile yürütülen projeler

ile, WHH (Welthungerhilfe) ve Alman İşbirliği ile yürütülen projelerde Yönetici Asistanı olarak çalışmaktadır. Sosyal kalkınma, göç ve kadın çalışmaları temel ilgi alanları arasındadır. İyi seviyede İngilizce bilmektedir.

Önder Özen, Neslihan

Yazar

Neslihan Önder Özen 2017 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünü ve 2021'de aynı üniversitede Avrasya Çalışmaları yüksek lisans programını bitirdi. Yüksek lisans tezini *Avrupa Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Kapsamında Sürdürülebilir Kalkınma Girişimleri: Vaka Çalışması "Gürcistan'da LEADER/CLLD Uygulaması"* üzerine yazdı. Çeşitli burslarla Almanya'da Hamburg Üniversitesi ve Kanada'da St. Thomas Üniversitesi gibi kurumlarda misafir öğrencilik yaptı ve buralarda iklim değişikliği siyaseti üzerine dersler aldı. Coğrafi ilgi alanlarını Orta Asya, Doğu Avrupa ve Kafkasya oluşturmaktadır. 2018 yılında Alman Küresel ve Bölge Araştırmaları Enstitüsü'nde (*German Institute of Global and Area Studies*) dahil olduğu araştırma projesi ile Türkiye'nin göç politikası üzerine araştırmalar yürüttü.

Başta Türkiye olmak üzere (UNDP SGP-Gef fonlu projelerde), Almanya ve Gürcistan'da kırsal kalkınma projelerinde gönüllü olarak yer aldı. 2019'da Türkiye'de IPARD II kapsamında pilot uygulaması başlatılan LEADER stratejisi dahilinde Ankara'nın Güdül ilçesinde kurulan Güdül Yerel Eylem Derneği'nde yerel kalkınma stratejisi uzmanı olarak çalıştı. Halen, Türkiye Kalkınma Vakfı'nda UNICEF ile yürütülen ve GAP BKİ iş birliği ile gerçekleştirilen projelerde izleme ve değerlendirme sorumlusu olarak çalışmaktadır. Agroekolojik tarım, yerel ve kırsal kalkınma, topluluk geliştirme ve iklim değişikliğine dirençli tarım temel ilgi alanları arasındadır. Önder Özen çok iyi derecede İngilizce, orta seviyede Almanca ve temel seviyede Rusça bilmektedir.

Yeni, Rahim

Yazar

Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak İlimi Bölümü'nü 1980 yılında bitirdi. Çalışma yaşamına aynı yıl ziraat mühendisi olarak Tarım Bakanlığı Araştırma Planlama Koordinasyon Kurulu Başkanlığı'nda başladı. Kurul başkanlığına bağlı Araştırma ve İstatistik Daire Başkanı olarak görev yaptı, bir süre APK Kurul Başkan Vekilliği'ni üstlendikten sonra, 6 ay Bakan Danışmanlığı görevine atandı ve 2006 yılı Mart ayında kendi isteğiyle emekli oldu.

1988 yılında İstatistik Yüksek Lisansını tamamladı, yurt içi ve yurt dışında çok sayıda mesleki ve proje hazırlama eğitimlerine katıldı. Kamu ve meslek kuruluşları tarafından düzenlenen proje eğitimlerinde eğitmen olarak görev aldı.

Milli Güvenlik Akademisi'nde 5 yıl süreyle müdaviplere Tarım ve Tarım Politikaları konusunda eğitim verdi. Çeşitli panel ve sempozyumlarda tarım ve destekleme politikaları konularında bildirimler sundu. Farklı sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütlerine üye oldu, yönetim ve denetleme kurullarında görev aldı. Halen TKV Mütevelli Heyeti ve Yönetim Kurulu üyesidir.

İÇİNDEKİLER

I. KISIM MEVCUT DURUM ANALİZİ	1
Raporu Hazırlayanlar	2
İçindekiler	4
Önsöz	6
Özet	9
Giriş	17
I. BÖLÜM	21
1.1 TÜRKİYE’NİN KISA TARIM TARİHİ	22
1.1.1. 1980’ler: Tarımın Zor Yılları –Küresel Kapitalizmin Baskın Rolü	25
1.1.2. Tarımsal Kamu İktisadi Teşebbüslerin Özelleştirilmesinin Dinamik Etkileri	26
1.1.3. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)	28
1.1.4. Şeker Krizi	30
1.1.5. Şeker Üretiminde Üretici Kooperatifinin Önemi -Kayseri Şeker Örneği	31
1.1.6 Çay Tarımı: İnışli-Çıkışlı Bir Süreç	32
1.1.7 Tarımın, Tarım Dışına Süreğen Kaynak Transferi: İç Ticaret Hadleri (İTH)	33
1.2. TARIMDA DESTEKLEME POLİTİKALARI	34
1.2.1. OECD Tarım Destekleme Ölçümü	38
1.2.2. Buğday Örneğinde Tarımsal Destekler ve Ürün Maliyeti	41
1.3. TARIMSAL GELİR VE İSTİHDAM, TARIMSAL ARAZİDE DEĞİŞİM	46
1.3.1 Bazı Tarımsal Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri	47
II. BÖLÜM	49
2.1. GİRİŞ LOJİSTİĞİ- TEDARİK PİYASASI	50
2.1.1. Tohum Tedariki	50
2.1.2 Hayvancılık Sektöründe Damızlık Materyal ve Yem Tedariki	51
2.1.3. Mazot ve Gübre Kullanımı ve Fiyatlar	54
2.2. ÜRETİM ORTAMINI ETKİLEYEN DİNAMİKLER VE YENİ ÜRETİM FAALİYETLERİ	58
2.2.1. Üretim Ortamını Etkileyen Dinamikler	58
2.2.1.1. Tarımsal Sulama	58
2.2.1.2. Sulak Alanlar, İklim Değişikliği ve Tarım	59
2.2.1.3. İklim Değişikliği ve Biyoçeşitlilik Bağlamında Tarım	60
2.2.1.4. Üretim Faaliyetlerini Kolaylaştıracak Örgütlenme Yapısı	62
2.2.1.5. Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Cinsiyet	69
2.3. ALTERNATİF ÜRETİM FAALİYETLERİ ve YEREL ÜRETİM –DAĞITIM YÖNTEMLERİ	72
2.3.1. İklim Değişikliği Riskine Karşı Alternatif Tropikal Ürünlerde Gelişim	72
2.3.2. Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları	73
2.3.3 Yerel Kalkınmada Tarımsal Ürünler ve Topluluk Destekli Tarım	74

III.BÖLÜM	78
3.1 TARIMSAL ÜRÜNLER DAĞITIM -PAZARLAMASINDA MEVCUT YAPI VE TOPLUMSAL TARIMIN HEDEFLERİ	80
3.1.1 Dağıtım ve Pazarlamada Mevcut Kanallar ve Aracı Hakimiyeti	80
3.2. ÜRETİCİ GELİR PAYLARINA İLİŞKİN GELENEKSEL YAPILAR	80
3.2.1. Et Tavukçuluğu Sektörüne İlişkin Tarsus İlçesi'nde Örnek İşletme Gelir Analizi	80
3.2.2 Bazı Temel Tarımsal Ürünlerde Üretici Gelir Payları	81
3.3. TOPLUMSAL/SOSYAL TARIM	82
IV. BÖLÜM	85
4.1. AKILLI TARIM/DİKEY TARIM VE DİĞER YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR	86
4.1.1. İsrail Örneği	86
4.1.2. Türkiye'de Tarım 4.0'ün Önemi	87
V. BÖLÜM	88
TARIMSAL ÜRETİCİ GELİR PAYININ ARTIRILMASI YÖNELİK MÜDAHALE ALANLARI VE YAPISAL DÖNÜŞÜM ÖNERİLERİ	90
SONUÇ	93
II. POLİTİKA ÖNERİLERİ	95
Giriş	96
TARIMSAL ÜRETİM POLİTİKALARI	98
KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARI	101
ARAMA KONFERANSI KATILIMCI BİLGİLERİ	103
KAYNAKÇA	112

ÖNSÖZ

Tarım, başlı başına birçok dinamiğin karmaşıklığını yaşayan ve birçok alanın kaderini tayin eden bir sektör. Ölçek olarak küçük ve çok parçalı arazi tabanına dayalı olması, yönetsel yapısında ve veri düzeninde güçlükler doğuruyor. Karar sürecinde verilere ilişkin olarak ortaya çıkan bu sorunlar, yanlış tespitlere yol açabiliyor. Bu bağlamda düşünüldüğünde, en son genel tarım sayımının 2001 yılında gerçekleştirilmiş olması, yapısal profile ilişkin güncel verilerin bulunmadığı bir ortamı dayatıyor. Böyle olunca da belirleyiciliğe dayanan kestirimlere ve tartışma yaratan senaryolara kuşku ile yaklaşıldığını belirtmek gerekiyor.

Dolayısıyla, yaşanan istatistiksel karmaşıklık içinde üretici gelir payının artırılması gibi geniş bir alana atıf yapılmasını gerektiren bir konuda, gerçekleştirilecek çalışmanın güçlükler doğuracağı biliniyordu. Bu güçlüklerin aşılmasında, Türkiye Kalkınma Vakfı'nın 50 yılı aşan deneyimlerinin sağladığı gözlemlerin ve o gözlemler içinde birikime evrilen yaşamışlıkların önem taşıdığını belirtmek gerekiyor. Bununla birlikte, başarmış ülkelerin deneyimlerinin yanında, Türkiye'nin, kısa sürelerle yaşamış olsa da, özellikle örgütlenme pratiklerine ayrıca önem verildiğini, dersler çıkarıldığını belirtelim.

Üretici gelir payının artırılması fonksiyonunun icrası, raporumuzun önerilen politikalar kısmında tanımlanan bir dizi değişkenin, eylem planına dayalı eş zamanlı çözümüne bağlıdır. Çünkü gelir artışı gibi bir olgu, çok geniş ve karmaşık sosyoekonomik ortamdan temel almaktadır. Gelir artışı sorunu, sadece üreticinin yeterli bir kazançla sahip olması anlamına gelmiyor; aynı zamanda işletmesinde öngördüğü ilerlemeyi sağlayacak yeterli sermaye birikimini kazanması ve kolayca sağlayabileceği finansmana, yeni teknolojiye ve bilgiye erişim anlamına da gelir. Öngörülen yapısal dönüşümlerin hayata geçirilmemesi halinde, tarımın olumsuzluk doğuran geleneksel döngüsü sürüp gidecek ve özellikle geleneksel yapıların sürekli olarak doğurduğu küçük üretim, oyun dışında kalacaktır. 2021 yılı itibarıyla 4.4 milyon ha tarım arazisinin hangi gerekçelerle kullanılmadığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz; bu olguda daha çok, küçük işletmelerin daha da küçülerek miras yoluyla çok hisseli bir yapıya evrilmesinin etkisini de hesaba katmak mümkün. Küçülenin oyun dışına atıldığı bir ortamda, ilerleme sağlamak bir yana, başta işsizliğin öne çıktığı çarpık kentleşme sorunu olmak üzere, gıda güvenmesinin sağlanamadığı ciddi daralmaların gündeme gelmesi, ne yazık ki, kaçınılmaz olacaktır.

Üreticilerin de içinde bulunduğu çoklu uzmanlık ve iş grubunun müdahalesini gerektiren böylesine kapsamlı bir çalışmanın başarısını artırmak için bu rapor iki ana kısımdan oluşturuldu. Birinci kısım, mevcut durum analizine, sorunların ve ihtiyaçların belirlenmesine, ikinci kısım ise sorunların aşılması için alanında yetkin uzmanların, tarafların ve üretici temsilcilerinin katıldığı bir çalışma grubu ile geçerli politikaların belirlenmesine dayandırıldı.

Sektörün mevcut durum analizine gidilirken M. Porter'ın "Değer Zinciri" kuramından yararlanıldı ve tarımın tedarik ve satış piyasaları yanında üretime ilişkin fonksiyonları analiz edildi. Ayrıca, sektör fonksiyonlarına ilişkin kapsayıcı niteliği dikkate alınarak, kooperatif bağlamında örgütlenme sorunları tanımlanmaya çalışıldı.

Bir yıllık sürede, çalışmanın gerçekleştirilmesinde görev alan ekibin gayretleri yadsınamaz. Bununla birlikte, taslak çalışmayı inceleyen, değerlendiren ve görüş ileten ekonomist-yazar Bülent DANIŞOĞLU'na, Prof. Dr. Aziz EKŞİ'ye, Prof. Dr. Ali GÖKMEN'e ve Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ'e ve İbrahim TUĞRUL'a teşekkür borçluyuz.

Rifat DAĞ

TKV Mütevelli Heyeti Başkanı

1. KONU

Tarımda Üretici Gelir Paylarının Artırılması Politikaları.

2. AMAÇ

2.1. Temel Amaç

Üretici gelir paylarının artırılması yönünde politika seçeneklerinin belirlenmesi.

2.2. Tali Amaç

Politika seçeneklerine ilişkin belirlemelerin kamuoyuna ve ilgili kurumlara sunulması.

3. KAPSAM

Çalışmanın temel hedefi, tarım sektöründe Üretici Gelir Paylarının Artırılmasına ilişkin bir Atölye Çalışmasının gerçekleştirilmesi için öneriler sunmak ve sonucun ilgili ve yetkili kurum ve kuruluşlarla tartışılmasına olanak sağlamaktır. Atölye çalışmasına geçilmeden önce, öncelikle sektör analizine ihtiyaç duyulacaktır. Bu nedenle bu rapor, girdi temininden ürünün nihai tüketiciye arzına kadar yaşanan faaliyet sürecinde, tarım üreticisinin rolü ile aracı ve diğer paydaşların rollerini tanımlamanın yanında, verimliliği, kaliteyi ve üretici kazancını olumsuz etkileyen sorun alanlarını görünür kılmak ve bunları analiz edecektir. Atölye çalışmasından önce gerçekleştirilecek olan sektör analizi, mevcut durum, sorun ve ihtiyaç analizlerini kapsayacağından, bu bölümdeki çalışmayı atölye çalışmasının bir altlığı olarak da ifade etmek mümkün.

Tarım sektöründe üreticilerin ya da kuruluşların (kooperatif, birlik, meslek odası, şirket vs.) faaliyet alanları incelenirken, aracı kuruluşların (meyve ve sebze toptancı hali, pazarlama sürecinin belirli alanlarında rol alan kurum ve kuruluşlar vs.) fonksiyonları mevzuatla (ilgili yasalar ve yönetmelikler) beraber analiz edilecektir.

Kırsal faaliyet olarak bilinen tarım, diğer reel sektörlere (sanayi, hizmet) göre agroekolojik ve ticaret zorlukları yaşamaktadır. Toplum ve hükümetlerin, zorlukların doğurduğu dezavantajları dikkate alarak çözüm geliştirmeleri ve uygulamaları beklenir.

4. METODOLOJİ

4.1 Yöntem

Şekil 1: Michael Porter Değerler Zinciri (rapor bağlamına uyarlanarak yeniden çizilmiştir)

4.1.1 Sektör analizine ilişkin rapor, sektörün faaliyet aşamalarının irdelemesine olanak sunan Michael Porter'in¹ "değer zinciri" (value chain) yöntemi ile gerçekleştirilecektir.

4.1.2 Sektörün mevcut durum, sorun ve ihtiyaç analizleri için var olan mevzuat, ikincil kaynaklar (bilimsel araştırmalar, meslek odaları raporları, sektör planı ihtisas komisyonu raporları, FAO, UNESCO, World Bank gibi uluslararası örgütlerin istatistikleri ile Tarım ve Orman Bakanlığı gibi kamu kurumlarının raporları ile TÜİK istatistikleri) değerlendirilecek, sektör uzmanları ve ilgili paydaşlar ile gerçekleştirilen mülakatlarla gerekli veriye ulaşılabilecektir.

4.1.3 Sektörün alt sektör faaliyetlerinden örnek ürünlerin hububat (buğday) ve et tavukçuluğu faaliyet aşamaları incelenecek ve örnek alanlar için gelir gider analizleri gerçekleştirilecektir. Üretim sürecindeki organizasyonel yapılar incelenecektir.

4.1.4 Üretici gelir paylarının artırılması yönünde uzman ve paydaşların görüşlerini almak için hazırlanan rapor çıktılarının tartışılacağı bir atölye çalışması gerçekleştirilecektir.

4.2 Hipotez/Varsayım

4.2.1 Nicel Hipotez

4.2.1.1 Pazarlama zinciri, çok aktörlü ve çok aşamalıdır. Tarım işletmelerinin ya da örgütlerinin bu aşamalara erişimi ve bu aşamalardaki fonksiyonları, ilk aşamanın dışında söz konusu değildir.

4.2.1.2 Üretici arzı ile aracı talebine ilişkin olarak hasat öncesine dayalı, genellikle herhangi bir kapsamlı ve üretici haklarını güvenceye alan anlaşma ya da sözleşmeler gündeme gelmemektedir.

4.2.1.3 Üretici genel olarak, pazarlama marjını yükseltecek herhangi bir depolama, ambalajlama ve ürün işleme donatılarına sahip değildir.

4.2.1.4 Üreticiler iç ticaret hadlerinin gösterdiği gibi sürekli olarak kan yitirmektedir.

4.2.1.5 Üretici örgütlerinde morfolojik büyüme olmasına karşın, faaliyetlerin/yatırımların dikey ilerlemesi, üretimden nihai pazara kadar üreticinin etkin örgütlenmesi ve kooperatiflerin tedarik-satış piyasaları ile üretim fonksiyonlarının geliştirilmesine ilişkin bütüncül (entegre) uygulamalar,uzunca bir süredir gündeme alınmamıştır.

4.2.1.6 Üreticiler için iç ya da dış piyasa desteği (fark ödeme desteği) gündeme gelmemektedir.

4.2.1.7 Üretici gelir payları, gelişmiş ülkeler oranının yarısına bile erişememektedir.

4.2.2 Nitel Hipotez

4.2.2.1 Gelirin tabana yayılmasını kolaylaştıracak ve bu kapsamda dezavantajlı tarım sektörünün gelirden yeterli pay almasını sağlayacak bütüncül (dikey ve yatay entegrasyonu da sağlayacak) politikalar gündeme gelmemektedir.

4.2.2.2 Gerek ürün alımında ve gerekse destekleme konularında üretici ihtiyaçlarının belirlenebilmesini sağlamak için üreticinin ve üretici temsilcilerinin doğrudan katılımına kamusal imkan tanınmamaktadır.

4.2.2.3 Süt işleme örneğinde görüleceği üzere, tarımsal endüstri yatırımlarının yer seçiminde gerek ürün maliyetinin düşürülmesine gerekse yerel damak tadının korunmasına fırsat sağlayacak olan yerel üretici örgütlerinin yatırım gerçekleştirmesine öncelik verecek politikalar yetersiz kalmakta ve süt işletmelerinde yoğunlaşmaya ortam hazırlanmaktadır. Bu sebeple, Marmara Bölgesi'ndeki süt fabrikasında işlenmek üzere 500-600 km'lik mesafelerden gıda güvenliğini tehdit edecek taşımalara gidilmektedir.

1. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, s. 36-52

■ ÖZET

Bu çalışmanın amacı, tarım üreticisinin gelir payının artırılması için politika seçeneklerini üretmek ve sonuçlarını ilgili kamuoyu ile paylaşmaktır. Bu nedenle, Porter'ın Değer Zinciri (1985) modeli üzerinden sektör analizi yapılarak tarımsal faaliyet sürecinde kamunun, araçların ve tarım üreticisinin tedarik, üretim ve satış piyasasındaki rolleri irdelenmiştir. Üretici gelir payını artıracak müdahale alanlarının kısaca tanımı yapılmıştır. Hazırlanan raporun sunduğu müdahale alanlarının analitik olarak incelenmesi için sektör uzmanlarının, akademisyenlerin, ilgili sivil toplum kuruluşları ve kamu kuruluşlarından temsilcilerin ve üreticilerin katılacağı bir atölye çalışmasının gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Atölye çalışmasının ardından, raporun tarımsal üretici gelir payının artırılmasına yönelik müdahale alanları ve yapısal dönüşüm taslak önerileri ile beraber güncellenerek politika yapıcılar için bir rehber olarak yayınlanması düşünülmektedir.

Rapor dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Türkiye'nin tarım tarihi kısaca anlatılmış ve tarım tarihinde gerçekleşen önemli olaylar üzerinde durulmuştur. Aynı bölüm içerisinde tarımsal destekleme politikaları ve tarımsal kalkınmadaki rolü incelenmiş, tarımsal arazide değişim ve bazı ürünlerin yeterlilik derecesine dair görüşlere yer verilmiştir. İkinci bölüm ise, Porter'ın değerler zincirinin iskeletini oluşturduğu bir analiz sunmaktadır. Dört alt başlık altında giriş lojistiği, üretim, dağıtım ve pazarlama basamakları incelenerek her birinin Türkiye tarımsal üretimindeki rolüne değinilmiştir. Üçüncü bölümde, teknolojiye yaşanan yeni gelişmeler ve yeni yaklaşımlar çerçevesinde tarımın değişen yüzünden bahsedilmiştir. Son bölümde ise, tartışılan başlıklar altında tarımda yapısal dönüşümü tetikleyecek politika önerileri sunulmuştur.

Üretici gelir payı, kısaca tüketici fiyatları içinde üretici fiyatlarının görelî payı olarak tanımlanabilir. Bu pay, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde %40'ların üzerinde seyretmesine karşın, Türkiye'de %15'ler düzeyinde kaldığına göre, mutlak olarak sorunu ele almak ve çözüm önerilerine ulaşmak gerekir. Üretici gelirinin tüketici fiyatlarına oransal uzaklığı, bir bakıma, kaynak transferinin de ölçütüdür. Kaynak transferi, üretimin gerçekleştirildiği aşamadan, tüketiciye sunulan aşamaya kadar üreticinin kontrol edebileceği depolama, paketleme ve ürün işleme gibi yatırım ve organizasyonunun yokluğu ya da yetersizliği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, üreticiler tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olup da faaliyet sürdüremediği dilimine "Pazarlama Marjı" denmektedir. Gelişmiş ülkelerde "Pazarlama Marjı" Türkiye'deki yapıya göre daha dar bir alanı kapsar, dahası, özellikle süt ve süt ürünleri sektöründe ve şarap üretiminde, üretici gelir payları %90'lara ulaşır.

Türkiye tarımı, Osmanlı Toprak Sistemi Mir'i Miranlık'tan devir aldığı yapıyla, sürekli olarak kendi dışındaki sistemlere (merkeze/sektörlere) kaynak transfer etmiş ve kendi sektöründe demir atamamış, tutunamamıştır. Bunun tek istisnası, 1978-1979 yılları arasında 600'e yakın endüstriyel işletme ile girdi temini, üretim (endüstriyel üretim dahil) ve pazarlama alanlarında ulaştığı ve pazarlama marjını kendi lehine çevirdiği kısa dönemdir. Bu kısa bir dönemdir. Çünkü, 1980 askeri darbesi ile birlikte bu ilerleme işletme yöneticilerinin tutuklanmasıyla yatırımlar müsadere edilerek atıl bırakılmıştır.

2021 yılı itibarıyla tarım, 45,5 \$ milyar ile Türkiye hasılasının %5,6 oranına sahip. Ancak bu paydan fazlasının, reel fonksiyonlarına ulaşamama ve yetersiz üretici örgütlenmesine bağlı olarak, tarım dışına transfer edildiği bilinmektedir. Tarım işletmelerinin dayandığı arazi büyüklüğünün ortalama 59 dekar (da) olduğu ve etkili örgütlenemeyen bu küçük işletmelerde kaynak yitiminin daha da kolay olacağı sürpriz olmamalı. Örgütlenmenin yetersiz kaldığı

2. Arza dayalı çokça benzer işletmenin var olduğu ve alternatif işletme üretimlerinin varlığı içinde bireysel işletmenin koşul dikte edemediği

bir ortamda, üreticinin bireysel imkanları ile pazara erişmesi kaçınılmaz olduğuna göre *saf rekabet*² ortamının egemen olacağı kuşku götürmez bir gerçek. Bu durum, üreticinin birincil ürünü elden çıkarmasından sonra ürünün nitelik değiştirmeden tüketiciye ulaşmasına kadar birçok aracı aşamasından geçerek yeni maliyetlerin ve yeni kazançların ürün satış fiyatına bindirilmesini kaçınılmaz kılar ve bu kısır döngü böylece devam eder.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, 2020 yılı itibariyle köy nüfusu 5,8 milyon³. Ancak bu nüfus, 2012 yılında yürürlüğe giren 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulmasına Dair Kanun⁴ ile 30 ilde köyden mahalleye çevrilen fakat ekonomik ve sosyal göstergeler açısından köy niteliğini yitirmemiş 16.130 eski köy nüfusunu içermez. 2012'de toplam köy nüfusu 22,7 milyon⁵ düzeyinde olduğuna göre günümüzde köy niteliği taşıyan yerleşimlerin nüfusunun, 2012 yılında belirlenen nüfus değerinin altında olmadığı söylenebilir.

Türkiye, cumhuriyet dönemine mutlak tarım ülkesi olarak girdi. 1925'te yıkıcı "aşar vergisi" kaldırıldı. 1927'de iç piyasada henüz üretilmeyen traktör, gübre, tarım ilacı gibi girdilerin ithalatına başlanırken. Öte yandan birincil tarım ürünlerinin işlenip değerlendirilmesi ve tüketici temel ihtiyaçlarının karşılanması için 1930'lu yıllarda, 1929'da ortaya çıkan "dünya iktisadi buhranı" etkisiyle kamu endüstriyel işletmeleri yatırımlarına gidildi. 1931-1950 yılları arasında ihracat fazlasına ulaşıldı.

1950'den itibaren Marshall Yardımı ile tarımda makineleşme hızlandı, traktör kullanımı tarım yaşamını radikal olarak değiştirdi. Tarım arazisinde de genişlemeler yaşandı, 10,6 milyon hektar (ha) artışla arazi miktarı 23,3 milyon ha'a ulaştı. Bu dönemde Türkiye kırdan kente göç ile tanıştı. 1950'den 1960'a gelindiğinde tarımsal istihdam payı %85'ten %75 oranına düştü.

1960-1970'li yıllarda kamunun endüstriyel yatırımlarına hız verilerek, başta endüstriyel bitki üretimi olmak üzere yağlı tohumlar ve meyve üretiminin çeşitlenmesine kapı aralandı. 1960'lı yıllarda yem, süt, şeker üretiminde kamu yatırımlarına başlandı. Şeker pancarı üretimi 1967'de 3,3 milyon ton iken 1970'li yıllarda bu miktar 5,5 milyon tona ulaştı. 1967'de demokratik kooperatiflere yönelik 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu çıkarıldı. 1970'li yılların sonuna doğru 600 kadar tarımsal endüstriyel yatırım, kamunun eğitim, örgütlenme ve finansman desteği ile işletmeye alındı; tarım üreticisi artık bir taraftan girdi ihtiyacını karşılariken diğer taraftan ikincil ürün olarak peynir ve tereyağı gibi endüstriyel ürünlerini piyasaya sürme şansını yakaladı. 1979'da süt işleme kooperatif tesislerinin piyasa payı %20'lere kadar yükseldi. Tarım kooperatiflerine ilişkin bu yaklaşım, üretimle birlikte sektörün tedarik ve satış piyasalarında ihtiyaçlarının karşılanması ve bu alanlarda güçlenmesi anlamına geliyordu.

1980'ler tarım için zor yıllardı; 24 Ocak 1980 "Ekonomik İstikrar Tedbirleri" tarıma yapısal bir müdahaleydi. Radikal kurumsal düzenlemelerle tarım, askeri darbenin gölgesinde, egemen dünya piyasalarının ihtiyaçlarını önceleyen kurumlarla tanıştı. Küresel finans, kapitalin tayin edici niyetleri görülmeden, adına "İstikrar Programı" denen zehir, öncelikle tarımın damarlarına akitildi. Devlet müdahalesi ve artan oranlı vergi sistemi kaldırıldı. Vergi, ücretli çalışanlarla küçük üreticilerin sırtına yüklendi. Katma Değer Vergisi (KDV) en temel ihtiyaç mallarına ciddi oranlarda yansıtıldı. Gümrük tarifelerinde ayçiçeği örneğinden görüleceği üzere, gümrük oranı öngörülenin de altına indirildi. Kamu işletmeleri özelleştirildi. Kooperatif yatırımları doğası nedeniyle özelleştirilmedi. Ancak askeri darbe tüm kooperatif önderlerini tutukladı, tarım üreticilerinin özverileriyle ortaya çıkan 600'e yakın endüstriyel kooperatif

3. <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=k%C3%B6y%20n%C3%BCfusu>

4. <https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuatmetin/15.6360.Pdf>

5. 2007-2012 döneminde Türkiye köylerinde nüfusun değişimi https://www.researchgate.net/publication/320987376_2007-2012_doneminde_Turkiye_koylerinde_nufusun_degisimi_Population_change_in_Turkey's_villages_during_2007-2012_period

işletmesi sönümlendi. Kamuya ait süt ve yem fabrikaları, tarım üreticilerine devir ya da satışı hesaba katılmadan özelleştirildi. Planlı dönemden 1980 yılına kadar tarımsal verimlilik %3'ler düzeyinde gerçekleşirken, 1980 sonrasında söz konusu oran %2'lere kadar geriledi.

2000'li yıllara gelindiğinde, uygulanan politikalar istikrar programının türevleri olarak devam etti; kamunun tarımdan girdi alan endüstriyel işletmeleri (birkaç şeker fabrikası dışında) özelleştirildi. En ilginç gelişme, kamunun tarım işletmelerinde (TİGEM'de) yaşandı. 12 işletme 2003-2004 yılları arasında satıldı ya da özel sektöre kiralandı. Böylece bitkisel biyoteknolojik tohum (hibrit tohum) alımı ile büyük ve küçükbaş hayvan damızlık alımında ithalata dayalı rejim hayata geçirildi. Özellikle hayvancılığa dayalı ithalatta iç piyasa fiyatlarının baskılanması amaçlanırken, genel olarak tarımsal ticarete tüketici fiyatlarının oluşmasında tarım üreticisi rolü, başka bir anlatımla üretici fiyatlarının etken olmadığı; tüketici fiyatlarının oluşumunda çok aşamalı ve etkili aracı organizasyonların daha da baskın olduğu göz ardı edildi.

Bu dönemde, tahıl, ayçiçeği, mercimek ve nohut gibi hassas ürünlere yeterli destek sağlanamadı. Tarım yasasının öngördüğü destek oranının ancak %40'ı kullanılabilirdi. Böylece, gıda güvencesinde riskler ortaya çıktı ve ürünlerin yeterlilik derecelerinde radikal düşüşler yaşandı.

2000'li yılların en can yakıcı yaklaşımlarından birisi de vadilerdeki hidroelektrik santrallerinin yapımı olmalıdır. Engibeli coğrafyalarda tarımsal ekoloji açısından tek elverişli alanların vadiler olduğu bilinmesine karşın, vadilerdeki su üzerinde yerel halkın kullanım haklarının dikkate alınmadığı, geçim kaynaklarına sınırlama getirildiği, kuraklaşan vadilerde çevre sorunu yaratıldığı, ayrıca toplumsal açıdan tarımsal ürünlerin sağlayacağı yaşam enerjisinden vazgeçildiği görüldü.

GAP inşaat faaliyeti 1984'te Atatürk Barajı ile başlar ve 9 ilin doğrudan kalkınmasını hedefler. Ekonomik ve sosyal kalkınmayı amaçlayan Entegre Bölgesel Kalkınma Projesi'nde (EBKP) 22 baraj ve 19 elektrik santrali yapımı ile 1,8 milyon ha'lık tarımsal alanın sulanması hedeflenir. 2021 itibarıyla bakıldığında, enerji hedeflerinin %92,1'ine ulaşıldığı, sulama hedeflerinin ancak %32'si (850, 000 ha) gerçekleştirildiği görülür. Haliyle, potansiyel içeren fakat henüz sulamaya alınmayan 950.000 ha'lık alan verimliliği yakalayamaz.

2000'li yılların çıkmaza giren bir diğer sorunu da şeker tarımı krizidir. Türkiye şeker pancarı üretim kotası 0.3 milyon ha'la düşük tutulur. Var olan 33 adet şeker fabrikasının 12'si özel sektöre, 6'sı tarım kooperatiflerine devredilirken, 15 fabrika kamudadır (Türk Şeker). 2019'da kamu fabrikaları 8,3 milyon ton şeker üretmeyi hedeflerken, bu hedefin ancak %79,5'ine ulaşarak 6,6 milyon ton şeker üretir. Bunun sonucu olarak, 2015-2016 döneminde 252.000 ton, 2017-2018 döneminde 251.000 ton ve 2019-2020 döneminde 245.000 ton şeker ithal edilir. Kooperatiflere devredilen şeker fabrikaları, Kayseri Şeker örneğinde görüldüğü üzere, bilançosunu net karla kapatır ve yeni teknolojik atılımlarını iletirken, kamuya ait Türk Şeker aynı dönemde zarar eder.

İç ticaret hadleri (İTH), sektörler arası (tarım/tarım dışı sektörler) ticaretin önemli bir kaynak transferi göstergesidir. Sektörler arasında gerçekleşen kaynak transferinin oransal değerini gösterir. Eğer ki oran %100'ün altında kalıyorsa bu oran tarım sektörünün kaynak transfer ettiğini gösterir. Başka bir tanımla İTH, tarım ürünleri üretici endeksinin, çiftçinin satın aldığı sanayi ürünleri endeksine oranıdır, ki bu oran yıllardır tarım üreticisi lehine çalışmaz. Türkiye'de, 1960-1980 döneminde bu oran %75'in üzerinde iken, 1980-1989 arasında (ve bir yılın dışında) %75 oranının altına iner. 1990'lı yılların sonuna doğru %75'in üzerinde ve 2000-2020 yılları arasında ise (2001, 2007, 2009 yılları dışında) %70'lerin altında, 2015 yılından sonra ise %55'lerin altında seyreder.

Tarımsal destekler, tarımın potansiyelini yükselten en önemli araçlardan biridir. Çünkü sektör, işlevleriyle tarımsal ve daha doğrusu toplumsal yaşamın can damarıdır. Tarımsal desteklerin aşağıda belirtilen alanlarda pek çok olumlu etkisinin olduğu biliniyor:

- İstihdama verdiği doğrudan ve dolaylı destek,
- Doğal çevrenin zenginleşmesine katkı,
- Sağladığı ürünlerle gıda sektörüne ve gıda güvencesine sağladığı destek,
- Turizme hazırladığı ortam

Bir başka mesele ise, gelişmiş ülkelerin çoktan ayırımına vardığı, diğer sektörlerle karşı edilgen yapısıyla tarımın kamu şemsiyesine alınması gerektiğidir. Kamusal desteğin amacı, interaktif şekilde üreticinin tedarik-satış piyasaları ve üretimde güçlü kooperatiflerle ilerlemesini güvenceye almak, tarım ticaretinde bir taraftan üreticiyi ürün işleme aşamasına kavuştururken diğer taraftan kurulacak olan kooperatif bankası ile oto finansmanını sağlamak olmalıydı. 2006 yılında çıkarılan Tarım Yasası ile gayri safi yurt içi hasılanın (GSYİH) %1'i kadar tarımsal destek sağlanması gerekirken 2011'den günümüze dek bu oranın %0.4'ün altında kaldığı görülmektedir.

Buğday ticaretinde kamu adına Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) alım yaparken, ticaret borsaları da alımlarda rol almaktadır. Buğday ekim alanları, 2000 yılına göre 2021'de 2,6 milyon hektar azalmış ve sonucunda, 7 milyon tonun üzerinde ithalata gidilmiştir. Buğday ekicisinin 2021 itibarıyla Ankara koşullarındaki brüt geliri 0.30 TL/kg düzeyindeyken, Türkiye'nin 2021 yılı verim ortalamasına göre üreticinin dekara üretimi 262 kg. ve geliri ise 78,60 TL/da düzeyinde kalmıştır.

1990'a göre 2020'de toplam tarım arazisinde radikal düşüşler yaşanmış, toplam işlenen tarım arazisi 27,8 milyon ha'dan 23,1 ha'ya inmiştir. Bu arazilerin amacı dışında yoğunlukla konut yapımı için kullanıldığı ve çok hisseli mikro işletmelerin üretim dışında kaldığı görülmektedir.

Öte yandan, tarımsal ürünlerin yeterlilik dereceleri sinyal vermektedir. %80 oranı gibi kritik eşğin altında kalan ürünler arasında, mısır, kuru fasulye, kırmızı mercimek, ayçiçeği, soya, ceviz gibi ürünleri bulunmaktadır.

Giriş lojistiğinde/tedarik piyasasında üreticinin güçlükler içinde olduğu açık:

Tohumculuk sektörü dış ticaretinde 2021'de 208,4 milyon Dolar ithalat ve 185,3 milyon Dolar ihracat söz konusu: ithalatta en yüksek pay ise 117 milyon Dolar ile biyoteknolojik sistemle üretilen hibrit sebze tohumlarında. Üretici için tohum fiyatlarının tablosu iç açıcı değil. Örneğin, 2015'e göre 2020'de buğday tohumu fiyatlarında % 369, mısır tohumunda % 600 ve patates tohumunda ise % 233 oranlarında artış söz konusu.

Hayvancılık hem üretimde ve hem de materyal ithalinde ciddi sorunlar yaşıyor. Türkiye, özellikle kasaplık canlı hayvan ile et üretiminde net ithalatçı konumunda. 2010-2019 arasında ithalat 6,5 milyar düzeyini yakalamış görünüyor. Et tavukçuluğu alanında ise üretimde artışlar sağlanırken, üretim miktarı 2020 itibarıyla 2,1 milyon ton düzeyine ulaşmıştır. Böylece beyaz etin kırmızı ete ikame imkanı doğmuştur. Beyaz et tüketimi, kırmızı et tüketimini %25 oranında aşmış; buna karşın hayvancılığın en önemli girdisi olan yoğun yem fiyatlarında ciddi artışlara gidilmiştir. 2018-2022 arasında, etlik piliç eti yeminde %337, süt yeminde ise %316 oranında artışlar yaşanmıştır.

Ek olarak, mazot ve gübre fiyatlarında önemli artışlar söz konusu. Nisan 2022 itibarıyla mazotta yaşanan artış, 2010'a göre %421 düzeyinde artmıştır. Gübredeki artış ise 2010'a göre 2022'de %631 oranına yükseliyor.

Özetle belirtmek gerekiyor ki, İTH'de tarım, sürekli kan yitiriyor. Yukarıda belirtildiği gibi, girdi fiyatlarındaki yüksek artışa karşın üretici fiyatlarındaki artış oranı, 2015'ten günümüze kadar ortalama %55 oranında kalıyor. Bunun anlamı şudur: Girdi sağlayan tedarikçinin satış fiyat endeksi %100 artarken, üretici fiyatları %55 oranında artıyor.

Üretim ortamını etkileyen ve genellikle doğrudan üretim faaliyeti sayılmayan dinamikler ile üretim yönetimi de önemli:

Raporun bu bölümünde, iklim (değişikliği), sulak alanlar, biyoçeşitlilik, sivil örgütlenme ve kooperatifçilik (hareketleri), alternatif tropik ürünler (yetiştiriciliğinin kabulü), organik tarım ve iyi tarım uygulamaları (ve yaygınlaşması), yerel kalkınma ve topluluk destekli tarım, iç göç ve kırdan nüfus yapısının değişmesi (yaşlanma), teknolojik altyapı (eksikliği), ve finansal yapıdaki yetersizlikler üretimi etkileyen dinamikler olarak belirtilmiştir.

Türkiye'de tarımsal sulama alanı, 2020 yılı itibarıyla 6,9 milyon hektar olmasına karşın, sulama hedefi 8,5 milyon hektardır. GAP Bölgesi Master Plan Hedeflerinde tanımlandığı üzere 950 bin hektarlık alan da sulamaya alındığında, mevcut su potansiyelinin belirlediği hedefe ulaşılmış olacaktır.

İklim değişikliği sorunu, risk eşliğini aşmış, tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Doğayı, çevreyi ve yaşamın tüm alanlarını olumsuz etkileyen iklim değişikliği, evrensel bir sorun olmakla birlikte, Türkiye bu soruna karşı kapsayıcı önlemlerin uzağındadır. Gezegende ortalama sıcaklık, 2000 yılında 0.52 CO artış gösterirken bu artış 2020'ye gelindiğinde 1.91 CO olmuştur. Türkiye'de karbon salınımı, 1990'da 219,6 milyon ton iken, 2019'da 506,1 milyon tona yükselmiştir.

Sulak alanlar, yaşamın her alanını olumlu etkileyecek niteliklere sahip. Türkiye'de 200 adet doğal gölün (906.000 ha) ve baraj göllerinin (380.000 ha) oluşturduğu iç sular, yüzey alanının %1,6'sını kaplamaktadır. Türkiye'de sulak alanlar, tarım arazilerinin de maruz kaldığı tehditler dahil olmak üzere pek çok tehlikeyle karşı karşıya:

- Bilinçsiz ve aşırı tarımsal su çekimi,
- Ramsar alanlardaki barajların, sulak alanlardaki su birikimine engel olması,
- Tarımsal ilaçların ve endüstriyel atıkların kirlettiği suların sulak alanlara taşınması,
- Sulak alanların, drenaj kanalları ile taşınan alüvyonlarla dolması

Kurulduğu 1840'lardan günümüze, demokratik kooperatifler ve kooperatif bankacılığının tarihsel önemi azalmamıştır. İlk önce Almanya ve İngiltere'de başlayan tarım kooperatifleri, önemli aşamalar geçirmiş ve gelişmiş ülkelerin tarımında hem üretici hem de tüketicinin yararına kazanımlar doğurmuştur. Günümüzde 7.4 trilyon € aktif büyüklüğüne yani Türkiye gelirinین 8 katına ulaşır. Avrupa Birliği ülkelerinin kooperatif pazar payları %57 iken bu oran Türkiye'de %1'i dahi bulmuyor.

Türkiye'de, özelleştirmeler sonrası özel sektöre devredilen şeker fabrikalarından sonra, bu kapsamdaki pancar kooperatiflerinin eski fonksiyonlarını ve özgüvenlerini yitirdikleri biliniyor. Türkiye'de, demokratik kooperatiflerle birlikte, tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri de dikkate alındığında, toplam 11.966 birim kooperatifine ve 3.9 milyon ortak sayısına ulaşıldığı görülüyor. Güncel veriler, Türkiye'de tarım kooperatiflerinin ortak sayısı açısından morfolojik büyüme sağladığını gösterirken kooperatiflerin üretim faaliyeti ile birlikte, tedarik ve satış piyasalarında yeterince etkili olamadığı biliniyor. Bu durumun temel sebeplerinden biri, kooperatif ortağı üreticilerin tedarik, satış ve üretimde güçlü şekilde örgütlenememesiyle alakalıdır. Kooperatif bankacılığı, üretim süreci diğer reel sektörlerle göre daha uzun süren, yapısal nedenlere bağlı olarak sermaye sıkıntısı çeken tarım için dinamik ve rasyonel müdahaleler gerektiren finansman ihtiyacı, ancak üreticinin örgütsel dayanışması ile aşılabılır. Bu ko-

nuda Avusturya, Fransa, Danimarka, Finlandiya, Bulgaristan ve Asya'da Hindistan başarılı örnekler sergilerler. Bu ihtiyacın ayırımına varan ve kooperatif bankacılığı konusunda eyleme geçen KÖY-KOOP, 1976'da Tütübank'ı satın alarak önemli girişimlerde bulunur, ancak dönem hükümetince sermaye artırımına gidilerek yapılan müdahale sonucunda bu girişim atıl kalır. Tütübank özel sektöre, yani sermayeye aktarılır.

Yetersiz sermaye ve kurumsal organizasyonlardaki sıkıntılar nedeniyle kooperatiflerin etkisiz kalmasının yanı sıra kooperatiflere olan yetersiz kamu desteği bir başka sorundur. Türkiye'de kooperatifçilikle ilgili 3 bakanlıktan biri konumunda olan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020 yatırım programı kapsamında kooperatif dışı işletmeleri 259,6 milyar TL düzeyinde desteklerken, kooperatiflere 0,1 milyar TL, yani toplam desteğin %0.04'ü oranında destekte bulunmuştur. Yönetimlerin ortaklarına dönük geri bildirimlerde kapsamın yıllık faaliyet ve mali raporlarla sınırlı tutulmuş olması diğer bir sorundur. Ortak-kooperatif ilişkisinin yoğunlaşmasına ilişkin bilgilendirme ve ortaklardan yıl içinde dönemsel olarak görüş almaya dönük hukuksal düzenlemelere ihtiyaç olduğunu kamuoyu gündemine taşımak yararlı olacaktır.

Alternatif üretim faaliyetlerine başlamak ve yeni üretim- dağıtım yöntemlerini kullanmak kaçınılmazdır. Bunların başında, iklim değişikliği riskine karşı alternatif tropikal ürünlerin tarım ekonomisine kazandırılmasıdır. Muz, Avokado, Guava ve Mango önemli alternatif ürünlerdir.

Türkiye'de tropikal meyve üretiminin başında Anamur'un dar kıyı şeridinde yoğun şekilde üretilen muz bulunmaktadır. Çoğunlukla seralarda olmak üzere Mersin, Antalya, Adana, Hatay, Muğla ve Manisa'da üretilmektedir. 1961'de yıllık 5.000 ton olarak gerçekleşen muz üretimi, 2020 yılı itibarıyla 548.000 ton düzeyine ulaşmış bunun sonucunda, 2015'te 218.000 ton olarak gerçekleşen ithalat 2020 yılı itibarıyla %45 oranında azalmıştır. Burada en önemli olgu, üreticinin önemli riskleri göğüslemesi ve yeni üretim şeklini seçmiş olmasıdır. Muzun güncel sorunu, tüketiciye erişim konusunda henüz geleneksel pazar yapısından etkili dağıtım sistemine kavuşamamış olmasıdır. Yapısal düzenlemeler yaşama geçirilinceye kadar, üreticiye verilecek olan destek önem arz edecektir.

Muzun yanı sıra, guava ve mango üretimi için Akdeniz Üniversitesi ve Batı Anadolu Araştırma Enstitüsü'nün ortaklaşa gerçekleştirdikleri uyum (adaptasyon) çalışmasında olumlu sonuçlara varılmıştır.

Türkiye'de organik tarım hareketi 1992'de kurulan Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği hareketi ile başlar. 5262 Sayılı Organik Tarım Kanunu'nun 2004'te Resmi Gazete'de yayınlanması ile organik tarımda kamusal desteğin genişletilmesine imkan sağlanır. Organik tarımın öncelikli amacı kimyasal içeren ilaç, gübre ve katkı maddeleri yanında Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) kullanımını önlemektir. Türkiye'de bu girdilerin doğrudan gıda ürünlerinde kullanımı yasaklanmış olmasına rağmen, hayvancılıkta GDO'lu yem kullanımına izin verilmektedir. Organik tarımda kamu kontrolü önemlidir. Ancak, uzmanlar tarafından yapılan kontrol mekanizmasının maliyeti farklı modellerle ve örgütlenmeyi de teşvik edecek yönde kamusal olarak desteklenmelidir.

Cari dağıtım ve pazarlama alanı, üreticiyi etkisiz bırakmaktadır. Tarım sektörüne can suyu verecek ve tüketiciye de olumlu sonuçlar yansıtacak potansiyel içermesine karşın, kademelenmiş aracı karlarının korunması adına, kontrolden çıkmış bir yapıya dönüşmüştür.

Et tavukçuluğu 2021'de 2,2 milyon ton üretime ulaşmıştır. Sektörde, tarım üreticisinin üstlendiği canlı tavuk üretiminden sonraki faaliyetleri özel sektör üstlenir. Özel sektör, üstlendiği süreci ve pazarlamayı merkezi tesisler (kesimhane, soğuk hava depoları, yem fabrikası, civciv üretimi için ebeveyn tesisleri, kuluçka makinaları) aracılığıyla gerçekleştirir. Raporda verilen örnek olayda görüleceği üzere, üretici gelir payı %4 oranını ancak yakalar.

Tarım üreticisinin etkin örgütleriyle sahip olabileceği pazarlama marjının (tüketici fiyatı ile üretici fiyat farkını doğuran ve araçlar tarafından kontrol edilen aşamalar) birçok tarımsal üründe, üretici fiyatlarının 2-3 katına eriştiği anlaşılıyor. Rapordaki verilere bakıldığında, meyvede 3 kat, limonda 8 kat bir artışın yaşanmış olduğu görülecektir. Akıllı tarım, dikey tarım gibi yenilikçi uygulamalarda henüz uygulamaya girilmiş değil; akıllı tarım uygulamasıyla, dijitalleşme ile bitkinin, hayvanın ve toprağın ihtiyacına ilişkin değerler yanında iklim ve su kaynaklarına ilişkin yapılar, endüstri 4.0 marifetiyle kolaylıkla izlenebileceğine göre bu teknolojik fırsatta henüz proje aşamasına bile gelinmeyişi düşündürücü olmalıdır.

1980'li yıllara girerken, tarımda küresel politikalar askeri darbenin gölgesinde uygulandı. Yerel kalkınma ve 600 kadar kooperatif endüstriyel işletmesi bu süreçte sönmüldü. Gelinecek noktada, ilerletici stratejilere dayandırılması gereken yerel üretim koşulları, çeşitli sebeplerle etkin kamu politikasına dönüşemedi.

Yerel kalkınma ve yerel üretim, gelirin tabana yayılmasına ve gıda güvencesinin tüketici tarafından denetlenebilir/izlenebilir olmasına imkan sağlar. Biyoçeşitliliğin korunması ve artırılması, yerel üretim teknolojilerinin korunması, tedarik sürecinde ulaştırma masraflarının azaltılması ancak yerel kalkınma ile mümkün. Bununla birlikte, teknolojinin ve nüfusun kutuplaşmaya yol açan dar alanlarda yoğunlaşmasının da önüne geçilmiş oluyor. Günümüzde yaşandığı üzere, tarımda ve gıda sektöründe endüstriyel üretimin merkezileşmesi ile yoğunlaşmalar artmakta, oligopolistik yapılanmalara ortam hazırlanmaktadır.

Tarım üreticisi, geleneksel dağıtım ve pazarlama sisteminin doğurduğu açmazları enflasyonist ekonominin baskın olduğu son dönemlerde krizler frekansında yaşıyor. Makroekonomik yapıda ve özellikle döviz kurunun yükselmesi ile ortaya çıkan devalüasyonlar, ithalata dayalı girdi maliyetlerini artırıcı nedene dönüşüyor. Ayrıca ürün pazarlanırken, tarım ticaretinde araçlara dayalı bir yapının tahkim edilmiş olması, üretici gelir payının sürekli olarak düşmesine sebep oluyor. Biliniyor ki, tarımsal ticarete, üretici ya da tüketiciler güçlü ve etkili örgütlenmelere sahip olmadıklarında hem üretici gelir payı aşınıyor hem de gıda güvencesi sorunu ortaya çıkıyor.

Toplumsal tarım, üretici ile tüketiciyi en kısa yoldan buluşturan, aracsız bir üretim ve dağıtım sistemi önerisidir. Sistem, toplum yararına (üretici ve tüketici) çalışır. Bir taraftan, aracı rollerinin sonlandırılması ile üretici gelir payı artışına imkan sunulurken diğer taraftan tüketici lehine maliyetler azalır.

Geleneksel gıda sisteminin (global gıda sistemi), gıda güvencesi, gıda güvenliği, ekolojik denge ve sürdürülebilir tarım açısından yeterli olmadığı açıktır. Bu nedenle, 2020'li yıllarda **yerel gıda sistemi** gündeme gelmiştir. Bu yaklaşımın başlıca ilkeleri; tarımsal üretimin küçük ölçekli olması, üretim için daha az girdi kullanılması, ürünlerin yörede işlenmesi, dağıtılması ve tüketilmesidir. Çiftçi gelirinin artması, ekolojik dengenin korunması ve gıda güvenliğinin sağlanması buna bağlıdır. Agro-endüstriyel gıda sistemi yeterli değildir. Bunun temelindeki iki neden: İlki 1940'lı yıllarda başlayan yoğun girdili tarım, ikincisi de 1980'li yıllarda başlayan küresel tarım politikalarıdır.

En önemli konuların başında tarım üreticisinin kamu kararlarına katılımı gelmektedir. Tarımda, diğer reel sektör- lere göre doğaya açık bir faaliyet sürdürüldüğü için tarım ekolojisinin ve yerel sosyo-ekonomik koşulların tarım politikalarına yansımaya gerekmektedir. Tabandan beslenen, katılımcı kalkınma yaklaşımı bu anlamda büyük önem taşır. Bu yaklaşım, toplum psikolojisinin sunacağı avantajlardan faydalanılması ve yerel ihtiyaç analizlerinde ortaya çıkabilecek sapmaların önlenmesi için önemli bir rol oynar.

■ GİRİŞ

Tarımsal üretici gelir payının görünür göstergesi olarak üretici fiyatlarının (ÜF), tüketici fiyatları (TF) içindeki payı (oranı) şeklinde anlaşılmaktadır. Üretici fiyatları belirlenirken, özellikle kamu alımlarında ortaya çıkan sorun, fiyat belirleme yönteminin, üreticinin güncel işletme maliyetlerine ve beklenen kar marjına dayandırılmamasıdır. Başka bir anlatımla, fiyat belirlemede üretici inisiyafinin gözetime olmamasıdır.

Geleneksel olarak piyasa koşullarına göre belirlendiği ifade edilen bu fiyatların, güncel verilerle elde edilen maliyetlere ve öngörülen kar marjına dayandırılması gerekir. Bu yöntem, “Hedef Maliyetlendirme” denmektedir. “Maliyet azaltma tekniği olarak tanımlanan bu yöntem, kar marjını sağlayacak sürecin oluşturulmasını da içermektedir. Hedef Maliyet (Hedef Maliyet=Hedef Satış Fiyatı-Hedef Kar Marjı) mantığı ile hesaplanır.”⁶ Demek oluyor ki, yukarıda belirtilen formülde, özellikle kamu alımlarında, alım fiyatını belirlemek için farklı bir değişikliğe gidilmelidir:

Hedef Alım Fiyatı = Maliyet + Hedef Kar Marjı

“Hedef Maliyetlendirme”de kar marjı da dikkate alındığı için kamu tarafından öngörülen ya da uygulanan alım fiyatının, işletmenin reel maliyetlerini ve öngörülen kar marjını ne ölçüde karşıladığı sorgulanabilir. Bir örnekle açıklayacak olursak:

TÜİK’e göre 2021 yılı itibarıyla kamu tarafından açıklanan buğday reel satış fiyatı (üretici/alım fiyatı) 2.04 TL/kg’dır. %20 düzeyinde öngörülen kar marjı ve gölge fiyatlarla hesaplanan birim maliyetler düştüğünde, 2.04 TL olarak belirlenen reel satış fiyatının 1.68 TL/kg (2.04 TL/kg-0.36=1.68) gölge reel piyasa fiyatına denk düştüğü sonucuna varılmaktadır (Tablo:11). O halde, reel piyasa fiyatının 2.40 TL/kg düzeyine çıkarılması (0.36 TL/kg + 2.04) olsaydı, beklenen 2.40 TL/kg asgari kazanç düzeyi sağlanabilecekti.

Tarım işletmelerinin geneli, maliyet konusunda fikir verecek kayıt sistemine sahip olmadığından, kamu alım fiyatlarının belirlenme sürecinde popülasyonu temsil edecek varyansta örneklem ile anket yapılması ve analizlerle fiyat belirlenmesi kaçınılmazdır. Fiyat tespit analizlerinde ortaya çıkması olası üretim kayıplarının da dikkate alınması ayrıca önemlidir.

2021 yılı itibarıyla 407,1 milyar TL’lik (46,7 milyar Dolar) değer ile tarım, mevsim etkisinden arındırılmış cari fiyatlarla, Türkiye hasılasının %5,6 oranında bir paya sahip.⁷ Toplam hasıla içindeki tarım payı, yıllar itibarıyla tarım dışı reel sektörlerde (sanayi ve hizmet) yaşanan ilerlemelerle giderek küçüldüğüne göre (1960’da %55, 1980’de %26 ve 1990’da %17)⁸, bu süreci sadece tarım dışı ekonomik ilerlemelerle açıklamak yeterli değil. Tarımdan sektör dışına yapılan transferlerin etkisini de hesaba katmak gerekir. Sermaye transferinin en önemli göstergelerinden biri, tüketici fiyatları ile üretici fiyatları arasındaki farktır. Buna “pazarlama marjı” denmektedir. “Marj, satın alma, paketleme, ulaşım, depolama ve işleme gibi hizmetler için araçlar tarafından istenilen fiyatı temsil eder”⁹. Başka bir anlatımla, potansiyel olarak tarım üreticilerince kullanılacak kaynakların, araçlar tarafından kontrol edilen düzeyini gösterir. Bu düzey, birçok üründe üretici gelirinin 4-5 katına kadar ulaşır. Tarımsal üretici fiyatları ile tüketici fiyatları arasındaki makasın açılması ve bunda aracı paylarının yüksek oranlarda seyretmesi, yapısal tedbirlerin alınmamasıyla ortaya çıkmakta ve aracı payları, temel sorunu teşkil etmektedir.

6. Ayça Kaya Gamze 2010: Hedef Maliyetlendirme, F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:1 (s:313-332).

7. www.tarimorman.gov.tr/tarimsalveriler Erişim: 15.03.2022.

8. www.tuik.gov.tr/2018 Erişim: 15.03.2022

9. www.acikders.ankara.edu.tr 15.03.2022

10. https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuatmetin/1.5.6360.Pdf

11. www.zmo.org.tr Erişim: 14.08.2022

2012'de çıkarılan 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulmasına Dair Kanun¹⁰ ile 30 ilde köylerin statüsünün mahalleye çevrilmesinden sonra, iki olumsuzluktan söz etmek mümkün:

İlki, "Çiftçi Kayıt Sistemi" ne kayıtlı çiftçi sayısının 1 milyondan fazla azalmış olmasıdır. İkincisi ise, köylerin köy tüzel kişiliğine bağlı oldukları dönemlerdeki ortak mallarının (mer'a, yayla, otlak ve kışlaklar) kamuya devredilmesidir. Süreç içerisinde, teknik gerekçelerle bu alanlar yapılaşmaya açılmıştır. Ayrıca elektrik ve şebeke suyuna uygulanan %50 düzeyindeki indirimlerden faydalanma şansı yeni yapılaşmalardaki vergilendirmelerde de uygulama bulmuştur. Bundan mahalle birimleri yararlandığı gibi yapılaşma/konut girişimcileri de yararlanmıştı¹¹.

Sunulan bu rapor, pazarlama marjıyla ortaya çıkan aracı kayıplarını azaltmak, tarımın ürün işleme ve pazarlama etkinliğini artırarak geriye kazanmanın politika tercihlerini açıklamaktır. Tarımı, destek verilmiş kendi gücü ile ilerletmektir. Biliniyor ki, üretici ve tüketici arasında yaşanacak olan doğrudan bağın güçlenmesi üretici potansiyelinin gelişmesi ile ilerleyecektir. Çünkü, meyve, sebze ve baklagil ticaretinde görüleceği gibi araçlar, ürünün kullanım değerinde önemli bir artış sağlamadan üretici gelirinin 4-5 katı kadar bir gelir sağlayabilmektedir.

Anayasa'nın 171. Maddesi "Devlet, milli ekonomimizin yararlarını dikkate alarak öncelikle üretimin artırılması ve tüketimin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır." Tarım üreticisinin pazarlama marjından pay alması, 1969'da çıkarılan yasa ile birlikte konjonktürel bir dönem için uygulandı fakat bu dönem kısa sürdü. 1970'li yılların sonlarına doğru yaşanan iki yıllık dönem dışında uygulamanın ilerlemesine fırsat verilmedi. 1970'lere girerken, gelişmesine önem verilen demokratik kooperatifçiliğin ilerlemesi için 1970'li yılların son iki yılında pazarlama marjına müdahale edildi. Sektör, endüstriyel üretim yönünde ilerleme sağladı ve önemli bir deneyim yaşadı. Kooperatifler sahip oldukları endüstriyel işletmelerle süt ve süt ürünleri piyasasında %20 'lik bir paya sahip oldu. Yumurta viyolu üreten fabrikaya, pamuk saplarından ve odunsu çalılardan sunta imalatına, un fabrikalarına, meyve suyu fabrikasına, şarap fabrikasına, salça ve konserve üretim tesislerine, ayçiçek yağı fabrikasına, balık unu fabrikasına, gül suyu üretim tesisine, nane yağı ve esansı üretim tesisine, fidan üretim tesislerine, taze meyve ve sebze ihracatını sağlayacak organizasyonlara sahip olarak 600 endüstriyel işletmesini aktifine yazdı.

- Kooperatiflerin tesisleşmesi, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere işletmenin ya da sektörün 3 temel fonksiyonunu (tedarik piyasası, üretim, satış piyasası) yerine getirecek yatırımlara ve ölçeklerine kavuşmasıyla etkinleştirildi. Denebilir ki, tarım kooperatifleri sektörü için önemli bir adım atıldı.
- Kooperatiflerin üst örgütü KÖY-KOOP, 1976'da Tütünbank'ı satın aldı fakat dönem hükümetinin müdahalesi sonucunda bu banka elden çıkarıldı ve sermaye sektörüne devredildi. Böylece, finans sektöründe de etkinleşmenin önü kesilmiş oldu.
- Ve 12 Eylül askeri darbesi, her şeyi altüst etti, kooperatifçiler tutuklandı ve yatırımlar atıl kaldı. Böylece, hem üreticiye hem de tüketiciye ve genel ekonomiye maliyet kazandıracak ve yerel kalkınmayı hızlandıracak gelişmeye engel olundu.

Tarım üreticisine fırsat eşitliğinin sağlanması, onun yapabilir kılınması ile mümkündür. Yapabilirin yükseltilmesi ise kuşkusuz öncelikle yerel bazda projeye dayalı eğitim sistemlerinin etkin kılınması (bilgi aktarma sistemlerinin etkinliği), kaynak desteği ve üretici katılımını temel alan kamusal araç destekleri ile mümkün olacaktır.

11. www.zmo.org.tr Erişim: 14.08.2022

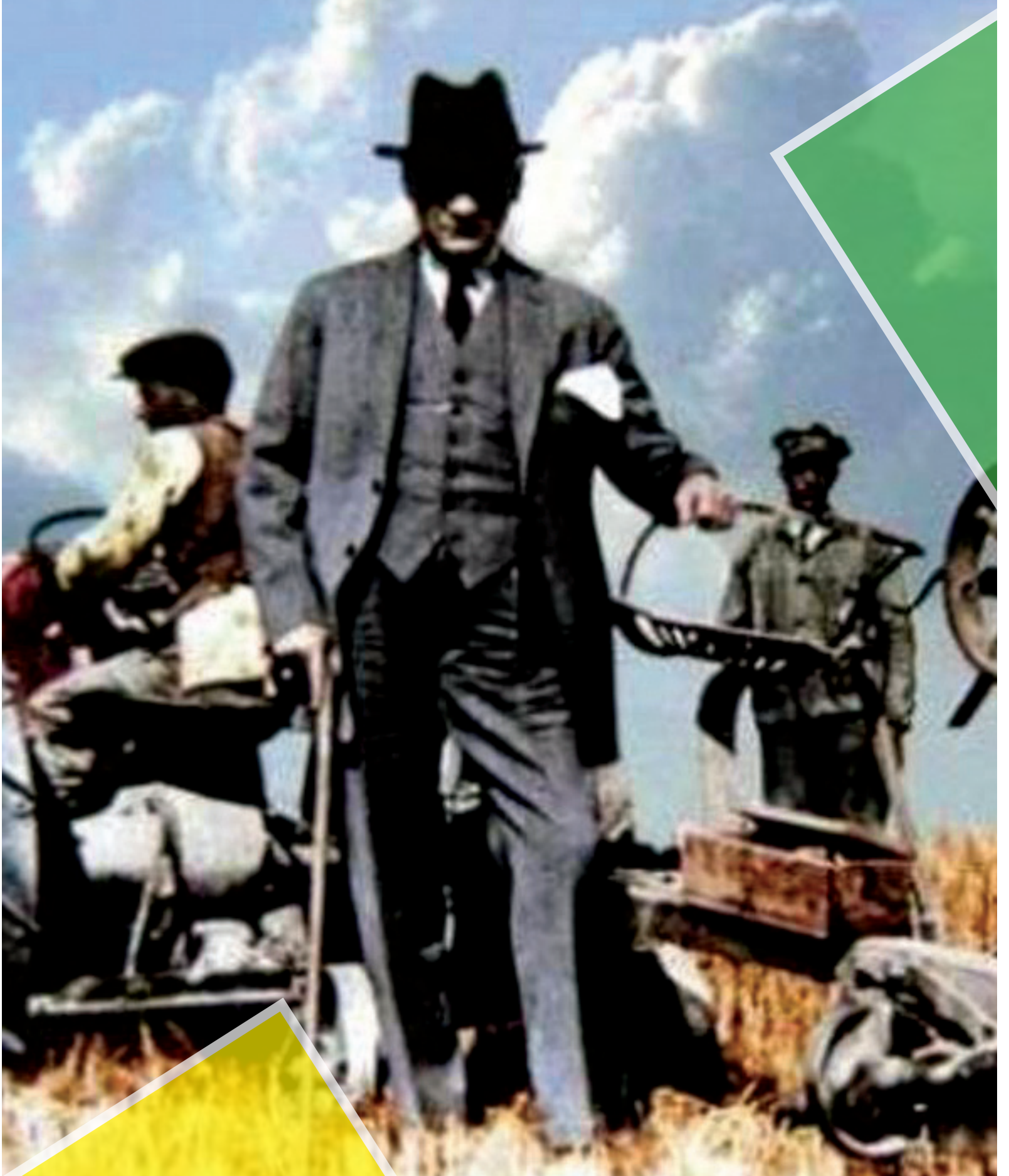
Önemli bir diğer konu ise, Tarım Satış ve Tarım Kredi gibi kooperatiflerin özel yasalarla kurulmuş olması sonucunda 1163 Sayılı Kooperatif Kanunu'na göre kurulan demokratik kooperatifler kapsamına alınmamış olmasıdır. Tarım Kooperatifleri Merkez Birlikleri yönetim kurulu üyeleri her ne kadar ortak tercihle seçiliyorsa da, genel müdürün hükümetler tarafından atanması fiilen genel müdürü en yetkili karar vericiye dönüştürmektedir.

Tarım sektörü, birçok yapısal sorununu (sermaye, fiziksel, sosyal ve teknik-teknolojik altyapı eksikliği ve piyasalarda etkili olamama gibi) aşamamış olmanın sonuçlarını derin boyutlarda yaşıyor. Tarımda yaşanan sorunların belirlenmesi, Michael Porter'ın Değer Zinciri sistemi içinde ve daha çok tedarik ve satış piyasaları ile üretim faaliyetleri bağlamında kısaca değerlendirileceği için alt sektör analizlerine ve alt sektöre özgü sorunlara yeterince inilememiştir.

Piyasa işleyişinde, "toplumsal/sosyal tarım" yaklaşımı önem arz eder. Toplumsal tarım ne anlama gelir sorusu önemli olduğu kadar, yanıtını bulmak da o ölçüde kolay. İlk ve en önemli bileşeni, **tarım üreticisi ile tüketicisini doğrudan buluşturmak, aracı kayıplarını önlemektir**. 19. yüzyılın ortalarında kurulan Raiffeisen Kooperatiflerinin örgütlenmelerine tüketim kooperatifleri ile başlanmış olması tesadüf değil. O halde, tüketiciyi de hesaba katan dağıtım sistemleri için kalıcı seçeneklere ihtiyaç var. Örgütsel çalışmaların ve özellikle tarım kooperatiflerinin bilişsel sosyal sermaye gelişimi, sosyal tarımın bir diğer önemli bileşenidir. Kısaca bilgi üretimi ve dayanışmacı paylaşım ile toplumsal fayda sağlayacak olan bilginin faaliyetler temelinde alınması önem arz eder. Ayrıca, kooperatifçilikte ortak katılımına ve denetimine süreklilik kazandıracak yapısal ve kurumsal düzenlemelere ihtiyaç vardır.

En önemli konulardan birisi de tarım yönetim sistemlerine ilişkin olarak girdi yapılarının gıda güvenliği açısından değerlendirilmesi ve halk sağlığına tehdit oluşturan faktörlerin elimine edilmesidir. Bu anlamda "Gıda Kodeksi"nin yeniden değerlendirilmesi ve gıda güvenliğini (halk sağlığı açısından) esas alacak şekilde değiştirilmesi önem arz edecektir.

I. BÖLÜM

1.1 TÜRKİYE’NİN KISA TARIM TARİHİ

1858’de çıkarılan Arazi Kanunnamesi, Osmanlı mir’i arazi sisteminin bıraktıklarını temel almış, Ömer Lütfi Barkan’ın ifadesiyle, “verili düzeni korumaya çalışmıştır”¹². Arazi Kanunnamesi, arazinin kullanımına ilişkin geçerli olan durumu, yani bir çift öküz ile işlenebilecek büyüklükteki mülk arazilerinin ve bunlarla birlikte var olan mir’i arazilerin özel kullanımını kabul etmiş ve bu süreçte kullanılan bu iki arazi türü sahipleri için hakk-ı intikali (miras hakkını) geçerli kılmıştır.

Günümüzde tarım işletmesine karşılık gelen çiftlik kavramı, etimolojik olarak Osmanlı’nın bir çift öküz ile sürülebilecek küçük arazi tabanı için yaptığı tanıma karşılık gelmektedir. Mir’i arazi ise aslında bir veya birden çok köy arazisinin, sultanın iradesiyle tımar sahibi olacak şahıslara verildiği daha geniş arazi topluluklarını açıklamaktadır. Cumhuriyet dönemine de intikal eden bu dengesiz arazi mülkiyet yapısı, esasında bir Osmanlı mirasıdır.

Cumhuriyet döneminde, Osmanlı’dan devralınan ve optimali yakalayamamış bu küçük işletmelerin çoğunlukta olduğu yapının korunduğu, bir asırlık zaman içinde, reel parçalanmalar dışında hemen hemen hiç değişmediği görülür. Zaten, 1963-2001 arasında gerçekleştirilen tarım sayımları da bu dengesizliği ve kırsal nüfusun büyük çoğunluğunun dayandığı 1-50 dekar arasındaki arazilere sahip hane sayısının (2001 Tarım Sayımı’na göre) %64,8 oranında olduğunu belirtir. Bu nüfus diliminin mülkiyetinde bulunan arazi miktarı ise toplam işlenebilir tarım arazisinin ancak %21,3’üne karşılık gelmektedir (Tablo 1).¹³ Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde arazi dağılımına ilişkin dengeli olmayan yapının ortaya çıkmasında daha farklı faktörler söz konusudur. Osmanlı’nın son dönemlerinde II. Abdülhamit’in fermanları ile Hamidiye Alayları yöneticilerine verilen arazilerin yanında, Yavuz Selim döneminde Kürt beylikleri ile yapılan anlaşmalar ve mutabakatlar doğrultusunda, başta Diyarbakır olmak üzere 21’e yakın yerel hükümetler yönetimine geniş araziler (mir’i miranlıklar) tahsis edilmiştir.¹⁴

Tablo 1: Genel Tarım Sayımlarına Göre Küçük Araziler (1-50 da) Dağılımdaki Değişim(%)

Arazi (da)	1963		1970		1980		1991		2001	
	Hane	Arazi	Hane	Arazi	Hane	Arazi	Hane	Arazi	Hane	Arazi
1-20 da	40,7	11,3	44,2	10,4	28,1	4,1	-	-	-	-
21-50 da	28,1	17,7	28,7	16,8	33,1	16,0	-	-	-	-
Toplam (1-50 da)	68,8	29,0	68,9	27,2	61,2	20,1	67,1	22,1	64,9	21,3

Kaynak: DİE-93, DPT KP, Silier ve Çınar, Yurt Ansiklopedisi, s.83.

17 Şubat-4 Mart 1923 arasında düzenlenen İzmir İ. İktisat Kongresi ile Misak-ı İktisadi Esaslar kabul edilirken, serbest ekonominin gerekleri öne çıkarılmış fakat bu kabul içinde karma ekonomik modelin temelleri atılmıştır. Kuruluş yıllarında İstiklal Savaşı’ndan yeni çıkmış, devralınan sorunlar ve dış göçle gelenlerin iskana ilişkin sıkıntıları gündeme gelmiştir. Bu koşullarda çalışmalarına başlayan kurucu kadro, ilk 7 yıllık süre içinde çalışmalarının mey-

12. Aytekin, A. (2005). Hukuk, Tarih ve Tarihyazım: 1858 Osmanlı. Türkiye Araştırmaları, Literatür Dergisi, 3(5), 723-744.

13. Küçük üreticiler, özellikle 1-20 da arazi temeline dayalı işletmeler, kendilerine yeniden üretim koşulları sağlandığı sürece faaliyetlerinde ve üretimlerinde devamlılık sağlayabilirler. Yeniden üretim koşulu, yeterli sermaye (işletme sermayesi ve sabit sermaye) varlığını gerektirmektedir, ki bu tür işletmelerin sermaye yetersizliği içinde olduğu ve ölçek tarım işletmelerinde dahi sermaye sorununun yaşandığı bilinmektedir. Dolayısıyla genel olarak küçük işletmeler, pazar için üretim şansını yakalayamamaktadır.

14. Dağ, R., & Göktürk, A. (1995). GAP Yeniden Yapılanmalı. Ankara: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.

vesini alamamıştır. 1923'te savaşın sona ermesiyle, insan kaynağının barış dönemindeki seviyesine kavuştuğu ve böylece tarıma dayalı ekonominin kısmen düzeldiği, 1923-1926 yıllarında milli gelirden görece artışların yakalandığı görülür.¹⁵

Cumhuriyetin ilanından 1950'li yıllara kadar, tarımda aşağıda belirtilen bir dizi düzenlemeye gidilir:

- 1925'te Osmanlı'da yıkıcı sonuçlar doğuran geleneksel aşar vergisi kaldırılır;
- Kısmi sektör restorasyonları gerçekleştirilir ve 1923-1929 arasında önemli atılımlar sağlanır. Bu dönemde traktör, tarımsal ilaç ve gübre ithal edilerek üretimde artışlar yaşanır. Ayrıca, 1927'de Ziraat Bankası yeniden yapılandırılarak, küçük üreticinin finansman ihtiyacı karşılanmış olur.¹⁶
- Cumhuriyet döneminde dış ticarete, 1931-1950 arasında ihracatın fazla vermesi politikası dikkatlice uygulanır ve ticaret fazlası yaratılır. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte, özellikle 1940-1946 yılları arasında ihracat hacminde daralmalar ortaya çıkar.¹⁷ Bu dönemde askerlik süresinin 4 yıla çıkarılması genç işgücünün kırsaldan çekilmesi sonucunu doğururken, bu çekilmeye bağlı olarak bir taraftan verimlilikte düşüşler yaşanırken diğer taraftan olasılıkla yaşanacak savaş için stoka gidilerek, ihracatta kısıtlamalar getirilir;
- Tarıma dayalı ekonomilere sahip ülkeler, 1929'da tarım fazlaları ile dünya genelinde yaşadıkları bunalımdan sonra, tüm ulusların tarım ürünleri fiyatları düşer, bir bakıma geleneksel tarım ürünlerine dayalı dış ticarete sorunlar yaşanır.
- 1929'da tarım ürünleri stoklarına bağlı olarak yaşanan küresel ekonomik krizden sonra, Türkiye'de sanayileşme politikaları öne çıkar. 1930'da başlayan I. Sanayi Planı hazırlık çalışmaları 1932'de tamamlanır.
- 1930'da Merkez Bankası kurulur, Karabük Demir-Çelik Fabrikası işlemeye başlar.
- 1932-1939 arasında, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve 468 adet tarım sanayii işyeri kurulurken, işyeri başına düşen üretim değeri cari fiyatlarla 149.000 TL'den 468.000 TL'ye yükselir.¹⁸
- 1945'de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılır, ancak kısmi pratikler dışında yaygınlaştırılmaz.¹⁹

1950'den itibaren Marshall Yardımı ile tarımda makineleşme hızlandı. Traktör, tarım yaşamını radikal olarak değiştirdi. 1945'te 1.156 adet olan traktör sayısı, 1950'de 16.585'e yükseldi. Traktör sayısında yaşanan bu artışla birlikte, tarımda işlenen alanda da artışlar oldu. 1945'te 12,6 milyon hektar tarım arazisi işlenirken, 1960'ta birçok nedene bağlı olarak bu miktar 23,3 milyon ha'a çıktı. Böylece ortaya çıkan 10,6 milyon ha'lık ek artışla birlikte, 2022'de işlenen tarım arazisine denk bir değere ulaşıldı. Artan makineleşme ile birlikte tarımda girdi kullanımında ve mekanizasyondaki gelişmelere bağlı olarak, birincil tarım ürünlerinin endüstriyel işleminde ilerlemeler yaşandı. Tarımsal kredi miktarları arttı (Tablo 2). Bir yandan, tarımsal iş gücünün kırsalda önemli oranlarda boşa çıkması sonucunda, Türkiye, iç göç olgusu ile tanışmış oldu.

Tarımın toplam istihdam içinde 1950'de %85 olan payı, on yıl içerisinde, 1960'ta %75 oranına geriledi,²⁰ işgücündeki düşüşler yıllar itibarıyla giderek arttı.

15. William, H. (1981). The Political and Economic Development of Modern Turkey. London: Routledge.

16. Şahinöz, A. (2011). Tarım Ekonomi ve Politikaları. Turhan Kitabevi: Ankara.

17. Kepenek, Y. (1990). Türkiye Ekonomisi. Ankara: Remzi Kitabevi, s. 45-60

18. Kepenek, Y. (1990). Türkiye Ekonomisi. Ankara: Remzi Kitabevi, s. 65-70

19. Kepenek, Y. (1990). Türkiye Ekonomisi. Ankara: Remzi Kitabevi.

20. Makal, A. (2001). Türkiye'de 1950-1965 döneminde tarım kesiminde işgücü ve ücretli emeğe ilişkin gelişmeler. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56(3), s. 105.

Tablo 2: 1945/1960 Dönemi ve 2020 Yılında Tarımsal Girdi Miktarında Gelişmeler

Yıl	İşlenen Tarım Alanı (milyon ha)	Traktör Sayısı	Cari Fiyatlarla Tarımsal Kredi (milyon TL)
1945	12.6	1.156	1.139
1950	14.5	16.585	412
1960	23.2	42.136	2.392
2020	23.1	1.354.803	79.900

Kaynak: Kepenek Yakup 1990: Türkiye Ekonomisi içinde DİE-1968, Verso Y. (s. 99), Ankara; TOB-2021;T.C.Ziraat Bankası-2020; TKK-2020.

Makineleşmedeki gelişmeler, 1960'lı yıllarda da devam etti. 1971'e kadar gübre kullanımı yanında tarımsal sulama da ilerlemeler yaşandı. Sulanan alanlar bu dönemde, 1,0 milyon ha'ya yükseldi.²¹

1960-1970'li yıllara, Yeşil Devrim damga vurdu. Endüstri bitkilerinin ekilişindeki artışlar ile birim alan başına tarımsal girdi (kimyasal gübre, tarım ilacı vs.) kullanımı yoğunluk kazandı. 1962'de gübre kullanımı 0,25 milyon ton iken, 1972'de 13 kat artarak, 3,3 milyon tona ulaştı. Toprak analizlerine dayanmayan kullanımlara rağmen gübre kullanımına bağlı olarak üretimde artış yaşandı. 1960 yılı baz alındığında, 1972'de buğday üretimi 12,2 milyon tonla %44, ayçiçeği 0,6 milyon ton ile %437 ve şeker pancarı 5,9 milyon ton ile %34 oranında artmış oldu.²²

Şeker pancarının endüstriyel bitki olarak ekimi, teknik olarak bir ekim nöbeti (münavebe) bitkisi olması ve çok yönlü kullanıma fırsat vermesiyle farklı ikincil süreçlerin doğmasına ve besicilik gibi başka bir alt sektörün gelişmesine de fırsat vermiş oldu. Besicilik alt sektöründe 1960-1972 arasında yaşanan gelişmelerle, kırmızı et üretimi 19,456 ton arttı. Bu artışın tamamına yakını ise genç hayvan kesimi ile ortaya çıktı.²³ Besinin genellikle genç hayvanlara dayandırıldığı düşünüldüğünde, şeker pancarı ekonomisinin önemli ve nitelikli sonuçlar doğurduğu söylenebilir. 1163 Sayılı Demokratik Kooperatif Kanunu'nun 1969'da yürürlüğe girmesi ile birlikte her şeker fabrikasının hinterlandında 19 adet Pancar Ekicileri Kooperatifi kuruldu. 1972'de ise var olan kooperatiflerin birleşmesini, kümülatif büyüklüklere ulaşmasını amaçlayan Pankobirlik kuruldu. Böylece şeker pancarı üretimine ilişkin sözleşmeli üreticilik sistemine geçildi. Sözleşme kapsamında tanımlanan teknik bilgi aktarımı için Yayım ve Kontrol Sistemi ile üreticinin teknik kapasitesi artırıldı, sözleşmeli üretimin gereği olarak alım güvencesi verildi. Ayrıca, kooperatifler vasıtasıyla aynı destekler de sağlandı. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) döneminde belirlenen şeker pancarı üretim hedefi 1967 yılı için 3,3 milyon ton olarak belirlendi. Bu hedef aşıldı ve üretim yüksek bir performansla 5,5 milyon tona ulaştı.²⁴

1970'li yıllara girerken Türkiye, demografik geçiş sürecini henüz tamamlamamış ve 1965-1970 arasında nüfus artış hızı %3'ün altına düşmeyerek %0.4'lerin üzerinde seyretmiştir. Bu nedenle, kırsalda ve tarımda %2-3 düzeyinde seyreden tarımsal ilerleme, nüfus artış hızının gerisinde kalmıştı. Bu duruma mekanizasyonun işgücüne ikame niteliği de eklendiğinde kırsalın iticiliği gölgesinde emek arzı iç göçü hızlandırdı.

21. Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara, s. 173.

22. Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.

23. Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.

24. www.dergipark.org.tr/pub/jubis Erişim: 21.03.2022

25. Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.

İç göçte geneli temsil eden asıl nedene bakıldığında, göçün, kentlerin sağlayacağı ek hasılanın (ya da ek ücret farkının) fonksiyonu şeklinde ilerlediğidir. Bu fonksiyon, iki türlü bir göç dalgasına (nihai-kalıcı göç ile döngüsel-mevsimlik göçe) yol açıyordu; belirgin olarak nitelik farkına sahip bu iki göç bir arada yaşanıyordu.

1.1.1. 1980'ler: Tarımın Zor Yılları — Küresel Kapitalizmin Baskın Rolü

24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Tedbirleri yapısal bir müdahaleydi. Ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla, bir dizi radikal hukuksal ve kurumsal düzenlemeye gidildi. 24 Ocak kararları, öncesinde yaşanan ekonomik ve sosyal boyutları da bulunan bunalımın nedenlerinden çok sonuçlarına odaklanmıştı. Arz-talep dengelerinin bozulması, hızlanan iç göçlerle ortaya çıkan çarpık kentleşme, sonucunda ekonomik katmanlar arasındaki ilişki kopukluğu, küresel kapitalizmin tayin edici potansiyeli, niyetlerini görülmeden İstikrar Programı'nın gerekçeleri olarak savunuldu.

İstikrar Programı'nın gerisinde, 1974 Nobel Ödüllü Friedrich Hayek ile 1976 Nobel Ödüllü Milton Friedman'ın önermeleri ile bu önermeleri 1970'li yılların sonlarına doğru deklere edilen Washington Mutabakatı'nın yeni ekonomi politikalarında aramak gerekiyor. Washington Mutabakatı, Dünya Bankası (World Bank -WB), Uluslararası Para Fonu (International Money Fund -IMF) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Hazine Bakanlığı gibi merkez üssü Washington olan kurumların ortak ekonomi politikalarına dayanıyordu. 1970'lerin sonlarına doğru deklere edilen mutabakat önermeleri, her ikisi de askeri darbe gölgesindeki Pinoche'nin Şili'sinde ve Türkiye'de şöyle sıralanıyordu:

- Denk bütçe hedeflenecekti;
- Devletin iktisadi alana müdahalesi kaldırılacaktı;
- Artan oranlı vergi sisteminden vazgeçilerek, vergi tabanının genişletilmesi sağlanacaktı;
- Piyasa tarafından belirlenen döviz kuru politikası, yani rekabetçi politika uygulanacaktı;
- Tüm finansal hareketler serbest bırakılacaktı;
- Faizleri piyasa belirleyecekti;
- Gümrük Tarifeleri kaldırılacak ve serbest ticaret rejimi uygulanacaktı;
- Doğrudan yabancı sermaye yatırımları özendirilecekti;
- Kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu işletmeleri özelleştirilecekti;
- Deregülasyon yani devletin piyasa üzerindeki kontrolleri ile var olan engeller kaldırılacaktı;
- Mülkiyet haklarına sağlam güvence verilecekti.

Teknolojik enformasyon devrimiyle gelen Yeni Dünya Düzeni'nin amaçlarından biri, gelişmekte olan ülkelerin gelişmelerini yavaşlatarak merkez ülkelerin teknoloji üstünlüğünü teknoloji tekeline dönüştürmek ve çevre ülkelerde teknolojik yaygınlaşmayı önlemek ise de başka tali amaç ve hedeflerden de söz etmek mümkündür.

1986'da başlayan Gümrük Tarifeleri ve Ticaretin Genel Anlaşması (The General Agreement on Tariffs and Trade -GATT) Uruguay Round'u, 1993'te tamamlandı. Esasında korumacılığın azaltılmasını hedefleyen GATT süreci, taktik bir yaklaşımla tarımsal ürünler ticaretinde liberalleşmeyi sağlayacağını belirtti. Stratejik anlamda ise gelişmiş ekonomilerin cari piyasa hacmine, büyüyen finansal kapasitelerine derinlik kazandırıldı.

GATT, sonradan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) olarak tanımlanan organizasyon, 1990'lı yılların ortalarına kadar Türkiye ölçeğinde dış ticarete gümrük indiriminin, sübvansiyonlarda ise %24'lere varan mutlak indirimlerin kabul edilmesini dönem hükümetinden alınan taahhütlerle sağladı.²⁶

GATT ve sonradan DTÖ'nün tarımın kaderini tayin eden direktifleri gündeme geldi:

GATT'ın direktifleri, 1948-1995 arasında sanayi mallarının küresel ticaret kurallarında belirleyici oldu. DTÖ ise 1995'ten itibaren geçerli olmak üzere Tarım Anlaşması çerçevesini belirledi. Bu anlaşmaya göre kısaca, pazara giriş kuralları, ihracat sübvansiyonu ve iç destekler konularına bağlayıcı hükümler getirilmiştir:

Pazara Giriş: Esası, ithal edilen tarımsal ürünler için uygulanan koruma oranlarının azaltılması ve tarife dışı uygulamaların tarifelere dönüştürülmesidir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelerin 3'te 2'si oranında bir tarife sistemi uygulanmıştır. Bu oran, ortalama olarak %24'tür. İndirimler 1995 yılı baz alınarak 10 yıllık deklare edilmiştir.

İhracat Sübvansiyonu: İndirim taahhüdüne göre sübvansiyonlu ihracat miktarının ve harcamalarının azaltılması esasına dayanmaktadır.

İç Destekler: İç destek miktarı, "Toplam Destek Ölçümü" ne dayanır. Buna göre referans fiyatlardan iç fiyat düşülür ve elde edilen fark ile üretim miktarı çarpılır ve destek miktarına ulaşılır.

1.1.2. Tarımsal Kamu İktisadi Teşebbüslerin Özelleştirilmesinin Dinamik Etkileri

Dinamik etki, tarım sektörünün niceliksel kapasitelerine (faktörlerine) yönelik olarak ortaya çıkan sonuçların sektörlere etkilerini açıklar. Bu etkilere kısaca değinilecektir.

Statik müdahale ile 27 yem fabrikası 1996 yılında ve 36 Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (TSEK) işletmesi 1995 yılında özelleştirildi. Aslında, süt fabrikalarına ilişkin özelleştirme eylemi sütün yoğun üretildiği sezonda 3 vardiya ile çalışan Kars Süt Fabrikası'nın 1986 yılında özel sektöre devredilmesi ile başladı. Özelleştirmelerde üretici kesimi, yani onun örgütleri tercih edilmedi. Yem fabrikaları çiftçi organizasyonları dışındakilere aktarılırken, ki çoğu alıcı inşaat sektörünü temsil ediyordu, süt işletmeleri 2 holding arasında paylaştırıldı. Özelleştirilen fabrikaların arsaları genellikle ticari amaçlarla değerlendirildi, süt işletmeleri atıl kaldı. Bu operasyon, özelleştirmeden çok, bir müsadereydi.

1950-1970'li yıllarda kurulan yem, süt, Et ve Balık Kurumu işletmeleri ile yetersiz de olsa sektörde ortaya çıkan küçük ilerlemeler, özelleştirmeler sonrasında geriledi. Özelleştirilen birçok işletme üretimini durdurdu. Sonucunda, hayvan ve hayvansal ürünlerde yaşanan küçük ilerlemeler negatife dönüştü. 1985-1990 döneminde en çok göç veren yerleşmeler sıralamasında ilk beş ili hayvancılık ekonomilerinin önemli olduğu bilinen Kars, Tunceli, Erzurum, Sivas ve Muş'un temsil etmesi, göç olgusunda daha çok hayvancılığa dayalı ekonomik gerilemenin etkili olduğunu gösterir.²⁷

26. Dağ, R. (1998). Tarımda Özelleştirme ve Sonrası. Yeni Dünya Düzeni ve Özelleştirmeler, s. 125-127.

27. DİE 1992: İç Göç İstatistikleri, Ankara.

1980'li ve 1990'lı yıllarda, yaşanan yayla yasakları da, özellikle küçükbaş hayvancılığın gerilemesinin nedenleri arasında yerini aldı.

Başka bir cepheden bakıldığında liberalleşme süreci, tarım gibi edilgen ya da makro dengelerde etkili olmayan yapıları derinden sarstı. Tarım ekonomisti Miguel Teubal, tarım-sanayi ilişkisini, girdi-çıktı akımında “çevrimli sektörler ilişkisi” olarak tanımlarken, bu ilişkinin 3 aşamasından söz eder. Buna göre:²⁸

- **Karşılıklı Girdi Sağlama Boyutu:** Yem örneği, tarım sanayiye yem girdileri verirken, sanayiden üretilen yemi girdi olarak alır.
- **Tarımın Sanayiden Girdi Alma Boyutu:** Gübre ve tarımsal alet, makine alınması bu boyuta örnektir.
- **Sektörler Arası Girdi Akımı Boyutu:** Bir taraftan tarım sanayiye hammadde sunarken, diğer taraftan da sanayiden “ücret mallarını” (dayanıklı tüketim malları) alır.

Burada belirtilmesi gereken en çarpıcı olgu ise her üç ilişki boyutunda da etkin bir örgütlenmenin olmaması durumunda, tarım kesiminin fiyat belirleme aksiyonuna sahip olamaması, kendi dışındaki sektörlerle kaynak aktarmasıdır. Tarihsel süreçte bu olgular, sermaye birikimi açısından, tarımın dezavantajını başka bir anlatımla, tutunma refleksinde yaşanan kısıtları açıklamaktadır.

DTÖ'nün direktifleri ile şekillenen yeni düzen, özellikle emekleme dönemini aşamamış gelişmekte olan ülkelerin doğasını bozmuş, kalkınma meselesini esnetmiş, alanlar arasındaki ayrışmayı, farklılığı derinleştirmiştir. Bu tür ülkelerde yaşanan ekonomik düalizm, yani bölgeler, alanlar, sektörler ve yerleşmeler arası ayrık sorunların giderilme sıklığı düşürülmüş, kalkınma dönemi kapanmıştır. Kalkınma iktisatçısı Hirschmann'ın deyimiyle, pozitif ayrımcılığı gerektiren dengesiz büyüme araçlarına başvurulmadan dümenin başına küresel güçlerin geçmiş olması ile bölgeler ve sektörler arası bağların koparılmasına ve daha büyük sıkıntıların yaşanmasına, yoksulluğun artmasına günümüzde artık itiraz edilmiyor.

24 Ocak 1980 kararları, aynı yıl gerçekleşen askeri darbenin gölgesine sığınmış, bu nedenle “İstikrar Programı” havuç ve sopa ile ilerlemiştir. 1980 dönemi için kısa analizlere geçmeden önce belirtilmesi gereken olgu, planlı dönemden 1980 yılına kadar, tarımsal çıktıda %3'lük bir artış yakalanmış olmasına karşın 1980 sonrasında çıktı/girdi oranının yani arazi verimliliğinin %2'lere gerilemiş olmasıdır.²⁹

İstikrar programı bir dizi müdahalede bulundu ama özellikle tarıma ilişkin kamu fabrikalarının (süt, yem, et, balık) üretici örgütleri yerine özel sektöre devredilmesi, kooperatiflerin özel sektör olmadığına dair yürütülen akli anlamak mümkün değildir. Havuç, özel sermayenin kismetine düştü. Ancak biri dışında: Özelleştirilen fabrikalarının tamamı hem kendi alanıyla ilişkili faaliyete geçmedi hem de fabrika arsaları rant kaynağına dönüştürüldü. Ayrıca belirtmek gerekiyor ki, 1163 Sayılı Kooperatifler Yasası'nın kabul edildiği 1969 yılından 1980 yılına kadar, tarımsal kooperatiflere 600 kadar endüstriyel işletme, fabrika kazandırılmıştı. Darbe hukuku, kooperatif yöneticilerini tutuklamalarla devre dışı bıraktıktan sonra, kooperatif varlıklarının talanına kapı araladı. Mandıralar, yem ve süt fabrikaları sopalarla sönmüldü, dayanışmanın, iş birliğinin ruhu esir alındı.

28. Teubal Miquel

29. Özertan, G. (2013, Ocak). Türkiye Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Teknoloji Kullanımının Rolü. 1-81. Mart 22, 2022 tarihinde <http://ideas.econ.boun.edu.tr/RePEc/pdf/201301.pdf> adresinden alındı

Göç, kırsal alanda ve/veya yerelin başka bir alanında, ki bu ilçe/belde olabilir, tutunamamanın bir sonucu olarak düşünülmelidir. 1980-1990 döneminde kişi başında 9.222.600 iç göç yaşandığını belirtirsek, bunu Cumhuriyet tarihinin en büyük nüfus hareketi olarak tanımlamak gerekir.³⁰

2000'li yıllara gelindiğinde uygulanan politikaların İstikrar Programı'nın türevleri olarak devam ettirildiği görülür. Öngörülen politikadaki devamlılık, daha az üretici desteği ve kamu işletmelerinin elden çıkarılması ile sürdürüldü. 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu'nun öngördüğü GSYİH'nin %1'i oranındaki destek hükmünün uygulanmadığı görülürken, destek oranları %04 oranını aşamadı. Özelleştirmeler 2000'li yıllarda da devam etti, üreticilerin damızlık materyal (tohum, damızlık hayvan, fide, fidan) ihtiyacının karşılanması ve gerekli bilgi transferinin yapılması amacıyla kurulan Tarımsal İşletmeler Genel Müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlı 37 işletmeden 18'i 2003-2004 yıllarında özelleştirilerek kiralandı. 2003-2004 yıllarında Günümüzde ayçiçeği, soya, mısır tohumlarının büyük ölçüde ithal edildiği düşünüldüğünde, bu tohumların kamuca karşılanması gereken diliminin ayçiçeğinde ve soya çeşitlerinde %81'ini, mısır tohumunda %50'sini TİGEM'in karşılaması, aslında bu kurumun ne kadar önemli olduğunu gösterir. Ek olarak, bu ve benzeri statüdeki kamu işletmeleri için halka ve üreticilere yakın ve verimlilik sağlayan rasyonel modeller ve talebe dayalı üretimler geliştirmesi beklenmelidir.³¹

Destekleme politikalarında ürünlerin yeterlilik derecelerini gözeten ve ürün güvencesini koruyan politikalar, ayçiçeği, kırmızı mercimek, nohut örneklerinde görüleceği üzere etkisiz kaldı ve bu alanda riskler arttı. Destekleme politikalarında, tarımda bio-çeşitliliği koruyacak, sürdürülebilir kılabilecek stratejiler hiçbir uygulamada yer bulamadı. Açıklamak gerekiyor ki, kuru tarım koşullarına uyumu kolay ve toprakta azot birimine katkı sağlamalarına rağmen, baklagil grubundaki ürünlerin (kuru fasulye, nohut, mercimek vs.) dahi yeterince ekilemediği görülür.

Enerji politikaları uygulanırken, özellikle vadilerdeki hidroelektrik santralleri (HES) tartışılmalara konu olur. Engeli topografyalarda, tarımsal ekoloji açısından tek elverişli alanlar vadilerdir, sulak ve verimli taban araziye sahiptir. Yaşamın sürdürülebilirliği, vadideki su üzerinde yerel halkın kullanım hakkının güvenceye alınmasına bağlıdır. Bir taraftan HES ile enerji üretimi düşünülürken diğer taraftan tarımsal ürünlerin sağlayacağı enerjinin, beslenme için gerekli enerjinin yok sayılması ilginçtir.

1.1.3. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Proje öncesi etüt çalışmalarına 1960'lı yıllarda başlanan GAP projesinde, sulamayı da hedefleyen ilk inşaat faaliyeti 1984 yılında Atatürk Barajı ile başlar. Proje, 1989 yılında GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin (GAP BKİ) oluşturulması ile kurumsal kimlik kazanır ve Fırat ile Dicle havzalarında yer alan 9.3 milyon nüfusa ev sahipliği yapan 9 ilin doğrudan kalkınmasını hedefler.³² Ekonomik ve sosyal kalkınmayı amaçlayan Entegre Bölgesel Kalkınma Projesi (EBKP) ile 22 baraj, 19 elektrik santrali yapımı ile 1,8 milyon hektarlık tarımsal alanın sulanması planlanır. Proje 26,9 milyar kWh hidroelektrik enerjisinin üretilmesini hedefler. 2021 yılı itibarıyla, bitirilen 18 baraj ile enerji üretim hedeflerinin %92,1'ine ulaşılır, ancak 1,8 milyon hektar olarak planlanan sulama hedefinin ancak %32'sinin (580.666 hektar) gerçekleştirildiği görülür. Sulama uygulamalarına ilişkin dağılıma bakıldığında, üç ilin avantaj sağladığı söylenebilir. En fazla sulama alanına kavuşmuş ilk üç GAP ili sırasıyla Şanlıurfa (405.992 hektar), Diyarbakır (80.030 hektar) ve Gaziantep (31.642 hektar) olarak sıralanır. Bu üç ilde sulanabilen alan, toplam sulamaya alınmış alanın %89 oranına eş değerdedir.³³

30. www.tuik.gov.tr/nufusist. Erişim: 28.03.2022

31. Sektörel ve İşletmecilik Boyutlarıyla TİGEM. (1997). Tarım-İş Sendikası Yayınları, s. 12-15.

32. 2020 yılı nüfus sayımıdır.

33. www.gap.gov.tr Erişim: 05.04.2022

GAP Projesi'nin kaynak potansiyeli yüksektir; sulanabilir arazi, yüzey ve yeraltı su kaynağı Türkiye potansiyelinin çeyreğine karşılık gelmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: GAP Doğal Kaynak Potansiyeli

Kaynak	Türkiye Potansiyeline Oranı	Kaynak	Türkiye Potansiyeline Oranı
1.Proje Alanı	1/10	5.Yeraltı Su	1/4
2.Nüfus ³⁴	1/11	6.Hidroelektrik Enerji	1/4
3.Sulanabilir Arazi	1/4	7.Petrol	1/1
4.Yüzey Su	1/4	8.Fosfat	1/1

Kaynak: Balaban, A. 1990: GAP Sulamaları, Türkiye Ziraat Mühendisliği 3.Teknik Kongresi, Ankara.

Yukarıda belirtildiği üzere, 2020 yılı sonu itibarıyla GAP projesi ile 580.666 hektarlık alan DSI tarafından sulamaya alınmış, mülga Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nce (KHGM) hizmete alınan 200.000 hektarlık alan ile halk sulamalarının 100.000 hektarlık alanı da dikkate alındığında, 880.666 hektarlık alanda sulu tarıma geçilmiştir. Bu alanların %55'inde halen basınçlı ve düşük basınçlı sulama yapıldığı belirtilmektedir.³⁵

Enerji ve sulama gibi iki temel hedef arasında uygulama makasının bu denli açılmış olmasını, baraj faaliyetinin daha dar bir mekânda, sulamanın ise bölgesel planın daha geniş alanlarında uygulanmış olmasına bağlamak mümkün ise de projeler potansiyel olarak her türlü dezavantaja çözüm arayacak şekilde planlanmalıdır. Kurumlar arası ortaklaşa karar gerektiren böylesine büyük ve etkili ara hedeflerin tek bir kurum tarafından karara bağlanmış olması ve kalkınmanın koordinasyonu için görevlendirilen bir idarenin (GAP de böylesine bir sürece alınmaması, geleneksel bürokratik yapının ortaya koyduğu bir sonuç olmalıdır.

Bölgesel insani gelişmenin en temel kalkınma ihtiyacının sulama olduğu ortadadır. Sulama sadece kırsal ekonomiye fayda sağlayan bir girdi değildir aynı zamanda kentsel ekonomiler için sağladığı ürün çeşitliliği açısından, lokomotif işlevine sahiptir. Bu olgu, ekonomilerin dikey bütünleşmesi için de önemlidir. Türkiye'nin su potansiyeline bakıldığında, yeterli kaynaklara sahip olduğu söylenemez. Yaşanan küresel iklim değişikliğinin etkileri de hesaba katıldığında, su kaynaklarının büyük bir risk altında olduğu sonucu çıkmaktadır. GAP sulamalarında daha az su sarfını gerektiren basınçlı sulama sistemine geçilmesi, küresel iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini azaltacak bir önerme olarak görülebilir.

Sulu tarım alanları, kuru alanlara göre 2,7 kat daha fazla gelir sağladığına göre³⁶, bölgenin agroekolojik koşullarının sunduğu fırsatlar çerçevesinde, GAP ideallerinin gerçekleştirilmesi, bölge üreticisine yılda 3 hasat imkânı doğurabilecekken, yatırımın kendini ödeme yeteneği de sermaye birikimine fırsat verecektir.

Kalkınma kavramı, bir dizi sosyal ve ekonomik hedefin dikkate alınmasını gerektirir. Bu hedeflere ulaşılırken kalkınmanın ekonomik faaliyetlerinde olduğu kadar, sosyal projelerin uygulanmasında da bir dizi güçlük ortaya çıkabilir. Bu güçlükler rağmen GAP BKİ, kırsal kalkınma, tarım ve tarım teknolojisi ile yenilikçi sektör uygulamaları çerçevesinde önemli deneyimler kazanmış; sosyal projelerde de kazanımlar için kapıyı aralamıştır. Özel-

34. NOT: Nüfus değeri 1990 yılına aittir.

35. www.gap.gov.tr Erişim: 08.04.2022

36. www.tarimorman/dsi.gov.tr Erişim: 05.04.2022

likle dezavantajlı kadın gruplarının gelişimine yönelik olarak 1995 yılından günümüze kadar Çok Amaçlı Toplum Merkezleri'nde (ÇATOM) uygulanan projelerle, şair-eleştirmen Veysel Öngören'in tanımıyla belirtmek gerekirse, kadın insan tekinin (bireyinin) özgüvenini yükseltecek becerilerin geliştirilmesi, sosyal uyum ve iş birliğine yönelik yeteneklerinin açığa çıkarılması için önemli projeler yürütülmüş ve olumlu sonuçlar elde edilmiştir. ÇATOM uygulamasıyla, 1995-2021 döneminde ve 47 merkezde GAP BKİ'nin yaşama geçirdiği proje kapsamında yaklaşık olarak 1,5 milyon kadına ulaşıldı. Buna rağmen, şimdilerde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na devredilerek atıl bırakılması, toplumsal gelişim için ciddi bir eksikliklerdir. Çünkü kadın, kalkınmanın da orta direğidir. ÇATOM dışında Gençlik ve Kültür Evleri ile Çocuk Gelişim Merkezleri'nin kurulması da sosyal gelişmeye destek sağlayan projelerdir. 2000-2021 yıllarında uygulanan ve 2020 yılında merkezi kararla Gençlik ve Spor Bakanlığı'na devredilen Gençlik ve Kültür Evleri ile 800.000 genç insan tekine ulaşıldı. 2003-2021 döneminde Çocuk Gelişim Merkezleri ile ise 300.000 çocuğa ulaşıldı. Bu projeler de Gençlik ve Spor Bakanlığı'na devredilmiştir. Böylece sözü edilen 3 proje ile toplamda 2,6 milyon kişiye ulaşılmış oldu. Ancak anılan projelerin sürdürülmesi, ilerletilmesi, kuşkusuz kalkınmanın da bir başarı göstergesi olacaktır.³⁷

1.1.4. Şeker Krizi

Şeker pancarı üretiminde Türkiye, Rusya, Fransa, Almanya ve ABD'den sonra 5. sıradadır. Tarımı etkileyen bir diğer önemli konu da şeker şirketlerinin özelleştirilmesidir. Türkiye'de şeker piyasası 2001 tarihli 4634 sayılı Şeker Kanunu ile düzenleniyor. Türkiye şeker kotası 2,7 milyon tondur. Bu kotanın %97,5'i A kotası olarak kamuya ve özel sektöre ait 33 şeker fabrikasına, %2,5'i ise nişasta bazlı şeker fabrikalarına aittir.³⁸ Şeker pancarı üretim miktarı yıllara göre değişmekle birlikte, 289.317 hektarlık alanda gerçekleştirilir.³⁹ Nişasta bazlı şeker, pancar bazlı şekerin %10'u kadar bir kota ile üretilir. Türkiye'de şeker sektörünün 95 yıllık bir tarihi var. Marshall yardımı ile üretimi çeşitlenen tarımda, 1955-1960 yılları arasında yoğunlukla yatırım yapılan şeker fabrikaları ve şirketlerinin sayısı, 1993 özelleştirmelerinin başladığı dönemde 33'tür. Konya'da 2, Kayseri'de 3, Amasya'da 1 tane olmak üzere 6 fabrika pancar kooperatiflerine devredilmiştir. 2018 yılı özelleştirmesi ile 12 fabrika özel sektöre verildi. Böylece 6 fabrika kooperatiflerde, 15 fabrika kamuya ait Türk Şeker'de ve 12 fabrika da özel sektörde olmak üzere toplam 33 fabrika faaliyet göstermektedir.

İklim krizi sonucunda 2021 yılında yaşanan kuraklık ile ekim alanlarında %10'lara varan azalmalar yaşandı. Türkiye'de yaşanan şeker krizinin birçok nedeni olmakla birlikte, 2019'da 6,6 milyon ton üretimle Türk Şeker'in 8,3 milyon ton olan kotasının doldurulamamış olmasını belirtmek gerekiyor. Ayrıca, özel sektör fabrikalarında sendikal faaliyetlere izin verilmeyişi bir taraftan personel ücretlerindeki yeterliliği tartışılır kılmakta ve iş ekipleri arasındaki uyumun kaçırıldığı anlamına gelmektedir. Bu durum, verim oranlarına yansımaktadır. Türk Şeker'in 8 yıldan bu yana özelleştirme programında oluşunun personel motivasyonu üzerindeki olumsuz etkisi hesaba katılmalıdır. 2019 yılında Türk Şeker'e ait 15 fabrikaya 8,3 milyon ton kota ayrılmış olmasına karşın, 6,7 milyon ton şekerin üretilmiş olması, yetersiz arz sorununu doğurmuştur.⁴⁰ 2020 yılında 245 bin ton şekerin başta Suriye ve Irak olmak üzere, ihrac edilmesi, arzın daraldığı bir döneme denk düşmüştür (Tablo 4).

Bir kamu işletmesi olarak Türk Şeker'in bilançosunu karla kapaması önemlidir. Ancak, son 2 yılda zararlı kapasitesinin hangi makul nedene dayandığı üzerine düşünülmelidir. Buna karşın, Pankobirlik fabrikaları için faaliyet zararı söz konusu değildir.

37. www.gap.gov.tr Erişim: 08.04.2022.

38. Akay Hüseyin 2022: Şeker Sektörü Durum Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Rapor, Kayseri Pankobirlik Yönetim Kurulu Başkanı, Kayseri.

39. www.tarimorman.gov.tr/TEPGE Erişim:28.03.2020.

40. Akay Hüseyin 2022: a.g.r.

Tablo 4: Şeker Üretimine İlişkin Bazı Değerler

Faaliyet	2015-2016	2017-2018	2019-2020	2020-2021	2021-2022
Şeker Pancarı Üretimi (milyon ton)	16,0	21,1	18,0	23,0	17,8
Şeker İthalatı (bin ton)	328	291	284	221	(268 NBŞ)
Şeker İhracatı (bin ton)	252	251	245	12,6 (NBŞ)	296,6(326 NBŞ)

Kaynak: www.tarimorman.com/şeker/TEPGE Erişim 28.03.2022.

Cargill firması nişasta bazlı şeker üretmektedir. Tatlandırıcılar olarak da tanımlanan nişasta bazlı şekerler, nihayetinde nişastanın kimyasal işlemlerle modifiye edilmesiyle elde edilen ürünlerdir. Modifiye edilmiş bu ürünler, karaciğer ve pankreasta şeker pancarı şekeri gibi doğal üretilen ürünlerden farklı algılanırlar ve toplum sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratırlar.⁴¹

1.1.5. Şeker Üretiminde Üretici Kooperatifinin Önemi -Kayseri Şeker Örneği⁴²

Kayseri Şeker Fabrikası'nın hikayesi, şeker üretiminde üretici kooperatiflerinin önemini anlatmak için önemlidir. Üreticilerin sahip olduğu Kayseri Şeker, ileri teknolojik atılımlarla sektörde farklılık yaratma imkanını yakalamış olmasıyla, bir üretici örgütünün potansiyeline ilişkin önemli mesajlar vermektedir. Uygulama örnekleri:

- **Mouse Uygulaması:** Mouse, bir hasat mekanizasyonudur. Bu uygulama ile şeker pancarındaki fireler asgariye çekilebilmekte, ayrıca topraksız, çamursuz hasat mümkün olmaktadır. Sonucunda, üretici temiz hasat için prim almaktadır.
- **Randevulu Alım Sistemi:** Alımlar dağınık alım istasyonları yerine fabrikada randevu verilerek yapılırken, hem şeker pancarı stokuna gidilmeden işleme geçilebilmekte hem de üreticiler bekletilmeden alım işlemleri tamamlanabilmektedir.
- **İnsansız Tesellüm (INTEP):** Teslimat kart sistemi ile yapıldığından, zamandan tasarruf sağlanmaktadır.
- **Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS):** Bu sistemle uydudan sözleşmeli ekim yapan üretici ürünleri takip edilebilmekte ve en önemli müdahale olarak, rotasyonlu ekimlerin planlanmasına imkan sağlanmaktadır. Ayrıca tohum ekim süreci, ekim tarihi, sıra üstü ürün aralıkları, çiftçi adına üretici ihtiyaçları, rasyonel olarak tespit edilebilmektedir.

Bilançolarını karla kapamayı sağlayan Kayseri Şeker'in, tüm faaliyetlerine üreticileri yani ortaklarını katması ve verimli bir yönetim modeline sahip olduğu ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Kayseri Şeker'in, ortak ve çalışanlarının çocuklarına lisans öğrenimi bursu vermesi ve bu sayıların 1400 öğrenciye yükselmiş olması önemli bir sosyal başarı olarak da görülmelidir.

41. Karaoğlu, M. M. (2012). Yüksek Fruktozlu Mısır Şurubu. Gıda Mühendisleri Dergisi(33).

42. Akay Hüseyin 2022: a.g.r.

1.1.6 Çay Tarımı: İnişli-Çıkışlı Bir Süreç

Çay tarımını özel kılan, kuşkusuz ekolojik isteğidir. Çayda verim ve kalite ile ekolojik koşullar arasında çok sıkı bir ilişki var; sıcaklığın 0 C0 altına inmesi istenmez. Çayın gelişme döneminde yağış 1200 mm'den az olmamalı ve gelişme devresinde düzenli olmalıdır. Seçici bir ekolojik istek dikte eden çay alanlarında, çok parlak ve doğrudan gelen ışınlar da çay için uygun değil⁴³.

Dünya'da çay üretiminin %38,1'ni Çin, %22,4' nü Hindistan, %7,1'ni Kenya, %4,6 sri Lanka ve %4'ünü Türkiye Karşılamaktadır.⁴⁴

Çay, sadece Doğu Karadeniz Bölgesi iklimine uygun bir ürün olması, onu özel kılan bir neden olmakla birlikte, bölge arazi varlığının yetersizliği ve ÇAYKUR kayıtlarına göre 203 000'lere varan üretici sayısı ve milyonu aşan kitlelerin geçim kaynağı olması nedeniyle de özel önem kazandığını gösterir. Bunun yanında, üreticiye sunulacak olan imkanlar ve fırsatlar ölçüsünde tüketicinin de hak ve menfaatlerinin korunması elzemdir. Bu yaklaşım, sosyal/ toplumsal tarımın vazgeçilmez ilkesidir.

Rize Erdoğan Üniversitesi, çay hasadına ilişkin açıklamalarında, biri toplanacak yaprak miktarı diğeri de toplama yöntemi olarak, önemli iki başlık açıklıyor:

“Körpe çay yaprağı ile tomurcuğun toplanması esastır, böylece toplanacak yaprak sayısı 2,5- 3,5' dir. Elle hasat önemlidir, çay yumuşak, tatlı ve hoş kokulu olur.”⁴⁵ Hasat, işçilik ücretlerinin yüksekliği ifade edilerek, ilk uygulamasının Japonya'da gerçekleştirildiği çay toplama makası ile yapılmaktadır. Ayrıca motorlu makas cihazıyla da hasat söz konusudur. Önemli olan olgu, hasadın ve ticaretinin kalite standartlarına göre yapılmasıdır.

Çay, yılda 3 dönem hasat edilmektedir: 1.sürgün döneminde ortalama olarak 650 kg/da yaş çay elde edilirken, 2.sürgün döneminde 550 kg/da ve 3.sürgün döneminde ise 300 kg/da ürün elde edilmektedir.⁴⁶

84 000 ha'lık alanda gerçekleştirilen çay tarımından 2021 yılında sağlanan üretim miktarı, kuru çay olarak, 290 000 ton'dur. Türkiye'de kişi başına üretim ve tüketim miktarı 3.2 kg'dır. Dolayısıyla çay tüketimi açısından Türkiye, dünyada çaya özel önem veren 2. sıradaki İngiltere'nin önünde ve 1. sıradadır.⁴⁷ ÇAYKUR bildirişleri dikkate alındığında, üretici başına 4.2 dekar çay tarım alanı düştüğü ve reel anlamda çay işletmelerinin %74'nün 5 dekardan daha az arazi varlığına dayandığı görülür. Üretici başına düşen ortalama 4.2 dekar arazi miktarı ile faaliyetin mikro işletmelerde sürdürüldüğü söylenebilir.

Çay, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rize, Artvin, Trabzon ve Giresun illerinin temel geçim kaynağıdır. İllere göre çay üretim alanlarına bakıldığında, toplam üretimin %70,5'nin Rize'de, %17,9'nun Trabzon'da, %9,9'nun Artvin'de ve %1,7'sinin ise Giresun ve kısmen Ordu'da üretildiği görülecektir (TÜİK-2021).

Çay'ın Türkiye ile buluşması, milli mücadele Hükümeti iktisat Bakanlığı'nın ilk Tarım Genel Müdürü Zihni Derin'nin, 1923 yılında Rize'de 15 dekarlık alanda fidanlık kurması ve çay tohumlarının Batum'dan tedariki ile sağlanır. De-

43. www.acikders.ankara.edu.tr Erişim: 27.05.2022

44. www.tarimorman.gov.tr/TEPGE Erişim:28.05.2022

45. www.erdogan.edu.tr Erişim 30.05.2022

46. www.caykur.gov.tr Erişim: 30.05.2022

47. www.caykur.gov.tr Erişim:27.05.2022

nemeden başarı sağlanınca, 1924 yılında 407 sayılı kanun, “Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında; Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun” adıyla yürürlüğe girer. Nihayetinde TÜBİTAK (vefatından 4 yıl sonra) 1969 yılında “Hizmet Ödülü” ile Derin’in ismini ölümsüzleştirir.⁴⁸

1984 yılına kadar iç piyasaya yetecek düzeyde çay üretimi gerçekleştiriyorken, aynı yıl özel sektörün üretim sürecine alınması ile birlikte ithalata da başlanır.⁴⁹ Bunda nüfus artışına bağlı olarak talepteki artışın etkili olduğu belirtilebilir; bunun yanında 1985-1995 yılları arasında üretim miktarında önemli bir değişikliğin yaşanmaması da etkili bir nedendir. 1985 yılında 132,9 bin ton olarak gerçekleşen kuru çay miktarı, 1995 yılında ancak 136,9 bin ton düzeyine ulaşır.⁵⁰ Ancak, 1992 yılına gelindiğinde arazi miktarında ciddi oranlarda artışlar da olur.1985 yılında 64.036 hektar olan arazi miktarı, 1992 yılında 88.639 ha’a çıkarılır.⁵¹ Bu yüksek bir düzeydir, çünkü günümüzde (2021) TÜİK, çay alanlarının 82.247 hektar olduğunu bildirmektedir.

Gelinen noktada özel sektör üretim payı da önemli düzeydedir, 2021 yılı itibarıyla ÇAY KUR, toplam üretilen 290.000 ton kuru çayın %56 oranıyla 163.308 tonunu üretirken, özel sektör %44 üretim payı ile 126.692 ton üretim gerçekleştirmektedir.⁵²

ÇAY KUR, süreçte birkaç statü değişikliği yaşadı, 1983 yılında Kamu İktisadi Kuruluşu, 1984 yılında Kamu İktisadi Teşebbüsü ve 1994 yılında ise İktisadi Devlet Teşebbüsü olarak tanımlandı.⁵³ 2017 yılında ise Türkiye Varlık Fonuna devredildi. ÇAY KUR, 2017-2021 dönem bilançosunu, 2,1 milyar TL zararla kapadı; dolayısıyla ÇAY KUR’un örgütsel yapıda katılımcılığı temel alan, kamusal denetime açık özek bir yapıya kavuşturulması önem arz eder.

1.1.7 Tarımın, Tarım Dışına Süreğen Kaynak Transferi: İç Ticaret Hadleri (İTH)

İTH, kaynak transferinin yönünü ve oranını göstermesi açısından önemli bir gösterge. Biliniyor ki, tarım ürünleri fiyatları, tarım dışından alınan girdi fiyatlarının gerisinde ise bu durum, tarımdan tarım dışı sektöre/sektörlere kaynak transfer edildiğini gösterir.

İTH, çiftçi ürünleri toptan fiyat endeksinin, çiftçinin üretim için satın aldığı sanayi ürünleri toptan fiyat endeksinde oranıdır.⁵⁴

1965-2020 yılları arasındaki 55 yıllık süreye bakıldığında, (birkaç yıl dışında) tarım dışı sektörlere sürekli olarak kaynak aktarıldığı görülecektir. (Tablo 4). İTH’de ortaya çıkan 100’den küçük değerler, transfer edilen kaynak oranına işaret ediyor. Üretici, 2015 yılından günümüze kadar geçen sürede yüksek oranlarda kaynak kaybını yaşıyor.

48. www.caykur.gov.tr Erişim:28.05.2022

49. Yeni Rahim 2022: Yayımlanmamış Çay Raporu, Ankara

50. Öncirak Muhammet 2019: Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi, Yüksek Lisans Tezi (s:20-35),Uludağ Üniv.,Bursa

51. Çay Kur Faaliyet Raporları ve Rize Ticaret Borsası kayıtları,

52. www.tuik.gov.tr ve www.caykur.gov.tr Erişim: 29.05.2022

53. www.cayku.gov.tr Erişim: 28.05.2022

54. $IND = P_t/P_s$; PT=çiftçinin ürettiği ürünlerin toptan fiyat endeksi, PS= Çiftçinin satın aldığı sanayi ürünlerinin toptan fiyat endeksi.

Tablo 5: İç Ticaret Hadlerinde/Oranlarında Gelişim (1965- 2021)

Yıl	Oran (TEF'e Göre)	Yıl	Oran (TEF'e Göre)
1965	102,0	1997	85,6
1967	101,4	1999	102,2
1969	100,0	2001	82,4
1971	88,4	2003	55,6
1973	85,1	2005	62,5
1975	112,3	2007	77,7
1977	107,9	2009	96,9
1979	74,8	2011	64,4
1981	75,0	2013	62,7
1983	65,1	2015	51,7
1985	70,0	2017	44,3
1987	67,5	2019	41,1
1989	76,9	2020	39,2
1991	77,2	2021	39,1
1993	77,0		
1995	29,1		

Kaynak: Kepenek Yakup; TÜİK-2008 İstatistiki-Göstergeler; Şahinöz, Ahmet; TÜİK-TÜFE 2015-2020.

1.2. TARIMDA DESTEKLEME POLİTİKALARI

Tarım, halkın gıda güvencesini sağlaması, istihdama verdiği destek ve gıda sektörüne sağladığı tarımsal ilk ürünler nedeniyle stratejik öneme sahip. Dolayısıyla her ülke için tarımın ekonomik ve sosyal değeri var. İlk bölümlerde açıklandığı üzere tarım, yetiştirildiği doğal ortamın üretim yapısını belirlemesi ve kendi dışındaki sektörlerle karşı edilgen yapısıyla desteklenmeyi hak eden ve bu desteklemenin karşılığını potansiyel olarak verebilen bir sektör.

Kamuda tarımsal destekleme politikalarının büyük ölçüde referans aldığı parametrenin arazi büyüklükleri olduğu görülmektedir. İşlenen tarım alanlarında hakim olan agroekolojik yapı ile birlikte, kullanılan girdilerin uygun kombinasyonu, toprağın miktarı ve niteliği tarımsal üretim potansiyelinin temelini oluşturur. 2021 yılında işlenen tarım alanı miktarı 16 milyon ha, buna karşılık mera olarak görülen alanlar 14,6 milyon hektar olmasına karşın, mera olarak tanımlanan bu alanlar verimlilik açısından, birçok nedene bağlı olarak darboğazdadır. Türkiye'de genel tabloya bakıldığında, tarımsal arazi miktarının 1990 yılına göre 4,8 milyon hektar 2000 yılına göre ise 3,3 milyon hektar azaldığı görülmektedir. İşlenen tarım alanlarındaki gelişime bakıldığında, 1990 yılına göre, 2021 yılında tarla bitkileri ile nadas alanlarında önemli miktarlarda düşüşler, öte yandan sebze alanında 129.000 hektar, meyve alanında 566.000 hektar, süs bitkilerinde ise 5000 hektarlık bir artış gözlemlenir (Tablo 6, 7).

Tablo 6: Türkiye’de Tarım Alanları

Yıl	Toplam Tarım Alanı (milyon ha)	Toplam İşlenen Tarım Alanı (milyon ha)	İşlenen Tarım Alanı			Uzun ömürlü Bitki alanı	Çayır Mera Arazisi
			Ekilen Alan (milyon ha)	Nadas (milyon ha)	Toplam (milyon ha)		
1990	42,0	27,9	18,9	5,3	24,2	3,0	14,2
2000	38,8	26,4	18,0	4,8	22,8	2,6	12,4
2010	39,0	24,4	16,3	4,2	20,5	3,0	14,6
2018	37,8	23,2	15,4	3,5	18,9	3,5	14,6
2020	37,8	23,1	15,6	3,1	18,7	3,5	14,6
2021	38,1	23,4	16,0	3,1	19,1	3,5	14,6

Kaynak: TÜİK 2021.

Tablo 7: İşlenen Tarım Alanlarının Kullanımı

Türü	1990		2001	
	Miktar (000 hektar)	%	Miktar (000 hektar)	%
Tarla Bitkileri	18.868	67,7	15.615	68,4
Nadas	5.324	19,1	3.173	13,0
Sebze	635	2,3	779	3,2
Meyve, Baharat	3.029	10,9	3.564	15,3
Süs Bitkileri	-	-	5	0,02
TOPLAM	27.856	100	23.446	100

Kaynak: TÜİK

2006 yılında onaylanan 5488 Sayılı Tarım Kanunu ile genel tarım politikaları ve destekleme politikaları yasal bir dayanağa kavuşmuştur. Yasa, 18. Maddesi ile destekleme politikalarının amaçlarını “tarım sektörünün öncelikli problemlerinin çözümüne katkıda bulunmak”, “uygulanan politikaların etkinliğini artırmak”, “sektörün bu politikalara uyumunu kolaylaştırmak” şeklinde belirlerken, yıllık destek düzeyinin GSYİH’nın %1’i düzeyinde tutulması gerektiğini belirtir.⁵⁵ Bu yasa hazırlanırken, destek düzeyi somut bir oranda açıklanmış, amaç bölümünde belirtilen hedefler ise uygulayıcıların yorumuna bırakılmıştır. Amaçların uygulayıcıların yorumuna bırakılması, sorunların çözümündeki sürekliliği aksatma potansiyelini içerir. Destekleme sürecinde tek taraflı yaklaşımlarla, üretici örgütlerini doğrudan sürece katmadan alınan kararlar her dönem tartışılmış, sorgulanmış ve sonuç alınamamıştır.

55. 5488 Sayılı Tarım Kanunu. (2006, Nisan 25). Ankara: 26149 Sayılı Resmi Gazete.

Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleri 4 ana başlıkta toplamak mümkün:

- Alan Bazlı Destekler,
- Fark Ödeme Destekleri,
- Hayvancılık Destekleri,
- Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler.⁵⁶

Öte yandan, Avrupa Birliği’nin (AB) Ortak Tarım Politikaları (OTP) amaçlarını açıklarken daha somut tanımlar kullandığı ve desteklere ilişkin alanların aşağıda görüldüğü üzere açıkça belirtildiği görülür:

- Çiftçiler için daha adil bir gelir düzeyinin sağlanması,
- Rekabet gücünün artırılması,
- Gıda zincirinde güç dengesinin gözetilmesi,
- İklim değişikliğine dair önlemlerin alınması,
- Çevrenin korunması,
- Peyzajın ve biyoçeşitliliğin korunması,
- Geri dönüşümün desteklenmesi,
- Kırsal alanların canlandırılması,
- Gıda ve sağlık kalitesinin korunması.⁵⁷

Tablo 8: 2006-2022 Dönemi Cari Fiyatlarla Tarımsal Destekler

Yıl	Destek (Cari Fiyatlar -milyar TL)	Toplam Destek/GSYİH
2007	5.3	0.64
2008	5.2	0.59
2009	4.6	0.48
2010	5.7	0.51
2011	7.0	0.52
2012	7.3	0.47
2013	8.7	0.48
2014	9.1	0.45
2015	9.9	0.43
2016	11.5	0.44
2017	12.8	0.41
2018	14.5	0.41
2019	16.9	0.39
2020	22.0	0.43
2021	23.0	0.34
2022	25.8	0.33

Kaynak: www.kiyimzaytan2021:tarimsaldesteklerineterkilerieyd , TOB-BÜGEM, TÜİK-2021.

56. Acar, F., & Eser, L. Y. (2020). TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ’NDE TARIMSAL MALİ DESTEKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI. Global Journal of Economics and Business Studies, 9(18), s. 163-183.

57. www.ab.gov.tr/fasil-11/tarim Erişim: 16.02.2022

Tarımsal desteğe ilişkin bütçe verilerine bakıldığında, toplam destek miktarının GSYİH'nın %1'i olarak belirlenen yasa oranının altında kaldığı ve 2011-2020 arasında %0,4'ü geçmediği görülmektedir. 2021 yılı destek oranı %0,34, destek miktarı ise 23 milyar TL düzeyindedir.⁵⁸

Desteklerin bitkisel üretim ve hayvancılık gibi alt sektörler için dağılımına baktığımızda, hayvancılık desteklerinin 2006'dan itibaren yeterliliği tartışılabilir 2-3 yıllık kısa bir süre için kısmen artmıştır.⁵⁹ Tarımda girdi fiyatlarının artması, üretici örgütsel çabasının eksikliği yanında, kamunun örgütsel çabaya gerekli ve yeterli desteği sağlamaması, destek alım fiyatlarının düşük düzeyde tutulması, tarım dışı fiyatların hızlı ve yüksek oranlarda artması ve üreticinin tedarikten nihai tüketiciye kadar yaşanan süreçte dikey örgütlenmesini tamamlanamaması gibi nedenler üreticinin ticaretteki kayıplarını artırdığı gibi kamunun sunacağı destek ihtiyacını teorik anlamda yükseltir. Tarımda destekleme politikaları farklı araçlarla uygulanmıştır. 2001 yılında doğrudan gelir desteği uygulanırken, girdi destekleri kaldırılmıştır. Şeker alt sektöründe şeker alım fiyatı kaldırılarak, kota sistemine geçilmiştir. 2006-2010 arasında, destek kuralları değiştirilmiş, DTÖ'nün de talepleri doğrultusunda özellikle yağlı tohumlarda fark ödeme (prim ödeme) sistemine geçilmiştir. Ancak, alan desteklerinin sadece kamu kuruluşunca karara bağlanması, üretici ihtiyacının ve tercihinin dikkate alınmadığını, böylece kamu tahsisleri ile üretici ihtiyacı arasındaki dengenin sürekli olarak bozulduğunu gösterir.

Uygulanması Olası Destekleme Araçları:

- Doğrudan Gelir Artışına Yönelik Destekler
 - a. Fark Ödeme Sistemi (FÖS)
 - b. Doğrudan Gelir Ödemesi (DGÖ)
- Fiyata Müdahale
 - c. Müdahale Alımı
- Girdi Destekleri
- Üretim Miktarına Yönelik Müdahale
 - d. Üretim Kotası
- Dış Ticaret Politikasına Müdahale
 - e. Değişken Destek Politikaları (Gümrük Vergisi)
 - f. Sabit Artan Gümrük
 - g. İthalat Kotası
 - h. İhracat Desteği
- Kredi Desteği

Katılımcı demokrasi gereği, destek alanının seçimi ile o alana ayrılacak destek miktarını, tarım üreticisiyle paylaşmak ve birlikte kararlaştırmak destek mekanizmasının rasyonalitesini ve hakkaniyeti artırır. Ancak, bu durum doğrudan alandan toplanacak, geçerli ve kullanılabilir verilerle mümkün olabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, üretici ve tüketiciyi doğrudan etkileyen bu mekanizmanın çalışmasında, ortaklaşa akıl yürütmek önemlidir. Tarım desteklerinde uygun ve geçerli kararların alınması, üreticilerin doğrudan katılımının sağlanması ile oluşturulacak özerk Tarımsal Destekleme Kurulu gündeme gelmelidir.

58. Kıymaz, T. (2021). Tarımsal Desteklerin Etkileri Çerçevesinde Bitkisel Üretim için Politika Alternatifleri. *Ekonomik Yaklaşım*, 32(119), 104-1141.

Acar, F., & Eser, L. Y. (2020). TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TARIMSAL MALİ DESTEKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 9(18), s. 163-183.

59. Yüceer, S. E., Tan, S., & Semerci, A. (2020). Türkiye'de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Geilişiminin İncelenmesi. *ÇOMÜ LJAR*, 1(2), 36-46.

1.2.1. OECD Tarım Destekleme Ölçümü

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (*Organisation for Economic Cooperation and Development* -OECD), üye ülkelerin teknik sorunlarına yönelik çalışmalar yapar. OECD 1987 yılında, Tarım Bakanları Bildirisi ile kabul edilen Tarım Reformu'nu gündeme getirir ve böylece tarımsal desteklemelerin piyasa mekanizmalarına yanıt vermesinin amaçları. Üye devletlere konuya ilişkin reformlar önerirken, desteklenecek ürünlerin yanında Tarımsal Destek Ölçüm Kuralları'nı gündeme getirir.⁶⁰

1987 yılında kabul edilen Bakanlık Bildirisi ile tarım ürünleri piyasalarının pazar koşulları doğrultusunda, ülkelerin tarımsal avantajlarını da dikkate alacak şekilde yapılandırılmasını amaçlayan tarım reformu gündeme gelir.⁶¹

Türkiye de, 1992 yılında OECD'nin ön gördüğü tarım reformunu uygulamaya başlar. 2004 yılında 10 ürünün OECD kurallarına göre (buğday, arpa, mısır, çeltik, soya, şekerpancarı, ayçiçeği, inek sütü, sığır eti, dana eti, tavuk eti, koyun eti, yün ve yumurta) destekleneceği bildirilir ve 10 üründe destek ölçümü yapılır. 2005 yılından itibaren desteklenecek ürün sayısı elma, üzüm, domates, patates, pamuk ve tütün ile birlikte 20'ye çıkarılır. Toplam destek üretim değerinin, toplam tarımsal üretim değeri içindeki (Toplam Destek Değeri/Toplam Tarımsal Üretim Değeri) payının 2015 için %89, 2019 için %77 oranında olduğu açıklanır. Öte yandan, desteklerin tarım dışı kesimleri etkilemeleri ölçülür. Destek Politika Araçları şöyle açıklanır:

Pazar Fiyat Desteği: Üretici fiyatlarını etkilemeye yöneliktir. Bu destekte Taban Fiyat Uygulaması, Fiyat Primleri, İthalat Kısıtları, İhracat Teşvikleri gibi araçlar kullanılır.

Gelir Artırıcı Doğrudan Destekler: Üreticinin gelir yapısını geliştirir. Fark giderici uygulamalardır. Bu destekte, Birim Alan ve Hayvan Başına Ödemeler, Doğrudan Gelir Desteği, Doğal Afet ve Benzeri Ödemeler, Depolama Yardımları gibi doğrudan destek ödemeleri yapılır.

Dolaylı Gelir Destekleri: Bu başlık altındaki destekler, Girdi Sübvansiyonları, Düşük Faizli (ayrıcılık) Kredi Sağlanması, Sermaye Bağışları, Ürün ve Hayvan Sigorta Destekleri gibi üretim giderlerini azaltıcı etki doğurur.

Diğer Destekler (Genel Hizmet Destekleri): Diğer destekler kapsamında, Tarımsal Yapıları İyileştirme, Eğitim-Araştırma ve Yayım Hizmetleri, Hayvansal ve Bitkisel Hastalıkların Kontrolü, Pazarlama, Tanıtım, Vergi ve Taşımıcılıkta tanınan ayrıcalıklar vardır.

Tarım üreticisine yönelik müdahaleler genellikle pazar fiyatı destekleri üzerinde yoğunlaşır. Bu durum, OECD tarafından üretici gelirini artıran bir etmen olarak görülürken diğer taraftan da tüketici fiyatlarını artırdığı şeklinde yorumlanmaktadır.⁶² Asıl değerlendirilmesi gereken konu, bu yöndeki kaygıların isabet ölçüsüyle ilgili olmalıdır. Çünkü, tarım üreticisi genellikle, nihai tüketiciye erişim sağlayacak etkili organizasyonlara sahip değildir. Arada, kendi işletmesinin en azından kârını güvence altına almayı amaçlayan kesimler ve araçlar bulunur.

60. OECD. (1994). Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti Ülke Raporu: Türkiye. Paris.

61. OECD. (1994). Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti Ülke Raporu: Türkiye. Paris.

62. OECD. (2021). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the Challenges Facing Food Systems. Paris: OECD Publishing. doi:<https://doi.org/10.1787/2d810e01-en>.

OECD üyesi ülkelerde, 2000 yılından sonra Pazar Fiyatı Destekleme Politikası'nda değişikliğe gidilmiş ve Pazar Fiyatı Destekleme Payı 1986-1988 ortalaması dikkate alınarak, (baz yılına göre) 2020'de ABD'de %31,9'dan %6.1'e, AB'de %84,6'dan %15,9'a ve Türkiye'de %79'dan %26,3'e düşürülmüştür.

Destek Ölçümü: Destek politikaları uygulanırken tüketicilerden ve vergi mükelleflerinden üreticilere parasal transferler yapılır. Başka bir anlatımla, tüketici ve vergi verenlerden tarım üreticilerine yapılan ve tarım politikalarından kaynaklanan brüt transferlerin yıllık parasal değeri göstergelerle ölçülür.

Üretici Destekleme Eşdeğeri (ÜDE) = Üretici Destekleme Tahmini (ÜDT): Bu gösterge tüketicilerden ve vergi verenlerden tarım üreticilerine yapılan brüt transferlerin yıllık parasal değerini gösterir. Bu destekler pazar fiyat desteği, üretime bağlı ödemeler, ekilen alan/hayvan sayısına bağlı ödemeler, geçmişteki hak edişlere bağlı ödemeler, girdi kullanımına bağlı ödemeler, girdi kullanım kısıtlarına bağlı ödemeler, toplam çiftlik gelirine bağlı ödemeler ve diğer ödemelerdir.

ÜDT, yukarıda belirtilen desteklemelerin toplamından oluşmaktadır. Birim ÜDT, toplam destek miktarının toplam üretim miktarına oranıdır. TL/ton olarak belirtilir.

% Üretici Destekleme Tahmini = Toplam ÜDT/Toplam Üretim Değeri olarak hesaplanır. Örnekleme gerekirse, ÜDT'nin %30 olması demek üreticinin eline geçen 100 TL'nin 30 TL'sinin uygulanan destek ve korumalardan kaynaklandığını ifade etmektedir.

Destek göstergelerinin sınıflandırılması aşağıdaki gibidir:

A) Üretici Destek Tahmini (ÜDT)

- Pazar Fiyatı Desteği
- Üretime bağlı ödemeler
- Ekilen alan/hayvan sayısına bağlı ödemeler
- Geçmişteki hak edişlere bağlı ödemeler
- Girdi kullanımına bağlı ödemeler
- Girdi kullanım kısıtlarına bağlı ödemeler
- Toplam çiftlik gelirine bağlı ödemeler
- Diğer ödemeler

B) Genel Hizmet Desteği Tahmini (GHDT)

- Araştırma ve Geliştirme
- Tarım Okulları
- Denetim ve Kontrol Hizmetleri
- Altyapı iyileştirme hizmetleri
- Pazarlama ve tanıtım
- Kamu stokları
- Diğer

C) Tüketici Destek Tahmini (TDT)

- Tüketicilerden üreticilere transferler
- Tüketicilerden diğer transferler

- Vergi verenlerden tüketicilere transferler
- Yem maliyet artışı

D) Toplam Destek (Transfer) Tahmini (TDT)

- Tüketicilerden yapılan transferler
- Vergi verenlerden yapılan transferler
- Bütçe gelirleri

Tüketici Destekleme Eşdeğeri (TDE)=Tüketici Destekleme Tahmini (TDT): Bu eşitlikteki unsurlar yıllık transferlerin parasal değerini gösterir. Tüketici destek tahmini; tüketicilerden yapılan transferler, tüketicilerden yapılan diğer transferler, vergi verenlerden (bütçeden) tüketicilere yapılan transferlerin toplamından oluşur. Eğer tüketici destek eşdeğeri negatif ise tüketicilere yüklenen izafi vergiyi ifade eder.

Üretici Nominal Yardım Katsayısı: Sübvansiyonlu üretici fiyatlarıyla sınır veya dünya fiyatları arasındaki farkı açıklar.

Tablo 9: OECD ve Bazı Ülkelerde Üretici Destek Tahmini Karşılaştırması

Ülkeler		1986-88	2000-02	2018-2020	2018	2019	2020
Türkiye	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	22,7	24	17,2	16,1	14,9	19,6
	% Tüketici Destek Tahmini (TDT)	-22,2	-22,5	-10,7	-13,5	-12,8	-6,6
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	1,29	1,32	1,21	1,19	1,17	1,24
AB	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	38,4	29,8	19,5	19,7	19,5	19,3
	% Tüketici Destek Tahmini (TDT)	-33,4	-14,8	-4	-4,4	-4,2	-3,3
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	1,62	1,42	1,24	1,24	1,24	1,24
ABD	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	20,5	19,5	11,9	10,5	14,4	11
	% Tüketici Destek Tahmini (TDT)	-1,4	3,5	11,9	13,6	9,4	12,8
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	1,26	1,24	1,14	1,12	1,12	1,12
OECD	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	35,4	28,4	18,2	17,7	18,7	18,1
	% Tüketici Destek Tahmini (TDT)	-28,9	-18,4	-6,7	-7,3	-7,2	-5,7
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	1,55	1,4	1,22	1,22	1,23	1,22
Güney Kore	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	62,3	52,6	46,7	48,3	44,1	47,6
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	2,65	2,11	1,88	1,93	1,79	1,91
Japonya	% Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	57,4	53,6	41,1	41,3	41,2	40,9
	Üretici Nominal Yardım Katsayısı (ÜNYK)	2,35*	2,16	1,7	1,7	1,7	1,69

Kaynak: Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021.

Destekleme uygulamaları değerlendirme notları:

- Tarım destekleri tüm ülkelerde giderek artmaktadır (Avustralya, Arjantin, Brezilya ve Kanada hariç).
- Türkiye'nin 2021 ve 2022 yıllarındaki destek miktarlarının önemli ölçüde azalacağı tahmin edilmektedir. Dolar kurundaki artışlar tarım ürünleri fiyatlarını artıracak ve üretici büyük ölçüde olumsuz (negatif destek) etkilenecektir.
- Ülkeler arası karşılaştırmalarda uygulanan yöntem, temsil edilen ürün sayısı, kullanılan veriler ve politika araçları ile tarım sektörünün temel ve yapısal özelliklerini de hesaba katarak ihtiyatlı yaklaşılması gerekir.
- Hesaplamalarda titiz olunması kadar kamuoyuna yeterince bilgi verilmesi de önemlidir. Örneğin, Ziraat Bankası'nca 1993 yılında destekler için hazine kaynakları kullanılmıştır. Banka anılan yılda 4.6 trilyon TL (124 milyon dolar) hazineye borçlanır. Uygulamalar gerçekleştirildikten sonra görev zararı olarak kaydedilen bu meblağın ilgili kurum müdahaleleri ile 7.7 milyar dolara yükselmesi hadisesi konunun ne derece önemli olduğunu gösterir. Sonuç olarak kamu zararı, üreticiye sağlanmış destek olarak lanse edilir. Anılan meblağ, daha çok pamuk prim desteğinde kullanılmıştır. Söz konusu durum T.C. Ziraat Bankası için örnek bir hadise olmakla birlikte, tarım sektörüne transferden ziyade anılan bankanın borç yapısının düzeltilmesidir.⁶³ Sonucunda banka düzeyinde yapılan bu çalışma, haliyle destekleme araçları maliyetine yansımıştır.

Sektörlere verilen desteklerin maliyeti ve etkinliği çok önemlidir. Türkiye'de tarım üreticilerine yansıtılan 1 Dolar'lık desteğin topluma maliyeti 1,8 Dolar düzeyinde olduğu savunulurken, bu oranın OECD ülkelerinde 1,25 düzeyinde olduğu belirtilir.⁶⁴

1990'lı yıllarda tarımsal desteklemenin ekonomi ve kamu finansmanı üzerindeki olumsuz etkilerinin ortaya çıktığı savunulurken revizyonlara gidilmiştir. Türkiye'de 1990'lı yılların sonuna doğru tarım sektörüne verilen destekler (sübvansiyonlar) fazlaca konuşulmaya başlanmış ve hatta Türkiye ekonomisindeki kara deliklerden biri olarak gösterilmiştir. Oysaki Türkiye koşulları, tarım ortamı gelişmiş ülkelerin yapısına benzememektedir.

1.2.2. Buğday Örneğinde Tarımsal Destekler, Buğday ve Limonda Ürün Maliyeti

Buğday, dünya ülkeleri ve Türkiye için önemli bir tarım ürünü ve temel besin kaynağıdır. 2020'de buğday ekim alanı yaklaşık olarak 6,9 milyon ha, üretim düzeyi ise 20,5 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.⁶⁵ Buğdayın dekar başına veriminde, 2015-2021 yılları arasında önemli bir değişiklik yaşanmazken, 2010 yılında 243 kg/da ve 2021 yılında 262 kg/da'dır. Bu dönemde 353 kg/da olan dünya ortalamasının da gerisinde kalınır. Buğday ekim alanı 2000 yılına göre 2021 yılında 2,6 milyon ha azalır. Sonuç olarak, buğday üretimi 2021 yılında 3.35 milyon ton azalmış olur. Artmayan verimlilik yanında, ekim alanlarında da eksilme yaşanmış olması, toplam üretimin azalmasına ve ithalatı gerektiren bir rejimin uygulanmasına yol açar (Tablo 9).

63. Yükseler, Z. (1999). TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI VE DOĞRUDAN GELİR DESTEĞİ SİSTEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.

64. Çakmak, E. (1998). Fark Ödeme Sisteminin Ekonomik Analizi.

65. www.tuik.gov.tr/bugday Erişim:22.02.2022

Tablo 10: Türkiye’de Buğday Ekim Alanı, Üretim ve Verim

Yıl	Ekim Alanı (ha)	Üretim (ton)	Verim (Kg/da)
2000	9.400.000	21.000.000	223
2010	8.103.400	19.674.000	243
2015	7.866.887	22.600.000	287
2020	6.922.236	20.500.000	296
2021	6.744.666	17.650.000	262

Kaynak: TÜİK

Buğday üretiminin yıllar itibarıyla destek oranına bakıldığında, 2006 başlangıç yılı ve aynı zamanda Tarım Kanunu’nun çıktığı yıldır. 2006-2018 döneminde destek oranı gelirin %25’ine denktir. Bu oran yüksektir. Artışın kaynağında 2006-2009 döneminde anılan süre içerisinde araziyi işletenler yerine tapu sahiplerine ödenen doğrudan gelir desteğinin olduğunu da belirtmek gerekir.⁶⁶

Bu haliyle, desteklerin, üretimi teşvik edici niteliği yitirilmiş olur. Maliyet artışında, mazot ve gübre girdilerinin etkisi yüksektir. Buna karşın gübre ve mazot maliyetlerinin ortalama olarak ancak %20’si karşılanabilmektedir. Sonuç olarak, 2006-2018 döneminde destek oranı gelirin %25’ine karşılık gelirken, 2009 yılından itibaren bu oran %14’lere kadar düşer. 2006-2009 döneminde destek oranının görece yüksekliği, söz konusu zaman aralığında arazi sahiplerini hedefleyen Doğrudan Gelir Desteği’nden kaynaklanmaktadır.

Tablo 11: Üretici Limon Maliyeti

Gider Kalemleri	2021 Yılı			2022 Yılı		
		TL/Adam/Gün	TL/Da		TL/Adam/Gün	
Ara sürüm	1 Adam/gün	125	125	1 Adam/gün	250	250
Tava yapma	1 Adam/gün	125	125	1 Adam/gün	250	250
Gübreleme	1 Adam/gün	125	125	1 Adam/gün	250	250
İlaçlama	1 Adam/gün	125	125	1 Adam/gün	250	250
Çapalama	2 Adam/gün	125	250	2 Adam/gün	250	500
Sulama	1 Adam/gün	125	125	1 Adam/gün	250	250
Budama	2 Adam/gün	125	250	2 Adam/gün	250	500
Gövde Kireçleme	0,5 Adam/gün	125	62,5	0,5 Adam/gün	250	125
Bakım İşleri Toplamı			1187,5			2375
Hasat-Taşıma						
Hasat	6 Adam/gün	125	750	6 Adam/gün	250	1500
Toplama-Temizleme	2 Adam/gün	125	250	2 Adam/gün	250	500
Yükleme Boşaltma	2 Adam/gün	125	250	2 Adam/gün	250	500
Taşıma	2 Adam/gün	125	250	2 Adam/gün	250	500
Hasat-Taşıma Toplamı			1500			3000

66. Kıymaz, T. (2021). Tarımsal Desteklerin Etkileri Çerçevesinde Bitkisel Üretim için Politika Alternatifleri. Ekonomik Yaklaşım, 32(119), 104-1141.

Girdiler						
Azot %26 AN	20 Kg/Da	3,25	65	20 Kg/Da	7,5	150
Fosfor(P2O5) %43 TSP	20 Kg/Da	4,5	90	20 Kg/Da	12,5	250
Potas(K2O)%50 Potasyum Sülfat	20 Kg/Da	5,5	110	20 Kg/Da	16	320
Çiftlik gübresi	1500 Kg/Da	0,2	300	1500 Kg/Da	0,6	900
İlaç (İnsektisit)	2 Litre/da	150	300	2 Litre/da	300	600
Kireç	25 Kg/Da	1	25	25 Kg/Da	3	75
Su			250			600
Mazot (5 Lt/Da)		8,5	42,5		23,5	117,5
Traktör Kirası			150			350
Girdiler Toplamı			1.333			3.363
Genel Toplam			4.020			8.738
Ortak Giderler						
Beklenmeyen giderler (%5)			201			437
Yönetim Gideri(%3)			121			262
Sermaye Faizi (TCZirbank-Bitkisel üretim kredisi faiz oranının yarısı %10)			402			874
Tesis Masrafları Amortisman Payı(Bahçenin Değeri-Çıplak Arazi Değeri/ Kalan ekonomik ömür)			3.000			8.750
Çıplak Arazi değeri faizi (%5)			3.750			6.250
Ortak Giderler Toplamı			7.474			16.573
Masraflar Genel Toplamı			11.494			25.310
Verim (Da)			4.520			3.200
Yan Ürün Geliri						
Üretim Maliyeti (TL/Da)			11.494			25.310
Üretim Maliyeti (TL/Kg)			2,54			7,91
Kar (Maliyetx0.20)			0.50			1.58
Toplam Maliyet (TL/kg)			3.04			9.49
Üretici Satış Fiyatı (TL/Kg)			1,31			8,38
Kar/Zarar (TL/kg)			-1.73			-1.11

Kaynak: Rahim Yeni, yayımlanmamış rapor

Tablo 12: Yıllar İtibariyle Buğday Alım Fiyatları ve Maliyetler

Yıl	Maliyet (TL/Kg)	TMO/ Buğday Fiyatı (TL/Kg)			Buğday Üretim (000 Ton)	TMO Buğday Alım Miktarı (000 ton)	TMO Buğday Alımı/ Toplam Üretim %	Polatlı Borsası Cari Fiyatı (TL/Kg)
		Makarnalık	Ekmeklik Cari Fiyat	Ekmeklik Reel Fiyat				
2010	0.45	-	0,55	0,31	21.000	980,2	4,7	0,57
2015	0.70	-	0,86	0,33	22.600	3.307,4	14,6	0,86
2020	1.52	1.80	1,64	0,35	20.500			1.75
2021	1.79	2.45	2,04	-	17.650			2.68

Kaynak: www.tmo.gov.tr www.polatliborsa.org.tr/fiyat ve maliyet: Kıymaz, Dağ Çalışması, Erişim:22.2.2022.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin (TMO) özellikle hububat alımında önemli bir rolü var. TMO'nun 2010-2021 dönemindeki buğday alımları, genel anlamda taban fiyat işlevini görür. Belirtmek gerekir ki, TMO dışındaki alıcılar arasında borsaların payı önem kazanıyor, borsalar da TMO'nun belirlediği fiyatın üzerine pek çıkmıyor ya da çıkamıyor. TMO'nun 2010 yılı için 0,55 TL/kg olan buğday alım fiyatı, Polatlı Ticaret Borsası'nda 0,57 TL/kg olarak gerçekleştiğine göre, üreticinin brüt geliri (ki bu kar değildir), TMO bazında %11, borsa bazında ise %15 düzeyine çıkıyor. Kısaca, azami olarak %15 oranında gerçekleşen brüt gelirin fırsat maliyetinin daha yüksek olacağı düşünüldüğünde, üreticilerin ne düzeyde bir gelire razı olduğu sonucu çıkar.⁶⁷

Ankara koşullarında üretilen buğdayın dekara maliyeti ile birim fiyatı konusunda gerçekleştirilen ön çalışmada, sonucun pek de iç açıcı olmadığı görülüyor. Bu çalışma, Ankara Tarımsal Araştırma Enstitüsü'nün buğday maliyetini hesaplama standartlarına göre hazırlanırken, 2021 yılı fiyatları esas alınıyor. Sonuç olarak, gelir gider farkı olarak 30 dekarlık bir ekilişe sahip üreticinin dekara 561 TL/da kazanç sağladığı ortaya çıkıyor. %20 kar ile birlikte beklenen değer ise 661,04 TL/da'dır. Sonucunda kg başına 0.36 TL/kg zarar edildiği sonucuna varılıyor. Birim zarar miktarı, reel kamu destek fiyatından düşüldüğünde, kamu desteğinin reel olarak 1.68 TL/kg olacağı anlaşılmaktadır (Tablo:13). Dönemin reel fiyatları ile ortaya çıkan 0.36 TL/kg düzeyindeki kaybın telafisi için kamu alım fiyatının 2.40 TL/kg düzeyine çıkarılması gerekirdi.

TÜİK'in 2021 yılı için belirlediği 4.35 TL/kg TF'na göre, kamunun düzeltilmiş reel üretici fiyatı (1.68 TL/kg) dikkate alındığında, üretici geliri payının %38 düzeyinde gerçekleştiği sonucuna varılmaktadır.

67. Fırsat Maliyeti: İktisadi bir seçim yapılırken, vazgeçilen faaliyetin yerine geçebilecek en iyi fırsat, en iyi alternatiftir.

Tablo 13: Ankara Yöresinde Kuru Koşullarda Buğdayın Dekara 2021 Yılı Ortalama Üretim Giderleri

Yapılan İşlemler	Birim Harcama Fiyatı	Tutar (TL/da)
1.Traktör	0.92hx100TL/h	92,00
2.Tohum	19 Kg/dax3,00TL/Kg	57,00
3.Gübre (DAP&P2 05)	19Kg/dax2,60TL/Kg	49,40
4.İlaç	Yaklaşık Değer	90,00
5.Traktör Sürücüsü Ücreti	1hx35,00 TL/h	45,00
6.Yakıt (Dizel)	1.5h x 15,25 TL/LT	22,87
7.Nakliye	Yaklaşık Değer	90,00
8.İşgücü	3.0 hx35,00TL/h	105,00
TOPLAM GİDER VE KAR (Beklenendeğer=maliyet+kar) ^[1]		550,87 Gider + 110,17 Kar (%10 Kar)=661,04 TL/da
TOPLAM GELİR (VerimKg/daxBirim FiyatTL/Kg)	275Kg/da x 2,04 TL/Kg	561,00 TL/da
GELİR-GİDER (TL/da)		561,00-661,04= -100,04 TL/da
BİRİM GELİR-GİDER(TL/Kg)	TL/Kg	-0.36 TL/kg

Kaynak: Ankara Toprak-Su Tarımsal Araştırma 1988: Tarımsal Ürün Maliyet Rehberi (s.95), Ankara

Yıllar itibarıyla buğdaya ilişkin talep giderek artmakta ve iç endüstriyel üretim (un, makarna, irmik, bisküvi, bulgur) için ortalama 20 milyon ton düzeyinde gerçekleşen üretimin en az %25'i kadar buğday ithalatı gerçekleşmektedir. 2015 yılında 5.7 milyon ton düzeyinde gerçekleşen ithalat, 2020 yılında 7,6 milyon ton olmuştur. İthalatın %68,4'ü Rusya'dan, %10,8'i Ukrayna'dan, %7,1'i Kanada'dan ve %3,8'i ise Meksika'dan yapılıyor.⁶⁸

Tablo 14: Türkiye'nin Buğday Dış Ticareti (makarnalık buğday dahil) (Değer: 000 USDolar)

Yıl	İhracat		İthalat		İhracat/İthalat
	Miktar (ton)	Değer (000 Dolar)	Miktar (ton)	Değer (000 Dolar)	
2011	4.770.836	1.685.391	3.877.699	1.897.485	0.88
2015	4.380.795	1.175.849	5.685.425	2.468.153	0.48
2020	9.791.057	2.444.384	7.578.535	2.983.472	0.82
2021	8.877.307	2.692.627	7.406.300	3.259.150	0.83

Kaynak: TÜİK, TOB-TEPGE, Erişim 3.3.2022

[1] Hedef Maliyet (Beklenen Değer)= Satış Fiyatı-(Maliyet+Kar)
68. www.tarimorman.gov.tr/TEPGE Erişim: 24.02.2022

Tablo 15: Buğday İşleme Tesisleri ve Üretim Kapasiteleri

Ürünler	Fabrika Sayısı	Yıllık Kapasite (ton/yıl)		Kapasite Kullanım Oranı (KKO)%
		Kurulu Kapasite	Üretim Kapasitesi	
Un	628	38.975.610	18.189.300	47
Hayvan yemi	408	33.597.852	16.044.422	48
Makarna	23	3.009.107	2.218.622	74
Bulgur	93	2.006.071	1.063.242	53
Bisküvi	27	2.267.394	902.816	40
İrmik	27	1.911.577	877.178	46
Nişasta	9	2.410.200	1.731.604	72

Kaynak: TMO, Hububat Sektör Raporu-2021.

Buğday dış ticaretinde, unlu mamuller ve hayvan yemi gibi ikincil endüstriyel ürünlere eşdeğer buğday hareketi de dikkate alınmış bulunmaktadır.

Buğdayın endüstriyel işleminde de bir dizi sorun yaşanmakta ve sonuçları kapasite kullanım oranlarında görülmektedir. Türkiye’de 628 adet un fabrikası ve 408 adet hayvan yemi fabrikası vardır. Bu iki alt sektörün kapasite kullanım oranları, bisküvi ve irmik alt sektörü ile birlikte %50’nin altındadır. Makarna ve nişasta fabrikaları ise %70’in üzerinde kapasite ile çalışmaktadır (Tablo 15). Un fabrikaları ile yem fabrikalarındaki atıl kapasitenin bu alandaki ürün fiyatlarının hareketliliğini artıracak dinamikleri de içerdiği ifade edilmelidir.

1.3. TARIMSAL GELİR VE İSTİHDAM, TARIMSAL ARAZİDE DEĞİŞİM

Tarım, içerdiği nüfus ve sağladığı istihdam açısından son yıllarda daha çok iç göçten kaynaklanan nedenlere bağlı olarak iş gücünü yitirmiş olsa bile, istihdama katkısı halen önemini korumaktadır. 2020 yılı itibariye 5,3 milyon istihdam sağlarken, bu düzey Türkiye toplam istihdamının %18’ine karşılık gelmektedir.⁶⁹ Tarımsal gelir ise 2010 -2020 döneminde %31 oranında azalarak, 68,4 milyar Dolar’dan 47,8 milyar Dolar’a düşmüştür.

Tablo 16: Tarımsal Gelir ve İstihdam

Yıl	Tarım GSYİH (Dolar)		Tarımda İstihdam	
	Tarımsal Gelir (Milyon Dolar)	Toplam GSYİH’daki Payı %	Miktar (bin kişi)	Pay (%)
2010	68.492	8,1	5.683	25.2
2015	59.823	6,8	5.483	20,6
2020	48.039	5,3	5.364	19.5
2021	48.861	6.1	5.503	18.7

Kaynak: TÜİK, ILOSTAT,cb yıllık programı.

69. www.ILOSTAT.ilo.org Erişim: 16.02.2022

Tarımın istihdamdaki payı beklenenin de gerisinde bir seyir izlemekte; 2020 yılında %18'lik bir istihdam payına karşılık gelirden %5,3 oranında bir katkısının olması tarımda verimliliğin ne kadar düşük olduğunu göstermektedir. İşgücü verimliliğinin işletme optimizasyonu ile ilgili dikkate alındığında ki bunda işletmede kullanılan girdi miktarı ve kombinasyonu da etkilidir, verimlilik açısından küçük/geçimlik işletmelerin dezavantajlı olduğu söylenebilir.

Görmüş'e göre tarımsal istihdama ölçek açısından bakıldığında, mikro ölçekteki (1-10 ha) toplam kadın istihdamı %58, erkek istihdamı ise %35,7 oranındadır.⁷⁰ Bu olgu ise nüfus yoğunluğundan kaynaklanan nedenlere bağlı olarak, mikro işletmelerde kısa süreli istihdamın yaygınlığını aklı getirmekte, verimsiz istihdamda nedenlerden biri açıklanmış olmaktadır. 2001 Genel Tarım Sayımı'na göre 50 dekadardan küçük işletme oranı %21,3'tür.⁷¹ 2001 yılından günümüze kadar reel parçalanmalarla bu ölçekteki işletmelerin toprak yitirdiği, miras yoluyla ortaya çıkan parçalanmalarla bu sürecin ilerlediği ifade edilebilir.

1990 yılına göre 2020 yılında toplam tarım arazisinde radikal düşüşler yaşanmış, toplam işlenen tarım alanı 27,8 milyon hektardan 23,1 milyon hektara inmiştir. Tarımsal anlamda 4,7 milyon hektarlık yitik alanın belirlenmesi politika kararları açısından önemlidir. Toplam işlenen tarım alanı 15,4 milyon hektar, nadasa bırakılan alan 3,5 milyon hektar ve uzun ömürlü bitki alanı ise 3,5 milyon hektardır. İşlenen tarım alanlarının %71'inde (11,1 milyon hektar) tahıl ekilmektedir, tahıl alanının %69'unu (7,6 milyon hektar) ise buğday ekim alanı oluşturmaktadır.⁷² Tarımsal arazi kullanımındaki azalmanın birçok nedeni bulunmaktadır. Arazilerin amacı dışında ve daha çok kentleşmede/konutlaşmada kullanılması, miras yoluyla bölünen arazi kümelerinin işletme niteliğini yitirmesi, böylece bu küçük işletmelerde tarımsal faaliyetlerin durdurulması ve girdi fiyatlarındaki artışlar nedeniyle arazinin üretim dışında bırakılması gibi nedenler araştırılmalıdır.

1.3.1 Bazı Tarımsal Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri

Tarımda en önemli göstergelerden biri de ürünlerin yeterlilik derecesi, yani gıda güvencesindeki miktarlarıdır. Aşağıda listelenen ürünlerin yeterlilik dereceleri, destekleme politikalarının ürün ve miktar bazında da gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda (Tablo 16) değerlendirildiğinde, soya, mısır, ayçiçeği, kırmızı mercimek ve kuru fasulye gibi stratejik ürünlerde yeterlilik oranlarının çok düşük olduğu, özel üretim programlarıyla desteklenmelerin yapılması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

70. Görmüş, A. (2019). Türkiye'de Tarımsal İstihdamın Cinsiyete Dayalı Yapısı. *Toplum ve Bilim/Science & Society*, 14(3), 563-578.

71. DİE 2002: Genel Tarım Sayımı. Kaynak: <https://katalog.sbb.gov.tr/Record/50571>

72. www.tuik.gov.tr/tarimistatistikleri Erişim:16.02.2022

Tablo 17: Seçilmiş Bitkisel Ürünlerde Yeterlilik Derecesi (2019/2020)

ÜRÜN	YETERLİLİK DERECESİ %
Tarla Ürünleri	
Yulaf	98,5
Kolza	95.1
Arpa	94.8
Buğday (toplam)	89.5 ⁷³
Mercimek (yeşil)	85.3
Kuru Fasulye	76
Mısır	75.5
Mercimek(kırmızı)	71.7
Ayçiçeği	60.1
Soya	4.7
Meyve	
Çay	95.5
Muz	76.6
Ceviz	72.7
Sebze	
Taze Soğan	93.7
Kuru Sarımsak	90.8

Kaynak: Seçilmiş Bitkisel Ürünlerinde Yeterlilik Derecesi (2019-2020), TÜİK.

Kırmızı et üretiminde, ithalata dayalı bir rejime sahip olan Türkiye'nin kendine yeterliliği tartışmaya açıktır. 2019 yılı itibariyle kişi başına yıllık kırmızı et tüketimi 13,80 kg'dır.⁷⁴ 2021 yılı itibariyle beyaz et üretimi 2,2 milyon ton ve kişi başına tüketim 21,1 kg'dır. Beyaz et üretiminde gıda güvencesi sağlanmış durumdadır. 2019 yılı itibariyle ihracat açısından 7. sırada bulunan Türkiye, 408 bin ton piliç eti ihracat düzeyini yakalamıştır.⁷⁵

73. Ancak, buğday üretim miktarının %25-30'u oranında ithal edildiği belirtilmelidir.

74. Fidan, N. (2021). Kırmızı Et Bakımından Gıda Güvencesi. Uluslararası Anadolu Ziraat Mühendisliği Bilimleri Dergisi, 3(4), 94-101.

75. Beyaz Et Sanayicileri ve Damızlıkçıları Birliği Derneği. (2021). Piliç Eti Faaliyet Raporu. Ankara.

II. BÖLÜM

2.1. GİRİŞ LOJİSTİĞİ- TEDARİK PİYASASI

2.1.1. Tohum Tedariki

Bitkisel üretimin tohumculuk sektörü dış ticaretinde, 2021 yılı itibarıyla ithalat tutarı 208,4 milyon Dolar ve ihracat tutarı ise 185,3 milyon Dolar düzeyinde gerçekleşir. İhracat, ithalatı %89 oranında karşılar. Sebze tohumu ithalatı 117 milyon Dolar ile tohum ithalatının ilk sırasında yer alır.⁷⁶ Bitkisel tohum ithalatında sebze, patates, çim ve çayır otu tohumları ilk üç sırayı alırken, bu sıralamada ilk sırayı alan ve biyoteknolojik müdahaleyi gerektiren hibrit sebze tohumu tedariki tamamen ithalata dayanır. İthal edilen tohum içinde sebze tohumu miktarı %56 oranındadır. Hibrit tohum kullanımının yaygın olduğu sebze tohumu ticaretinde, ithalatın gerçekleştirildiği ilk 5 ülke ithalat büyüklüğü sırasıyla Fransa, Hollanda, Peru, ABD ve İtalya'dır. Hibrit tohum kullanımı örtü altında %100, tarla yetiştiriciliğinde ise %70 oranını ulaşır. Hibrit tohumda en büyük ithalat payını ise 45 milyon Dolar ile domates, 18 milyon Dolar ile hıyar ve 14 milyon Dolar ile biber almaktadır.⁷⁷

2006'da çıkarılan 5553 Sayılı Tohum Kanunu, amacını "bitkisel üretimde verim ve kaliteyi yükseltmek, tohumluklara kalite güvencesi sağlamak..." olarak belirtir. Böylece yasa, sertifikalı tohum kullanımını zorunlu kılar. Sertifikalı tohum üretiminin zorunlu kılınması, en azından hastalıkların kontrolü açısından önemli ve gereklidir. Sertifikalı tohumculuk hastalıkların kontrolünde ve epideminin önlenmesinde sağladığı avantajların yanı sıra ata tohumunu olumsuz etkileyen, biyoteknolojik müdahalelerle elde edilen hibrit (daha çok F1-Melezi) tohumculuğun yurtiçi kullanımında, kontrol mekanizması etkisi azalabilir. Hibrit tohumun getirdiği olumsuzlukların giderilmesi de en az hastalıkla mücadele konusu kadar önemlidir. Çünkü daha çok sebzecilikte kullanıldığına tanık olduğumuz hibrit tohum bir sonraki kullanım döneminde genetik olarak açılım gösterirken, yeniden üretim/verim özelliğini yitirmektedir. Böylece ilk yıl kullanılan hibrit tohumdan ikinci sezonda verim alınması zorlaşır. Oysaki, hibrit nitelik taşımayan tohumların en az 5 üretim sezonunda yeniden üretim potansiyeli vardır. 6. yılda ise doğal seleksiyonla aynı tohum grubunun kullanımı sonsuza kadar ilerletilebilir. Sonuç olarak, yeni ve etkili politikalarla asırlardır kullanılan ve çevre koşullarına uyum sağlamış atalık tohumlar korunmalı, bilimsel seçimlerle (seleksiyonlarla) verim yetenekleri artırılarak geleceğe taşınmalıdır. Ayrıca, atalık tohumlar için de sertifikalı üretim süreci öngörülmesi ve üretim ile destekleme politikaları programlarına alınmalıdır.

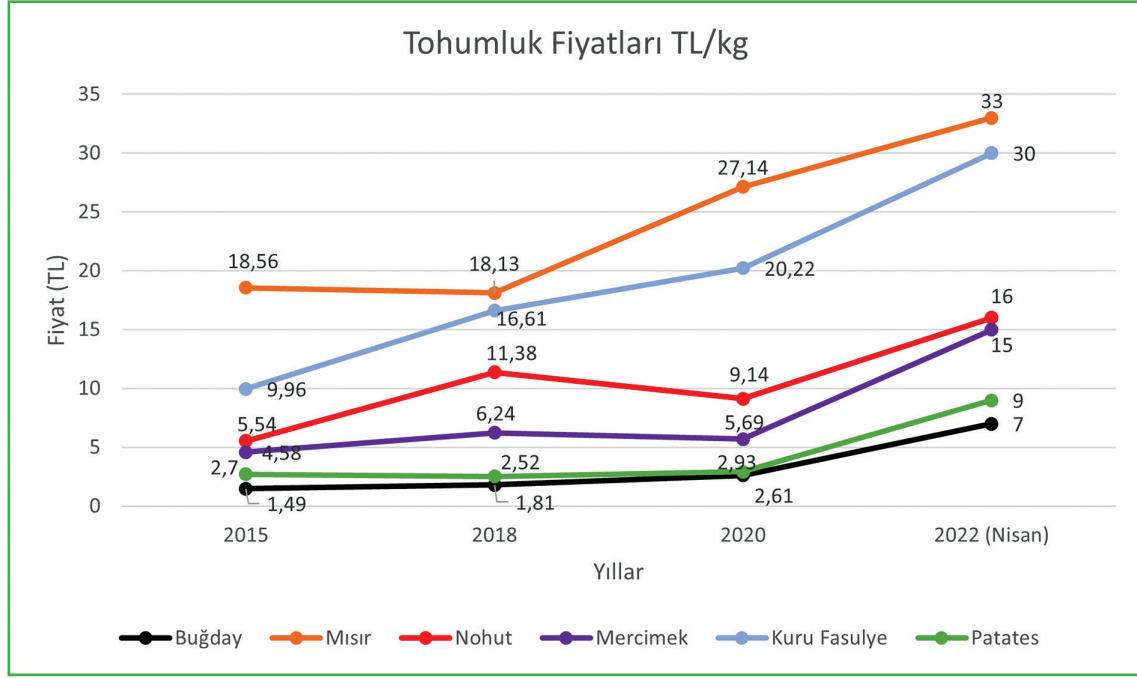
Tablo 18: Tohumluk Fiyatları (TL/kg)

Tohum	2015	2018	2020	2022 (Nisan)	2020/2015 Başlangıç Yılına Göre (2015= 100 ise) %
Buğday	1,49	1,81	2,61	7,0	369
Mısır	18,56	18,13	27,14	33,0	177
Nohut	5,54	11,38	9,14	16,0	188
Mercimek	4,58	6,24	5,69	15,0	227
Kuru fasulye	9,96	16,61	20,22	30,0	201
Patates	2,70	2,52	2,93	9,0	233

Kaynak: www.tarimorman.gov.tr/TEPGE/buğdaydurumtahmin2021

76. www.tarimorman.gov.tr/TEPGE Erişim:25.03.2022

77. www.tsuab.org.tr/TürkiyeTohumuDışTicareti/özetbilgi Erişim:11.03.2022

Kaynak: www.tarimorman/TEPGE/buğdaydurumtahmin2021 Erişim:24.02.2022

Tohumculuk için Ar-Ge çalışmaları önemlidir, çünkü bu araştırmalarla bir taraftan biyogüvenlik sağlanırken diğer taraftan da yerel ürün potansiyelinin gelişimi desteklenir. Tarla bitkileri tohumculuk faaliyetine baktığımızda, tohum üretiminin ihtiyacı karşılama oranı %50'den az olan tohumlar şunlardır: Çavdar %0, yulaf %9,5, çeltik %44 nohut %47,8, kuru fasulye %12,2, kolza (kanola) %5,9, yer fıstığı %5,2, aspir %48,7, korunga %1,7, fiğ %4,1.

Tablo 19: Tohum Dış Ticareti

Yıl	İhracat (milyon Dolar)	İthalat (milyon Dolar)	İhracat/İthalat
2002	17.3	55.3	0.31
2010	95.0	176.0	0.30
2015	103.0	202.0	0.51
2017	137.0	168.0	0.81
2019	155.0	177.3	0.87
2021	185.3	208.4	0.89

Kaynak: www.tarimorman/tagem&TEPGE Erişim:01.03.2022

2.1.2 Hayvancılık Sektöründe Damızlık Materyal ve Yem Tedariki

Sığırcılık, dünya ve Türkiye hayvancılığında önemli bir yere sahip. Türkiye'deki süt üretiminin %90,6'sı sığırdan elde edilir. Türkiye'de kişi başına süt üretimi 255 kg. ile 109 kg. olan dünya ortalamasının üzerindedir. Kişi başına sığır eti tüketimi ise 13,8 kg'dır.

78. Bağcı, S. A., & Yılmaz, K. (2020). Türkiye Tohumculuk Sektöründeki Gelişmeler ile Bu Gelişmelerin Sertifikalı Tohumluk Kullanımına ve Verim Üzerine Muhtemel Etkileri. Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, 25(1), s. 299-303.

Damızlık ve kasaplık hayvan tedariki yurt dışından yapılmaktadır. 2020 yılı itibariyle, periyodik olarak damızlık sığır ithali gerçekleştirilerek, kültür ırkı sığır düzeyi %48 oranına, melez hayvan sayıları da %41 oranına ulaşmış bulunmaktadır. Yerli sığır oranı ise %8'dir.⁷⁹ Türkiye, özellikle kasaplık ve besilik canlı sığır ile sığır eti üretiminde net ithalatçıdır. 2010-2019 döneminde ithalat için ödenen döviz tutarı 6,5 milyar Dolar'a yaklaşmış bulunmaktadır.⁸⁰ Bu ölçüye varan maliyetler ülke hayvancılığını ve gıda yapılarını bozacak ve ileriye doğru yerel hayvancılığın genetik havuzunu etkileyecek riskler taşımaktadır.

2020 yılı itibariyle tavuk eti üretimi 2,2 milyon tondur. 2020 yılında %52,1'i Irak'a olmak üzere 476 bin ton tavuk eti ihraç edilmiştir. Türkiye'de 2020 yılı itibariyle tavuk eti tüketimi, toplamda 1,6 milyon ton ve kişi başına 19,9 kg'dır.⁸¹ Türkiye'de beyaz etin fiyatlar yönüyle sunmuş olduğu görece avantajlar nedeniyle, kişi başına tavuk eti tüketimi (19,9 kg/kişi), 2020 yılı itibariyle kırmızı et tüketimini (16 kg/kişi) %25 oranında aşmıştır.

Özellikle büyük ve küçük baş hayvancılık alanında kaba yem sıkıntısı çekildiği, yem bitkileri ekilişlerinin yetersiz kaldığı ve meraların verim açısından ihtiyaca yanıt vermediği biliniyor. 2018 yılı itibariyle üretilen kuru ot eş değeri kaba yem tutarı 30,9 milyon tondur. Bu miktar, ihtiyacın ancak % 35,6'sını karşılamaktadır.⁸² İklim değişikliği sonucunda agroekolojik dengenin bozulması ile özellikle çayır ve mera alanlarının verimliliği de önemli oranlarda yitirilmiştir.

2018 başlangıç yılı fiyatlarına göre 2020 yılında yem fiyatlarında %300'den fazla fiyat artışının yaşanmış olması satış fiyatlarını belirleme şansı bulunmayan üreticileri bir hayli olumsuz etkilemiş ve iç üretim düzeyinde yetersizlikler ortaya çıkmıştır (Tablo 20).

Tablo 20: Hayvan Yemi Fiyatları

Yem Cinsi	2018	2019	2020	2022(Nisan)	Artış (2018-2022)
Etlik Piliç Yemi	1.73	2.07	2.71	7.57	%337
Yumurta Yemi	1.53	1.72	2.18	6.41	%318
Süt Yemi	1.26	1.43	1.76	5.25	%316
Besi Yemi	1.14	1.39	1.64	4.69	%311

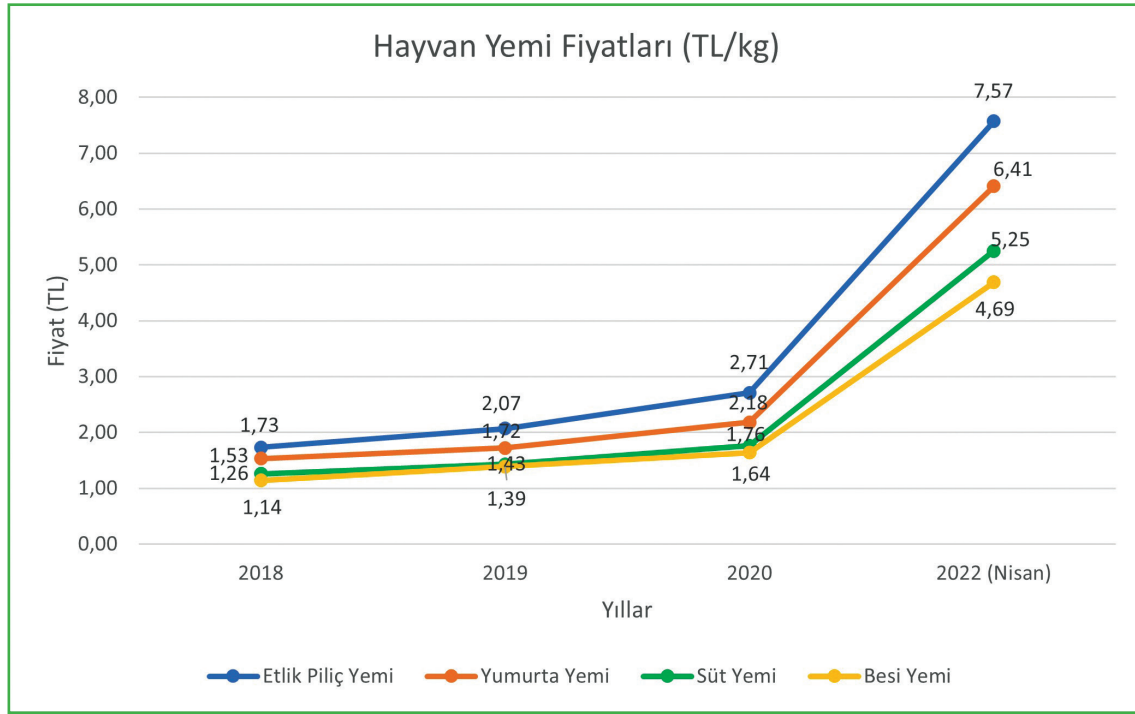
Kaynak: www.tob/sgb/TEPGE, ofis yem A.Ş., Erişim: 14.03.2022.

79. www.tuik.gov.tr Erişim: 18.02.2022

80. Akman, N., Yener, S. M., Cedden, F., & Şen, A. Ö. (2015, Ocak 12-16). Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinde; Durum, Değişimler ve Anlayışlar. Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi, Bildiriler Kitabı-2, s. 781-808.

81. www.tarimorman/TEPGE/durumtahmin/kumesahayvanciligi Erişim:23.2.2022

82. Acar, Z., Tan, M., Ayan, İ., Önal Aşçı, Ö., Mut, H., Başaran, U., ... Kaymak, G. (2020, Ocak 13-17). Türkiye'de Yem Bitkileri Tarımının Durumu ve Geliştirme Olanakları. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1, s. 529-553.

Kaynak: www.tob/sgb/TEPGE, ofis yem A.Ş., Erişim: 14.03.2022.

2020 yılı itibariyle yumurta yemi fiyatı 2,21 TL/kg, etlik piliç yemi fiyatı 2,71 TL/kg'dir.⁸³ Yem fiyatları, 2011-2018 zaman aralığında giderek artmış ve süt/yem paritesi 2011 yılında 1.57'den 2018 yılında 1.05 oranına inmiştir. Bu bağlamda, 2011 yılında 1 kg. süt karşılığında 1.57 kg. yem alınabiliyorken, 2018 yılında bu oran 1.05 kg. yem miktarına düşmüştür.⁸⁴ Paritedeki bu gerileme, sektördeki ilerlemeyi durdurmuştur.

Dünyada sadece bazı gelişmiş ülkelerin, özellikle et tavukçuluğu sektörünün, damızlık girdi temininde yoğunlaşması yüksektir. Hibrit materyalin %85'i üç uluslararası firma tarafından üretilmekte, Türkiye damızlık tedariki tamamen ithalata dayanmaktadır.⁸⁵ Yumurtacı damızlık ithali de yüksek oranlarda seyretmekle birlikte, Ankara Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü'nün hibrit materyal üretimi çalışması (ATAK, ATAK-S, ATABEY Yumurtacı Hibrit Tavuk Irkları) umut verici sonuçlar sunmaktadır.⁸⁶ Demek oluyor ki, bu alanda da Ar-Ge çalışmalarının acil önceliği yadsınamaz.

Arıcılıkta koloni miktarı açısından, flora çeşitliliği ve dağılımı ile kamu destekleri sayesinde özellikle önemli seviyelere ulaşılmıştır. 2017 yılı itibariyle 7.8 milyon koloni (kovan) sayısı ile Çin'den sonra ikinci sıradadır. Ancak kovan başına Türkiye bal üretimi 13 kg. düzeyiyle, 20.5 kg. olan dünya ortalamasının altındadır.⁸⁷ Kovan sayısı sıralamasında bu denli yüksek seviyelerin yakalanıp yeterli verim sağlanamamasının sebebi kovan sayısının artırılması için verilen plansız ve sektörün acil ihtiyaçlarını gözetmeyen desteklerdir. Bu sebeple, nektar miktarlarında ortaya çıkan sorunların aşılması için, bir altyapı geliştirme programı olarak bal ormanlığının desteklenmesi, ballı bitkiler için koruma önlemlerinin alınması ve baklagil yem bitkilerinin ekilişinin önem kazanmaktadır.

83. www.tarimorman/TEPGE/durumtahmin/kumesahayvanciligi Erişim:23.2.2022

84. Akman, N., Yener, S. M., Cedden, F., & Şen, A. Ö. (2015, Ocak 12-16). Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinde; Durum, Değişimler ve Anlayışlar. Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi, Bildiriler Kitabı-2, s. 781-808.

85. TAGEM. (2018). Kanatlı Hayvancılık Sektör Politika Belgesi. Ankara, s. 51.

86. Arca, S. (2021, Mart 17). Dünya ve Türkiye Tavukçuluğu. Şubat 22, 2022 tarihinde <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/msarica/110350/2.hafta%20D%C3%9CNYA%20VE%20T%C3%9CRK%C4%B0YE%20TAVUK%C3%87ULU%C4%9EU-1.pdf> adresinden alındı

87. Karaoğlu, M. M. (2012). Yüksek Fruktozlu Mısır Şurubu. Gıda Mühendisleri Dergisi(33), s. 159-173.

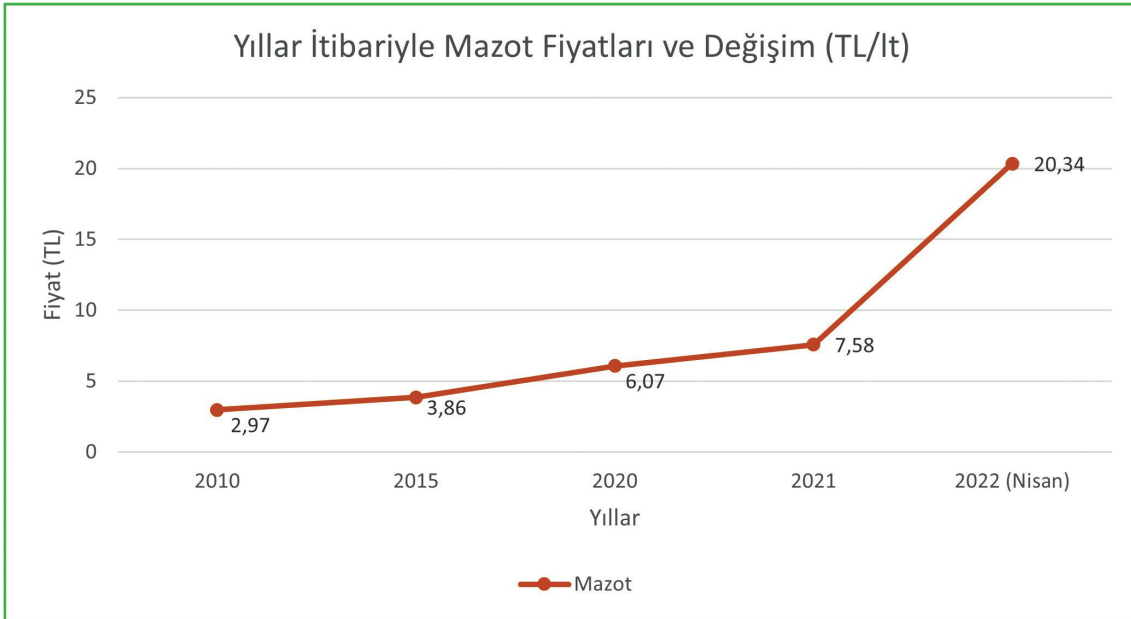
2.1.3. Mazot ve Gübre Kullanımı ve Fiyatlar

Üreticinin birim alan bazında akaryakıt (mazot) kullanım miktarının hesaplanması kolay olamayacağı için toprak işlemeye ilişkin maliyet hesaplamaları genellikle traktör kirası üzerinden yapılmaktadır. Özellikle, son 4 yılda döviz kurunda ortaya çıkan artışa bağlı olarak ithalata dayalı girdi fiyatlarında üretim maliyetlerini yükselten artışlar üreticiyi zor duruma düşürmektedir. 2022 yılının Şubat'ında akaryakıt fiyatlarının, 2020 yılı fiyatlarına göre %126 ve 2010 yılı fiyatlarına göre %421 oranında artmış olması, sektörü oldukça kötü etkileyecek ve üretimi kısıtlayacak bir düzeydir (Tablo 21).

Tablo 21: Yıllar İtibariyle Mazot Fiyatları ve Değişim (TL/lt)

Yıl	Fiyat (TL)	Değişim (%)	
		Yıllık	Başlangıç Yılına Göre
2010	2.97	100	100
2015	3.86	30	129
2020	6.07	57	186
2021	7.58	25	255
2022 (Nisan)	20.34	268	685

Kaynak: www.tarimorman/bugem/faaliyetraporu2022'den derlenmiştir. Erişim:21.02.2022

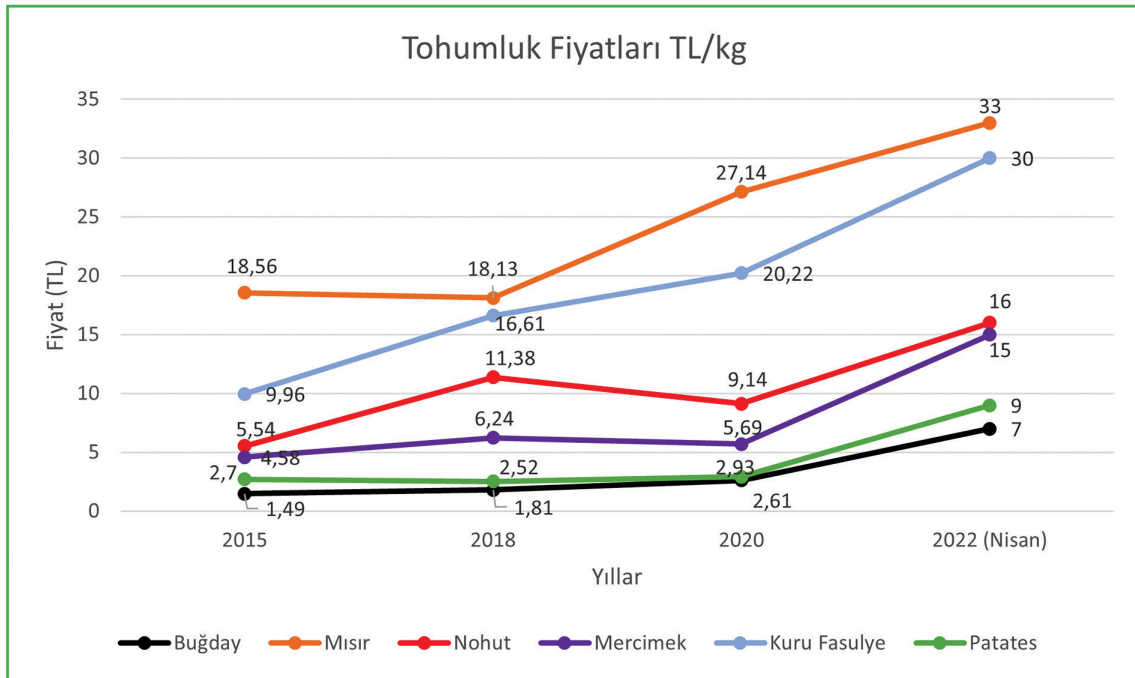

Kaynak: www.tarimorman/bugem/faaliyetraporu2022'den derlenmiştir. Erişim:21.02.2022

Tablo 22: Yıllar İtibariyle Gübre Fiyatları ve Değişim (TL/ton)

Yıl	ÜRE		DAP		CaN		Toplam Tüketimi	İthalat
	Fiyat	%Yıllık	Fiyat	%Yıllık	Fiyat	%Yıllık	Miktar (ton)	Miktar (ton)
2010	694	100	1011	100	483	100	5 200 185	2 478 000
2015	1176	69	1825	80	853	176	5 509 780	2 736 000
2020	4000	240	3600	97	1435	76	7 143 144	4 400.000
2022 (Nisan)	16.000	300	16000	344	10500	631	-	-

Kaynak: www.tarimorman/bugem/f.raporu2022 'den derlenmiştir.Erişim:21.02.2022.

Türkiye'de ürün desenine bağlı olarak değişen miktar ve cinslerde kimyasal gübre kullanılmaktadır. Tüketim, 6-7 milyon ton arasında değişmekte ve bu miktarın en az %70'i ithal edilmektedir (Tablo 22). Üreticiler için gübre ithalat giderleri, akaryakıt ithalat giderlerinden sonra en büyük paya sahiptir. Türkiye'de ham madde olarak sadece P_2O_5 üretimi konusunda bir potansiyelin varlığından söz edilebilir. K_2O üretimine ilişkin kaynak mevcut değildir. N ise doğalgazdan üretilmektedir. Dolayısıyla hammadde tedarikinde Türkiye %90 oranında dışa bağımlıdır. Gübre sektöründe Türkiye, rekabet avantajına sahip olmadığı için yeterli oranlarda ihracat yapamamaktadır.⁸⁸

Mazıdağı Fosfat Tesisleri'nin ön görülen kapasitesi 558.000 ton/yıl düzeyinde olup, Maden Tetkik Araştırmaları Enstitüsü tespitleri ile bölgede %19-21 P205 tenörlü, 75.5 milyon ton fosfat rezervi tespit edilmiştir. Ayrıca, Adıyaman Bölgesinde fosfat yataklarına ilişkin bulgular söz konusudur.⁸⁹ Gübre ara maddesi olarak, pirit, sülfürik asit

88. www.tagem.gov.tr/gubresektorpolitikasi Erişim: 11.03.2022

89. www.tmmob.org.tr Mazıdağı ve Fosfat Gerçeği Raporu, Erişim: 11.03.2022

ve fosforik asitin bir kısmı yurtiçinde üretilebilmektedir.⁹⁰ 1988 yılında işletmeye alınan Mazıdağı Fosfat Tesisleri, 5 Nisan 1994 tarihinde zarar ettiği gerekçesiyle kapatıldıktan 24 yıl sonra 2018 yılında özelleştirilerek faaliyete geçirilmiştir. Fosfat tesisleri ile yılda 250.000 ton konsantre fosfat, 650.000 ton sülfürik asit, 150.000 ton fosforik asit üretilmektedir.⁹¹ Ayrıca, yılda 108.336 ton DAP (18-46-0) üretilmektedir. Bu veriler ışığında, derik fosfat tesislerinin genişletilmesi (tevsii) ve fosfat tenörünün yükseltilmesi birincil müdahale alanı olmalı ve Adıyaman fosfat yataklarının işletilmesi konusu acilen gündeme gelmelidir.

Tablo 23: Yıllara Göre Kimyasal Gübre Dış Ticareti

Yıl	İthalat			İhracat		
	Değer (milyar Dolar)	Oran % Yıllık Değişim	Başlangıç Yılına Göre	Değer (milyar Dolar)	Oran % Yıllık Değişim	Başlangıç Yılına Göre
2013	1,613	100	100	0,160	100	100
2015	1,304	-19	81	0,212	32	132
2020	1,130	-13	68	0,375	134	166

Kaynak: TÜİK.

Mazot ve gübrede yaşanan artışlar, döviz kuru artışlarına bağlı bir seyir izlemektedir. 2010 yılında 1,5 TL olan Dolar kuru, 2020 yılında 7,0 TL'ye ve 2022 yılında ise 14,5 TL'ye yükselmiştir. Dolar kurundaki bu değişim, sektör faaliyetlerini daraltacak etkiyi doğuracaktır.

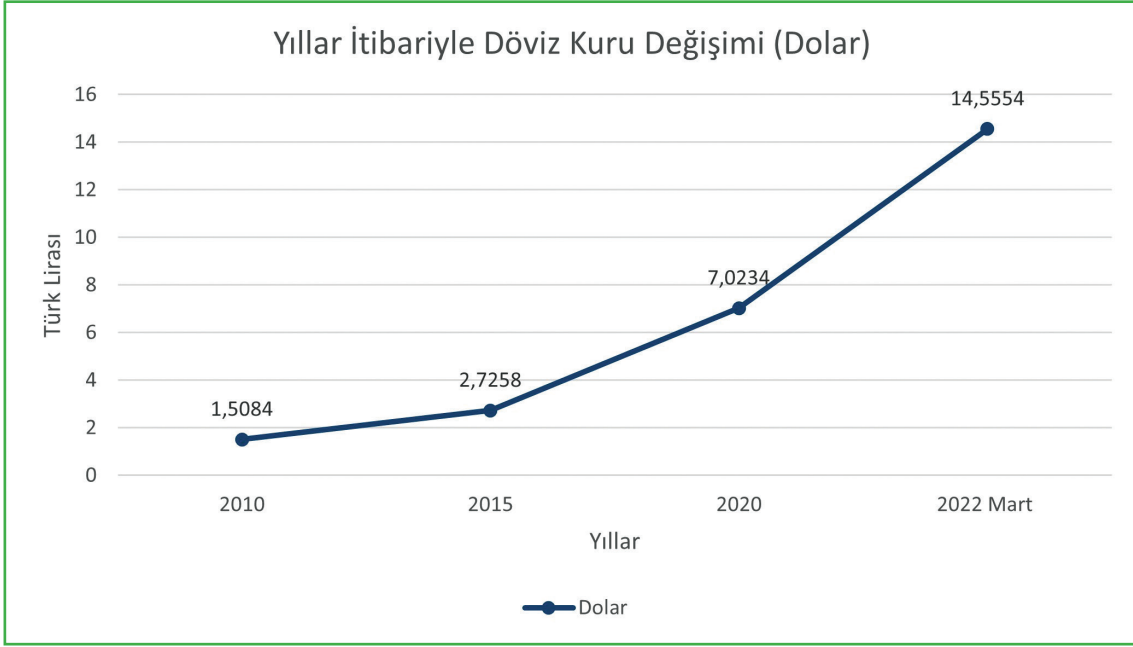
Tablo 24: Yıllar İtibariyle Döviz Kuru Değişimi

Dolar Kuru	
Yıl	Kur
2010	1,5084
2015	2,7258
2020	7,0234
2022 Mart	14,5554

Kaynak: TCMB, Amerikan Doları Kuru Fiyatı.

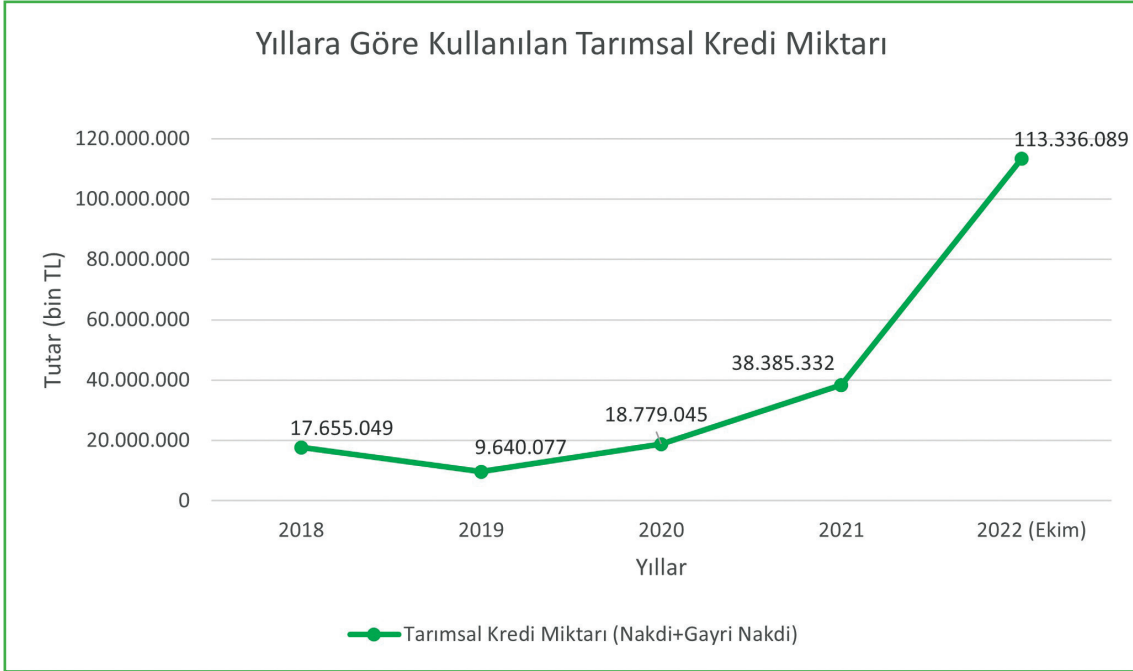
90. www.tob.gov.tr/tagem/gubre.s.rap. Erişim:11.03.2022

91. <https://etibakir.com.tr/tesisler/> Erişim: 11.03.2022

Kaynak: TCMB, Amerikan Doları Kur Fiyatı.

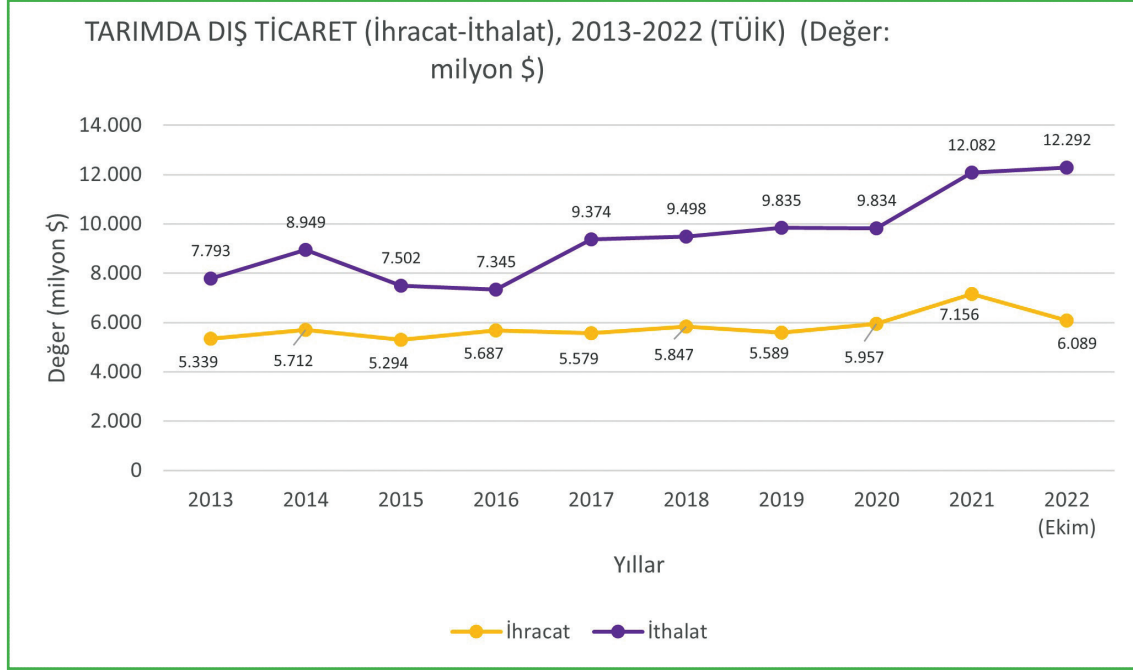
Tablo 24: Yıllara Göre Kullanılan Tarımsal Kredi Miktarı

Kaynak: <http://bddk.org.tr/BultenAylık>

Tablo 24'te gösterildiği üzere üretici girdi fiyatlarının artmasıyla üreticilerin kullandığı kredi miktarında artış görülmektedir.

Tablo 25: Tarımda Dış Ticaret

Kaynak: <http://bddk.org.tr/BultenAylık>

Tablo 25'te görüldüğü üzere, Türkiye'de tarımda dış ticareti, son 10 yılda ithalatla ihracat arasındaki makasına açılmasına tanık olmuş ve ihracat, ithalatın gerisinde kalmıştır. (Tablo:25)'de açıklanan değerler, ISIC/ilk on ürün grubuna ait olmakla birlikte, birincil tarım ürünlerinin dış ticaretine ilişkin olup, işlenmiş endüstriyel gıda ürünlerini içermemektedir.

2.2. ÜRETİM ORTAMINI ETKİLEYEN DİNAMİKLER VE YENİ ÜRETİM FAALİYETLERİ

2.2.1. Üretim Ortamını Etkileyen Dinamikler

Üretim ortamını etkileyen dinamikler şu şekilde sıralanabilir: iklim değişikliği ile beraber gelen yağış rejimindeki değişiklikler, aşırı ve kestirilemeyen hava olayları, sulama, sıcaklık artışları, sulak alanların kuruması, erozyon ve çölleşme, çevre kirliliği, örgütlenmedeki yetersizlikler, işletmelerin ölçek ve sermaye stoku sorunu, iç-göç ve akabinde nüfus yapısının değişmesi (yaşlanma), geleneksel bilginin kaybolması, risk yönetiminin bilinmemesi/uygulanmaması, teknolojik altyapı eksikliği, sektörde sermaye ve finansal yapıdaki yetersizlikler.

2.2.1.1. Tarımsal Sulama

Su ve tarımsal sulama, önemli bir altyapı faaliyetini gerektirmekle birlikte, canlılar için yaşamsaldır; dolayısıyla bu bölümde değerlendirilmesi kaçınılmazdır.

İklim değişikliğinin sonuçlarından en çok etkilenen sektörlerin başında kuşkusuz tarım gelmektedir. İçinde yağış düzeninin de bulunduğu agroekolojik sistemin çalışmasının öngörülemez olması ve özellikle 1850'lerden günümüze yeryüzü sıcaklığının 1 CO artmış olması, bitkilerin sulama düzeni üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır.

DSİ kaynaklarına göre, Türkiye sulama alanı 2020 yılı itibarıyla 6,9 milyon hektardır. Türkiye’de sulanabilir arazi miktarı 25.8 milyon hektar olmakla birlikte var olan su kaynaklarına ilişkin potansiyel gözetildiğinde, ancak 8,5 milyon hektarlık bölümünün sulanabileceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda, su kontrolünü ve tasarrufunu sağlayan basınçlı sulama sistemlerinin yaşama geçirilmesi önem arz eder. Böylece, basınçlı sulamada iletim borulu geçişle sağlandığı için iletimde buharlaşma sorunu aşılmış olur. 2019 yılı itibarıyla Türkiye’de sulama alanlarının %72’si açık sulama sistemlerinden oluşmaktadır.⁹⁵ Açık sulama sistemlerinde hem suyun buharlaşma oranı daha fazla, hem de iletim kayıpları yüksek oranlardadır. Bu nedenle, iklim değişikliği de dikkate alınarak, kapsamlı rehabilitasyon çalışmalarına başlanmalıdır.

2.2.1.2. Sulak Alanlar, İklim Değişikliği ve Tarım

Türkiye’de iç sular, 200 adet doğal göl (906.000 hektar) ve baraj gölleri (380.000 hektar) yüzey alanının %1,6’sını kaplamaktadır.⁹⁴ Türkiye’de 14’ü Ramsar Alan, 59’u Ulusal Öneme Haiz Sulak Alan ve 20’si Mahalli Öneme Haiz Sulak Alan olmak üzere 93 sulak alan vardır.⁹⁵

Bu sulak alanlar, iç mevzuatta 24656 Sayılı Resmi Gazete ile 2002 yılında yürürlüğe giren ve 2017, 2019 ve 2021 yıllarında yapılan değişiklikler ile son halini alan Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği ve uluslararası mevzuatta Türkiye’nin 1994 yılında taraf olduğu Ramsar Sözleşmesi (akılcı kullanım prensibi) ile korunmaktadır.⁹⁶ Türkiye’nin uluslararası Ramsar Sözleşmesi gereğince koruma altına aldığı 179.482 hektarlık alana yayılan 12 Ramsar alan (135 uluslararası öneme sahip sulak alandan) şu şekildedir: Gediz Deltası, Manyas (Kuş) Gölü, Burdur Gölü, Sultansazlığı, Seyfe Gölü, Göksu Deltası, Kızılırmak Deltası, Uluabat Gölü, Akyatan Lagünü, Yumurtalık Lagünü, Meke Gölü ve Kızören Obruğu.⁹⁷ Bahsi geçen yasal düzenlemelere göre, sulak alanları doldurmak ve kurutmak, yeraltı ve yerüstü suyu almak, kum ve çakıl almak, izinsiz turba çıkarmak, sazların kesilmesi ve yakılması, yabancı bitki ve hayvan türlerinin toplanması, yabancı türlerin bırakılması, artırılmamış evsel ve endüstriyel suların alana yönlendirilmesi, katı atık/moloz/dip tarama/proses atığı çamurlarının bırakılması yasaktır.

Sulak alanlar barındırdığı biyoçeşitliliğin yanısıra üstlendikleri dengeleyici rol ile dünya üzerindeki en hassas ve aynı zamanda önemli alanlardır. Başta kuş olmak üzere pek çok bitki ve hayvan türüne ev sahipliği yapar. Buldukları bölgede taşkın ve sellerle gelen fazla suyu depolayarak yeraltı sularının beslenmesine, taban suyu seviyesinin dengeli kalmasına yardımcı olur. Kıyı sulak alanları rüzgar, dalga ve akıntı etkilerini azaltır, ayrıca deniz suyunun içerilere girmesini engelleyerek tatlı suların korunmasına katkıda bulunur. Öte yandan, buldukları bölgede nem seviyesini yükselterek mikroklima alanları oluşturur ve bölgedeki iklimin dengeli kalmasını sağlarlar. Topraktaki azot, fosfor ve kükürtü artırır, kimyasalları süzer ve doğal arıtım sağlar. Buna ek olarak, sulak alanlar iyi birer karbon depolayıcısıdır. İklim değişikliğinin karbon salınımı ile olan ilişkisi düşünüldüğünde, karbon salınımını engellemek için sulak alanlara müdahaleden kaçınılması elzemdir.⁹⁸ Sulak alanların bu dengeleyici rolü buldukları havzadaki tarımsal üretimin verimi, sürdürülebilirliği ve çeşitliliği için oldukça önemlidir. İklim değişikliğinin sebep olduğu aşırı hava olayları düşünüldüğünde (aşırı yağış, kuraklık, fırtınalar) sulak alanlar, iklim değişikliği ile mücadelede en önemli iklim elçileridir. Yaratıkları mikroklima ile daha yumuşak, nemli ve su kaynakları ile organik madde yönünden zengin bir ortam sunan sulak alanların çevresinde tarımsal faaliyetler oldukça canlıdır. Örneğin, Van Gölü civarındaki ortalama sıcaklığa bakılınca (-3 C°), diğer Doğu Anadolu illerinin ortalama sıcaklıklarından (Erzurum

96. SULAK ALANLARIN KORUNMASI YÖNETMELİĞİ. (2021). 24656 Sayılı Resmi Gazete.

97. Yönetmelikte “akılcı kullanım prensibi” şu şekilde açıklanmıştır: Sulak alanların, ekolojik karakteri korunarak geleceğe aktarılmasına imkan sağlayacak sürdürülebilir şekilde kullanılmasıdır. <https://www.unesco.org.tr/Pages/577/212/> Erişim: 11.04.2022

98. WWF. (2008). TÜRKİYE’DEKİ RAMSAR ALANLARI DEĞERLENDİRME RAPORU. 04 10, 2022 tarihinde alındı, s. 4.

99. WWF. (2008). TÜRKİYE’DEKİ RAMSAR ALANLARI DEĞERLENDİRME RAPORU. 04 10, 2022 tarihinde alındı, s. 7.

-8 °C, Kars -11 °C, Ağrı -10 °C) daha yüksek olduğu görülür. Van Gölü'nün sunduğu bu ılıman iklim sayesinde Van Gölü ve çevresinde geç turfanda üretim şansının yüksek olduğu, pek çok meyve ve sebze çeşidinin (Ceviz, badem ve fıstık, kavun ve karpuz çeşitleri) yetiştirildiği görülmekte ve kışlık buğday ekilebilmektedir. Bataklıklar, sazlıklar ve sulak çayırlar büyük ve küçük baş hayvanların otlatılması için en çok tercih edilen alanlardır.

Böylesine hassas ve iklim değişikliği ile mücadelede her gün daha fazla önem arz eden sulak alanlar Türkiye'de pek çok tehdit ile karşı karşıyadır. Türkiye'de 1950'lerde sıtma ile mücadele için kurutulmaya başlanan sulak alanlar, günümüzde bilinçsiz sulama, yerleşim ve tarım amaçlı kurutmalar (Amik Gölü, Gavur, Emen, Ladik, Avlan, Suğla, Kestel, Efteni ve Simav Gölleri ile Aynaz ve Karasız bataklıkları kurutulmuştur), sanayi, tarım ve yerleşim kaynaklı kirlilik, sulak alan fauna ve florasının tahrip edilmesi, kontrolsüz avlanma ve en önemlisi mevzuattaki eksiklikler ile mevzuatın tam anlamıyla uygulanmaması (korunan alanın azlığı ve korumanın nitelikli olmaması) gibi sebeplerle tehdit altında kalmaya devam etmektedir. Üstelik, tarımsal üretim için kurutulan arazilerden istenen verimin elde edilememesi (tuzlanma, turbiyerlerin yanması, rüzgar erozyonu gibi sebeplerle) ve sonuç olarak toprağın verimsizleşmesi, sulak alanlara yapılan müdahalelerin bilimsel bir dayanağı olmadığına da kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

2,5 milyon hektar sulak alana sahip Türkiye'de son 40 yıl içerisinde 1,3 milyon hektar sulak alan tahrip edilmiştir (WWF, p. 11). İklim değişikliğinin etkileri de hesaba katıldığında Türkiye'deki 1,2 milyon hektar sulak alanın tamamı tehdit altındadır. Türkiye'de sulak alanları tehdit eden sorunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (WWF, p. 4):

- Bilinçsiz ve aşırı tarımsal su çekimi,
- Ramsar alan çevresindeki barajların, sulak alanlardaki su birikimine engel olması,
- Tarımsal ilaçların ve endüstriyel atıkların kirlettiği suların sulak alanlara taşınması,
- Sulak alanların, drenaj kanallarıyla taşınan alüvyonlarla dolması.

Yukarıdaki sorunların yanı sıra, mevzuatta yapılan değişiklikler de sulak alanların korunması konusundaki kurumsal bilincin yeteri kadar yerleşmediğini göstermektedir. 2021 yılında Sulak Alanları Koruma Yönetmeliği'nde yapılan değişiklik ile "Sulak alanlarda, Bakanlığa tahsis edilen yerlerde koruma, yönetim, işletme, tanıtım, spor, eğlence, dinlenme ve benzeri hizmetler için gerekli altyapı, üstyapı ve diğer tesisler Genel Müdürlükçe yapılır veya yaptırılır. Söz konusu tesislerin işletilmesi ve/veya işlettilmesi Genel Müdürlükçe yapılır veya yaptırılır" ibaresinin yönetmeliğe eklenmesi, sulak alanların betonlaştırılmasının önünü açan bir adım olarak algılanabilir.⁹⁹

Sulak alanların tahrip edilmesi demek, buldukları bölgede yarattıkları dengeleyici rolün de kaybolması anlamına geldiği için, sulak alanların tahribatı sonucu ortaya çıkan negatif etkiler, zincirleme bir süreçle ilerler. Tarımın geleceği, küresel iklim değişikliğine temelden bağlı olduğundan, iklim değişikliğinde önemli rol oynayan bu alanların korunması şarttır.

2.2.1.3. İklim Değişikliği ve Biyoçeşitlilik Bağlamında Tarım

Türkiye iklim, toprak ve ürün çeşitliliği konusunda dünya genelinde tarım bağlamında özel bir yere sahiptir. Dünyada gıda üretimi konusunda sık sık "kendi kendine yeten bir ülke" olarak anılması, Türkiye'nin sadece sahip olduğu üretim alanı genişliği, üretim hacmi ve üretilen ürünlerin ekonomik değeri gibi kıstaslarla değil, aynı zamanda

99. SULAK ALANLARIN KORUNMASI YÖNETMELİĞİNDE DEĞİŞİKLİK. (2021, Mart 19). 31428 Sayılı Resmi Gazete. 04 10, 2022 tarihinde alındı <https://ekolujibirligi.org/resmi-gazetede-yayimlandi-sulak-alanlar-artik-korunmayacak/> Erişim: 11.04.2022

sahip olduğu 38.328,000 hektarlık tarım arazisindeki biyoçeşitlilik ile de açıklanmalıdır. FAO ve Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan raporda bu durum şöyle ifade edilmektedir: Türkiye “orman, dağ, bozkır, sulak alan, kıyı ve deniz ekosistemleri, bunların farklı biçimleri ve kombinasyonları ile biyolojik çeşitlilik bakımından küçük bir kıta karakterindedir” (FAO, 2019, p. 16).¹⁰⁰ Doğu Anadolu, yem ve mera bitkileri, Güneydoğu Anadolu tahıllar ve tane baklagiller, Akdeniz orman ağaçları ve yabani/tıbbi aromatik bitkiler, Ege ve Marmara buğday ve akrabaları, nohut, bakla ve salepgiller, Karadeniz çam, göknar, ladin, ıhlamur gibi orman ağaçları, meyveler ile tıbbi aromatik bitkiler, İç Anadolu ise bozkır bitki örtüsüyle çeşitli bitki gen merkezlerine sahiptir (FAO, 2019, p. 22). Dünyadaki pek çok bitki türünün neslini sürdürebilmesi için bu gen merkezleri önemlidir.

Bu ekosistem, habitat çeşitliliği ve tür çeşitliliğinin de bölgeler arası ve bölge içi bazlarda kısa mesafelerde değişmesi Türkiye'nin tarımsal üretim potansiyelinin aslında hassas ve karmaşık bir dengede olduğunu gösterir. Bu dengeyi ve tarımsal üretimi en çok etkileyecek dış etkenlerden birisi şüphesiz küresel iklim değişikliğinin yarattığı olumsuz etkilerdir. FAO istatistiklerine göre (2021, p. 352), Türkiye'de ortalama sıcaklık 2000 yılında 0.52 °C artış gösterirken bu artış 2020 yılına gelindiğinde 1.91 °C olarak hesaplanmıştır.¹⁰¹ Bununla beraber su stresinin de 2000'den 2018 yılına gelindiğinde %31,2'den %45,4'e yükseldiği görülmektedir. İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz ve Karadeniz kıyıları Türkiye'de iklim değişikliğinden en çok etkilenecek bölgeler arasındadır.¹⁰² Küresel iklim değişikliği sebebiyle artan ortalama sıcaklık seviyeleri, aşırı hava olayları (siklonlar, sıcak ve soğuk dalgaları, yoğun yağmur ve kar, buz ve dolu fırtınaları), kuraklıkların yarattığı finansal zorluklar, insan sağlığına olan tehditleri bir yana biyoçeşitlilik ve tarımsal üretim üzerinde yarattığı stres, Türkiye'nin ve dünyanın gıda güvenliğinde ciddi riskler yaratmaktadır. Bu risklerin tarım özelinde etkileyeceği alanlar (çok yüksek ihtimalle olumsuz şekilde) aşağıdaki gibidir:

- **Bitkisel üretim:** Bitkilerde büyüme, su ihtiyacı, verim, üretim niteliği ve niceliği, tohum/fide/fidan temini, hasat zamanı,
- **Toprak:** Topraktaki nem, nem depolama kapasitesi, toprak verimliliği,
- **Hayvansal üretim:** Üreme döngüsü, gebelik oranı, düşükler (gebelikteki), ölüm oranı, yem tüketim oranı, canlı ağırlık değişimleri, süt ve et üretimi, üretim maliyetler,
- **Su kullanımı:** Su miktarı, yeraltı su miktarı ve dönüşüm oranı, sulama suyu hacmi, buharlaşma miktarı,
- **Diğer:** Verimli kıyı alanlarının deniz seviyesindeki artış ile kaybolması, su baskınları, yabancı, zararlılar ve hastalıklar, toprak erozyonu.

Bütün bu etki alanları dikkate alındığında, küresel iklim krizinin Türkiye'de biyoçeşitlilik ve tarımsal üretimde azalmaya sebep olacağı düşünülmektedir. Bu azalmaya bağlı olarak kısa/orta vadede tarım ürünlerinin fiyatlarında artış görüleceği, üretim desenlerinin değişeceği, ihracatın azalacağı ve ithalatın artacağı düşünülmektedir. Uzun vadede ise gıda güvenliğinin sarsılacağı, tarımdan kopan nüfusun kentlere göçeceği tahmin edilmektedir.¹⁰³

Tarım sektörü hem iklim değişikliğinden birincil ve direkt olarak etkilenmesi bakımından etkilenen konumunda hem de sera gazı salınımına küçümsenmeyecek bir etkisi olduğu için etkileyen durumundadır. Diğer bir deyişle,

100. FAO. (2019). Türkiye'nin Biyoçeşitliliği: Genetik Kaynakların Sürdürülebilir Tarım ve Gıda Sistemlerine Katkısı. Ankara: FAO, p. 16.

101. FAO. (2021). Statistical Yearbook World Food and Agriculture. Rome: FAO, p. 352.

102. FAO. (2021). Statistical Yearbook World Food and Agriculture. Rome: FAO, p. 327.

Avrupa Çevre Ajansı tarafından su stresi, belirli bir zaman zarfı içerisinde tatlı suya olan talebin kullanılabilir tatlı su miktarından fazla olmasıyla ya da kullanılabilir tatlı su kalitesinin düşük olması sebebiyle bu talebi karşılayamayacak durumda olması durumu olarak tanımlanmaktadır.

<https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/water-stress> Erişim: 12.04.2022

103. Dellal, İ., Ünüvar, İ., Bolat, M., & Polat, K. (2020). İklim Değişikliği ve Tarım: Ekonomik Etkisi Uyum ve Azaltım Politikaları. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1 (s. 37-46). Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, s. 40-41.

tarım sektörü kendi geleceğini tayin edebilecek konumdadır. Fakat bu, iklim değişikliğinin kısa, orta ve uzun vadede tarımsal üretim üzerinde yarattığı negatif ekonomik ve sosyal etkilerin azaltılması ve iklim değişikliği ile uyum içerisinde bir tarım modelinin uygulanması, bu konularda yürütülecek bilimsel araştırmalar ve geliştirilecek ulusal ve uluslararası politikalar ile mümkündür.

Türkiye, 1992'de kabul edilen İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne (İDÇS) 2004 yılında taraf olmuştur. Böylece, iklim değişikliğiyle mücadele planı hazırlayıp uygulamak ve sera gazı salınımlarını ilgili otoritelerle paylaşmak yükümlülüğü doğmuştur. İDÇS kapsamında her yıl yapılan iklim müzakereleri toplantılarının (conference of parties -COP) üçüncüsünde, 1997'de imzalanan Kyoto Protokolü'nü, Türkiye 1997 yılında imzalamasına rağmen herhangi bir sera gazı salınımı azaltım sözünde bulunulmamıştır. İklim değişikliğiyle mücadelede bir diğer önemli adım 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması olmuştur. Türkiye 2016 yılında anlaşmayı imzalayarak sera gazı emisyonlarında 2030'a kadar %21 azaltım sözünde bulunmuştur. 2020 TÜİK verilerine göre:¹⁰⁴

Tablo 26: Türkiye'nin 1990-2020 Arası Karbon Salınımı ve Tarımın Payı

Yıllar	Tarım (milyon ton)	Toplam (milyon ton)
1990	46,1	219,6
2000	42,3	299,0
2010	44,4	399,1
2019	68,0	506,1

Kaynak: TÜİK, Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2020.

Tablo 26'ya bakıldığında Türkiye'nin hem biyoçeşitlilik hem de ulusal güvenliği tehdit eden bir duruma dönüşmeden önce hazırlanan uyum ve azaltım politikaları için aksiyon olarak harekete geçmesi gerekmektedir. Tarımsal üretim zincirindeki tüm tarafların iklim değişikliği üzerine bilinç seviyelerinin artırılması önemlidir. Çiftçilerin düşük karbon salımlı teknolojileri kullanması özendirilmeli, kuraklığa dayanıklı çeşitlerle ilgili araştırma geliştirme projeleri desteklenmeli ve uygulanmalıdır. Bunlar yapılırken, elbette katılımcı, yerelin ekonomik dinamiklerini önemseyen, biyoçeşitliliğe saygı duyan ve kamu, akademi ve sivil toplumu bir araya getirecek kapsayıcı, şeffaf ve bütüncül yollar tercih edilmelidir.

2.2.1.4. Üretim Faaliyetlerini Kolaylaştıracak Örgütlenme Yapısı

Tarım Kooperatifleri ve Kooperatif Bankacılığı

Üretici örgütleri, potansiyel olarak tedarik ve satış piyasalarında etkili fonksiyonlara ve uygulama araçlarına sahip oldukları kadar, üretim eylemlerinin gerçekleştirilmesine de önemli katkılar sunarlar. Kooperatif, başlı başına bir iktisadi işletmenin fonksiyonlarına ve dinamiklerine sahip olmakla birlikte dayanışmanın sağladığı beşeri sermayenin, sinerjinin de desteğini alır. Böylece kooperatifler, özellikle tarım işletmelerinin bir başına olduklarında yaşayacakları zafiyetlerin aşılmasında, risklerin azaltılmasında önemli destekler sunarlar. 1969 tarih ve 1163 Sayılı Kooperatifler Yasası'nda, kooperatifler şöyle tanımlanmıştır: "Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşı-

104. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-İstatistikleri-1990-2019-37196#:~:text=Sera%20gaz%C4%B1%20envanteri%20sonu%C3%A7lar%C4%B1na%20g%C3%B6re,CO2%20e%C5%9Fd.%20olarak%20hesapland%C4%B1.> Erişim: 12.04.2022

lıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklardır.”¹⁰⁵

1163 Sayılı bu yasa ile demokratik kooperatifçiliğin kapısı aralanmış, üretici kontrolünde gelişecek bir yapıya fırsat verilmişti. Bu fırsattan, 1970’li yılların sonuna kadar iyi yararlanmış ve 1980 yılına, üreticinin tedarik ve satış piyasalarında da etkisini artıracak 600 kadar fabrika ile girilmişti. Çok geçmeden gelen askeri darbe ile kooperatif yöneticileri tutuklanmış ve fabrikalar müsadere edilmişti. Yine askeri darbe gölgesinde, küresel güçler etkisine bırakılan tarımda, var olan ve üreticiye girdi sağlayan ve satış piyasasında destek veren fabrikalar üretici yerine özel sektöre devredilmişti.

Kamu işletmelerinin elden çıkarılması süreci halen devam ediyor, üreticinin tedarik ve satış piyasalarına karşı kolu kanadı kırılıyor. Sonuç olarak, üretici gelir paylarının artırılması için üreticinin etkin örgütlenmesi şarttır.

Türkiye İnsani Gelişme Vakfı’nın ilgili 3 bakanlığın (Ticaret, Tarım ve Orman, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlıkları) kayıtlarından derleyerek düzenlediği rapora göre, Türkiye’de var olan tüm kooperatifler dikkate alındığında 2001 yılında 5,8 milyon düzeyinde olan ortak sayısı, 2020 yılı itibarıyla 4,8 milyona inmiştir.¹⁰⁶ Tarım sektöründe 1163 (3476) Sayılı Yasa’ya göre kurulmuş ve evrensel hukuk kurallarına göre demokratik olarak faaliyet gösteren tarımsal kalkınma birim kooperatifleri sayısı 9.942 ve ortak sayısı 2.501.003’tür. Buna 1581 (5330) Sayılı Yasa ile kurulan Tarım Kredi Kooperatifleri ile 1196 (4572) Sayılı Yasa ile kurulan Tarım Satış Kooperatifleri eklendiğinde, toplam tarımsal kooperatif sayısı 11.966 düzeyine ve ortak sayısı 3.941.692 kişiye ulaşmaktadır (Tablo 25). Ayrıca, kırsal alanda 5200 Sayılı Yasa ile kurulan Üretici Birlikleri sayısı 890, ortak sayısı ise 353.404 düzeyindedir. “Meslek hizmetleri görmek, çiftçilerin müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, çiftçilik mesleğinin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak ...” üzere 6964 Sayılı Yasa ile 1957 yılında kurulan Ziraat Odaları, sayısal olarak en yüksek tarım örgütü olarak öne çıkmaktadır. 765 birim oda sayısına karşın üye sayısı 4.893.585 özel ve tüzel kişidir.

Tarım Satış ve Tarım Kredi Kooperatifleri’nin tarım sektöründeki yeri önemli olmakla birlikte, potansiyel içermelelerine rağmen, niceliksel ve niteliksel büyümeleri tatmin edici düzeyde değil. İki ayrı yasa ile kurulan bu kooperatiflerin genel müdürleri halen hükümetlerce atanmakta, böylece idari vesayetinin koşulları dayatılmaktadır. Bu da haliyle yerel ihtiyaç ve öncelikler rasyonelinin kaymasına ya da yitirilmesine neden olmaktadır. Nihai kararlar her ne kadar kooperatif ortaklarının inisiyatifleriyle seçilen yönetim kurulunca onaylanıyor gibi görünse de genel müdürlerin fiili konumları, onlara zımnî karar tercihi önceliğini vermektedir. Davul yönetim kurulunda tokmak ise genel müdürde olunca sesin kaynağı haklı bir tartışmayı başlatmış olur.

105. 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu. (1969, Nisan 24). Ankara: 13195 Sayılı Resmi Gazete.

106. www.ingev.org.tr Erişim: 07.03.2022

Tablo 27: Tarımsal Örgütlenme

Bağlı Olduğu Yasa	Birim Kooperatifler		
	Türü	Sayısı	Ortak Sayısı
1163,3476 S.K.	Tarımsal Kalkınma	6.905	758.722
1163,3476 S.K.	Su Ürünleri	2455	301.689
1163,3476 S.K.	Pancar Ekicileri	31	1.409.721
Ara Toplam		9.942	2.501.003
1581,5330 S.K.	Tarım Kredi	1.625	907.233
Ara Toplam		11.567	3.408.236
1196,4572 S.K.	Tarım Satış	399	533.456
1163 S.K.	Üretim Pazarlama	428	18.845
1163 S.K.	Yaş Meyve-Sebze	37	3.142
GENEL TOPLAM		11.966	3.941.692

Kaynak: www.TRGM.gov.tr Erişim: 07.03.2022.

Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri'ndeki reformu da kapsayan ve 2001-2008 döneminde Dünya Bankası'nın finansmanı ile uygulanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project-ARIP) ile politikalarda önemli değişiklikler yaşanmış olmasına karşın, idari vesayet doğuran ve hükümet önceliklerine fırsat veren söz konusu yapı halen korunmaktadır. Ayrıca, söz konusu bu iki kooperatife kamusal hizmetler (kamusal girdi temini, kamusal mal alım hizmeti vs.) verilmesine rağmen yeterince sermayenin tahsis edilmemesi, kooperatif etkinliğinde önemli bir darboğaz oluşturmaktadır.

Kooperatifçilikle ilgili 3 bakanlıktan biri konumundaki Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020 yılı Yatırım Programı kapsamında, kooperatif dışı işletmeleri 259,6 milyar TL düzeyinde desteklerken, kooperatiflere 0,1 milyar TL ile toplam desteğin %0.04'ü kadar destekte bulunmuştur.¹⁰⁷

107. www.gencisibilimselarastirma Erişim: 09.03.2022

Tablo 28: AB ve AB Ülkeleri ile Türkiye Kooperatiflerinin Bazı Performans Göstergeleri

Performans Göstergeleri	Türkiye	AB-28 veya AB Ülkeleri	
		AB-28	AB Ülkeleri
Tarımsal İstihdam (milyon kişi)	5,3	9.4	
Kooperatiflere Ortak Nüfus Oranı	%18	%30	
Tarımsal İşletme Büyüklüğü	5,9 ha	17,4 ha	
İhracatın/ İthalatı Karşılama Oranı (2020 yılı)	%98	%107	
Tarım Kooperatiflerinin Pazar Payı	x ¹⁰⁸	%40	Hollanda %83 İtalya %55 Fransa %50
Kooperatif Bankaları Pazar Payları (EACB)	Banka yok	%20	
Kooperatiflerin Perakende Satış Payı (Süt Üretiminde Pazar Payı)	%02	%57	Finlandiya %36 İsveç %24

Kaynak: [www.sosyalekonomi.org/avrupabirligi/nde kooperatifcilik](http://www.sosyalekonomi.org/avrupabirligi/nde_kooperatifcilik). www.dergipark.org.tr/Filizacarandleventeser/TRveABtarim Erişim: 09.03.2022+TOB

İstanbul Sanayi Odası'nın (ISO) 2020 yılının 500 başarılı kuruluş listesinde sadece iki tarım satış kooperatifi var: 1,7 milyar TL ciro ile Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 148. sırada, 0,7 milyar TL ciro ile Marmarabirlik Tarım Satış Kooperatifleri 403. sırada yer almaktadır. Böylece kooperatiflerin ciro payı, 500 kuruluşun 1.130,2 milyar TL olan ciro payının sadece %0.21'ini oluşturmaktadır.¹⁰⁹ Bu oran bile, kooperatiflerin Türkiye'de pazar payları konusunda fikir vermektedir.

Türkiye'de tarım kooperatiflerinin pazar payları %1'i bile bulamıyorken, süt pazarı konusunda AB ülkelerinin pazar payının %57 oranını yakaladığı görülüyor. Türkiye'de kooperatif bankaları bulunmazken, AB ülkelerinde kooperatif bankalarının %20 oranında pazar paylarına sahip oldukları görülüyor (Tablo 28).

Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, çoğunluğu T.C. Ziraat Bankası'ndan olmak üzere 2020 yılı itibarıyla 19,3 milyar TL kısa vadeli yabancı kaynağa sahip olmuş ve kooperatife ortak olarak kayıtlı tarım üreticilerinin girdi ihtiyaçlarını (kimyasal gübre, tarım ilacı, tohum-fide-fidan, enerji vs) karşılamak üzere aynı kredi kullanmıştır. Kullandırılan toplam kredi miktarı ise sadece 8,2 milyar TL'dir.¹¹⁰

Kooperatiflerde Morfolojik Büyüme

28 AB ülkesinde tarımsal işletme büyüklüğü 17,4 hektar, Türkiye'de ise 5,9 hektardır.¹¹¹ Arazi temeline göre AB işletmelerinin daha büyük olması ve gerek teknolojik yeterlilik ve gerekse sermaye birikimi açısından daha fazla avantaj yakalamaları sonucunda kooperatif etkinlik oranları daha yüksek görünmektedir (Tablo 28).

108. X: Türkiye kooperatifçiliğinin pazar paylarına ilişkin düzenli veri tespiti mümkün olmamakla birlikte, %1 oranını aşmayacak düzeyde bir pazar payından söz edilebilir. Resmi İstatistik Programı (RİP) kapsamında, Ekim 2020 tarihi itibarıyla Kooperatifler Bilgi Sisteminin (KOOPBİS) TÜİK tarafından işletileceği, 26 Ekim 2021 tarihli Resmi Gazete'de ifade edilmiştir.

109. www.iso500.org.tr/iso-500 Erişim: 09.03.2022

110. www.tarimkredi.org.tr/calisma Erişim: 09.03.2022

111. www.tuik.gov.tr Erişim: 14.03.2022

Kooperatifleşmenin nüfusa oranına bakıldığında, Türkiye'nin kooperatifleşme oranı, AB'nin %60'ına karşılık gelmesine rağmen pazar payındaki göreceli payı %2,5'i geçmemektedir (Tablo 26). Bu karşılaştırma, Türkiye'de kooperatiflerin sadece morfolojik olarak büyüme sağladığı anlamını taşımaktadır.

Var Olan Sistem, Kır -Kent İktisadi Bütünleşmesini mi Yoksa Karşıtlığını mı Besler?

Üretici örgütlenmesinin sosyal ve ekonomik temelde ilerlemeyişi aslında geri kalmışlığın nedenine dönüşür. "Kentsel ve kırsal alanlar arasındaki ekonomik ticari ilişkiler ağır bir dizi karmaşıklıkla ifade etmesine rağmen, ilişkinin antagonistik yapısından, karşılıklılık ilkesinin var olmadığından söz edilmelidir. Çünkü kurumsallaşmış kent ekonomileri, fiyat tespitinin baskın tarafı olurlar."¹¹²

John Friedman'ın Merkez Çevre Kuramı'nda açıkladığı gibi köyler çevre yerleşim birimi olarak yetersizliklerle karşılaşan bir sistemin uzantısıdır. Friedman, merkez olarak kentlerin çevreye bilgi, teknoloji-yenilikler ve karar ihraç ederken, çevreden de ham madde ve işgücü aldığını söyler. Merkez, sermaye, bilgi ve yüksek kültürel standartları ve kamu kurumlarının desteğini de arkasına alarak politik üstünlük sağlar.¹¹³ Gerçek anlamda, eşit koşullarda kent ve kır bütünleşmesi, merkez ve çevrenin öncelikle iktisadi alanda denk güçlere, dinamiklere sahip olması ile bir ölçüde mümkün olabilir. Yoksa Friedman'ın şimdiye kadar tekzip edilemeyen ilişki biçimi varlığını sürdürür.

Kırsal ekonomi, tedarik ve satış piyasalarında ve dahası üretimde, sermaye birikimini çoğaltacak avantajlara kavuştuğunda ve finansal kaynaklara erişimde kolaylık yakaladığında, kırsalın pasif yapısı AB örneğinde görüldüğü biçimiyle değişecek ve sonrasında evrensel pratiklerin de gösterdiği gibi güçlenme mecrasında ilerleyecektir. Sonuç olarak, en önemli konuların başında tarım üreticisinin kamu kararlarına katılımı gelmektedir. Tarımda, diğer reel sektörlere göre doğaya açık bir faaliyet sürdürüldüğü için tarım ekolojisinin ve yerel sosyoekonomik koşulların günlük yaşam pratiğinde de bilinmesini gerektirir. Katılımcı kalkınma yaklaşımı bu anlamda büyük önem taşır. Ayrıca, katılımcı yaklaşımla toplum psikolojisinin sunacağı avantajların korunması ve yerel ihtiyaç analizlerinde ortaya çıkabilecek sapmaların önlenmesi açısından da önemli olduğu unutulmamalıdır.

Örgütlenmenin Psikososyal Kazanımları

Takım halinde çalışma, başka bir deyişle toplumsallaşma, uygarlık tarihinin en etkili aracıdır. Dayanışma ve iş bölüşümü ekonominin olduğu kadar, sosyal gelişmenin de itici gücü ve sinerjisidir. İktisadi gelişme ile birlikte sosyal gelişmeyi amaçlamayan ve bu alandaki faaliyetler ağırlığını sivil toplum ile ihtiyaç sahibine delege edemeyen kurumların ya da hükümetlerin başarı şansı olamaz. Çünkü iş birliğinin (örgütlenmenin) sosyal boyutuna bakıldığında, "bütünün, parçalarından büyük olacağı", giderek bireysel başarıların grup başarısına tahvil olacağı ifade edilebilir.¹¹⁴ Hegel hukuk felsefesinde, "grup çalışmalarında insan, bireyin sınırlarını aşar ve toplumsallaşır" derken, toplumsallaşmanın özne üzerindeki etkisini ilerleme anlamında "sınır aşımı" olarak betimler.¹¹⁵

Kooperatifçiliğin Dayanışma Felsefesi Neden Aşırır?

"Kişilerin özgürleştiği, bağımlılık ilişkilerinin gölgelediği, başka bir deyişle, ilişkilerin akılcılaştığı toplumlar, kooperatif gibi toplumsal dayanışmayı önceleyen bir olguya uygun bir iklim sunarlar."¹¹⁶ Böylesine bir süreçte, eşit koşullarda çalışmayı gerektiren örgütsel zemin için özgürleşmiş bireyler kooperatiflere can suyu taşırlar. Türkiye

112. Dağ, R. (2018). KIRSAL ÜRETİCİ ÖRGÜTLENMESİ. Sürdürülebilir Yaşam Penceresinden Yerel ve Kırsal Kalkınma (s. 264-282). içinde İstanbul: Özyeğin Üniversitesi.

113. www.akademikbakis.org/bolgekalkinmateorileri, Erişim:15.03.2022

114. Bernstein, H. (2010). Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri. İstanbul: Yordam Kitap, s. 28-33.

115. Dağ, R. (2018). KIRSAL ÜRETİCİ ÖRGÜTLENMESİ. Sürdürülebilir Yaşam Penceresinden Yerel ve Kırsal Kalkınma (s. 264-282). içinde İstanbul: Özyeğin Üniversitesi.

116. Dağ, R. (2007). Kırsal Kalkınma Siyaseti. Ankara: Dipnot Yayınları.

demografisi, heterojen bir yapı sergilediğinden, benzer koşulların yaygınlıkla var olduğunu savunmak doğru değil. Özellikle çatışmacı grup bağlılığı, dayanışma felsefesini aşındırır. Bu nedenle elverişli alanların ve bölgelerin öne çıkması, örneklik teşkil etmesi açısından değer taşır. Dayanışma, üreticilerin ortak çıkarlarının korunması açısından birincil öneme sahip. Dolayısıyla hedefleri belirlenmiş üretim potansiyelinin hareketlenmesi, projeli yaklaşımlarla mümkün olabilir. Kooperatifçilik açısından en önemli sorunlardan bir başkasını, yönetimlerin ortaklarına dönük geri bildirimde bulunmaları konusunda yıllık faaliyet ve mali raporlarla sınırlı tutulmuş olmasıdır. Ortak ve kooperatif ilişkisinin yoğunlaşmasına ilişkin bilgilendirme ve ortaklardan yıl içinde dönemsel olarak görüş almaya yönelik hukuksal düzenlemelere ihtiyaç vardır.

Kooperatiflerin İkili Yapısı

Ekonomik işletmelerin 3 temel fonksiyonunun (tedarik+üretim+pazarlama) çalıştırılmasında kooperatiflerin doğrudan rolü vardır. Çünkü kooperatif, ortak kararıyla, tanımlanan bu üç fonksiyonda da görev yürütebilmektedir. O halde kooperatif, ortak işletmesinin uzantısı olarak da tanımlanabilir. Şu farkla ki, ortak bireysel işletmesinde mutlak karar sahibi olmakla birlikte, kooperatif faaliyetlerinde işbirliğine dayalı ortak kararların tarafı olmaktadır. Bir tarafta optimizasyonu yakalayamamış küçük işletmeler ve diğer tarafta bu işletme sahiplerinin ortak olarak katıldığı zayıf örgütsel yapı. Bu açmaz, devlet sistemine özellikle eğitim ve teşvik anlamında önemli sorumluluklar yükler. O halde, ikili müdahale esas olmalı, doğrudan sonuç verecek olan altyapı geliştirme hizmetleri ile bir taraftan bireysel işletmeler güçlendirilirken, diğer taraftan da kooperatifler için ayrıca sosyal ve entegrasyona fırsat veren ekonomik altyapılar geliştirilmelidir.

Türkiye’de Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı (2012-2016) Uygulama(ma) Sorunu

Türkiye’de Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı, ilgi çekici unsurları ile dikkate değerdir. Stratejik Plan, 7 hedef belirlemiş, öncelikle “kamu teşkilatlanması ve kooperatiflere hizmet sunum biçimi yeniden yapılandırılacaktır” ifadesini kullanmıştır. Planın hedefleri arasında, örgütlenme kapasitesinin artırılması, sermaye yapısı ile kredi ve finansmana erişim imkanlarının güçlendirilmesi ve mevzuat yapısının uluslararası esaslara ve ihtiyaçlara göre geliştirilmesi gibi iddialı süreçleri göze alan bir yaklaşım vardır. Eylem planı döneminde (2012-2016) etki doğuracak bir ilerlemenin sağlanmadığı düşünülmüş olacaktır ki, Eylem Planı Değerlendirme ve Yönlendirme Komitesi, 31.05.2017 tarihinde mevcut planın kaldırılmasına ve yeni bir planın hazırlanmasına karar vermiştir.¹¹⁷

Kooperatif Bankacılığı

“Kooperatif bankacılığı, kooperatifler ve üst örgütleri tarafından bu yapılanmaların finansal sorunlarını çözmek ve varlıklarını sürdürebilmek için oluşturulan finansal kurumlardır”.¹¹⁸ Kooperatif Bankacılığı, 1970’li yıllarda Türkiye’nin ilgili çevrelerinde ve özellikle dönemin yegane kooperatif merkez örgütü KÖY-KOOP’ta gündeme gelmiş ve konuya ilişkin tartışmalar ileri noktalara taşınmıştır.

1971 yılında kurulan KÖY-KOOP, kapandığı askeri darbe yılı 1980’e kadar önemli sayılabilecek başarılar yakalamıştır. Bunlardan biri de kooperatif bankasına sahip olma düşüncesinin yaşama geçirme evresine ulaşılmasıdır. KÖY-KOOP, Ege’de kurulan Bağcılar Bankası’nı satın almış, dönem hükümeti 1976 yılında kıyıda köşede unutulmuş bir yetkisini hatırlayarak sermaye artırımına gitmiş ve bankayı özel sektöre bu manevrayla devretmiştir. Banka, sonradan Tütünbank, daha sonra da Yaşarbank adını almıştır.¹¹⁹

117. www.ticaret.gov.tr Erişim:11.04.2022

118. Sümer, G. (2021). Kooperatif Bankacılığı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *Fiscaeconomia*, 5(1), 262-279.

119. Çıkin Ayhan ve Nergis Nermin 1999: AB ve Türkiye Kooperatifçilik Hareketleri, E.Ü.Y., İzmir.

Günümüzde nedense kooperatif bankacılığı gibi bir konu, birkaç bilimsel makale dışında, bir türlü kamuoyunun gündemine gelememektedir. Oysaki, kooperatif bankacılığı kapitalizmin doruklarını yaşayan AB ülkeleri ile Hindistan'da güncel ekonomik yaşamın önemli bir pratiğine dönüşmüş ve üreticinin can simidi olmuştur.

Tablo 29: Bazı AB Ülkelerinde Kooperatif Bankalarının Finansal Verileri (Milyon €)

AB Ülkeleri	Toplam Aktifler	Toplam mevduat	Toplam Kredi	Kredi Mevduatın Pazar Payı %
Avusturya-Raiffeisenbank	299.593	232.749	209.743	30,6
Fransa-Credit Agricole	1.854.763	789.835	854.681	24,6
Danimarka-Nykredit	193.684	10.292	167.767	31,4
Finlandiya-OpFinansal Group	140.382	66.112	87.081	38,4
Bulgaristan-Central Coop. Bank	2.872	2.564	1.155	5,6

Kaynak: Sümer, Gökhan. (2020), *Kooperatif Bankacılığı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği*, (s. 262-279).

AB ülkelerinde kooperatif bankaları, finansal sistemin önemli mekanizmalarıdır. İlk olarak Almanya'da Raiffesien ve Schulze-Delitzsch tarafından 19. Yüzyıl ortalarında kredi kooperatifleri kurulmuş, sonradan Schulze-Delitzsch Kooperatif Bankacılığı'nın temelini atmıştır.¹²⁰ Alman kooperatifleri ile aynı dönemlerde kurulan İngiltere Toptancı Mağaza Kooperatifleri'nin yaygınlaşması ile 1872 yılında, kooperatif bankacılığının temelleri atılmıştır.¹²¹ Avrupa Kooperatif Bankacılığı Birliği (EACB) 2019 yılı raporuna göre, AB Kooperatif Bankacılığı'nda bazı göstergeler şöyledir:

Tablo 29: Bazı AB Ülkelerinde Kooperatif Bankalarının Finansal Verileri (Milyon €)

Kooperatif Bilgileri	Sayısal Büyüklükler
Kooperatif Banka Sayısı	2816.000
Personel Sayısı	712.678
	Değer (Trilyon €)
Aktif Büyüklüğü	7.400
Toplam Mevduat ¹²²	3.900
Toplam Kredi	4.3 00
Öz Kaynak	0.504
Net Kar	0.029

Kaynak: Sümer Gökhan 2020: a.g.m.

120. Sümer, G. (2021): Kooperatif Bankacılığı ve Türkiye' de Uygulanabilirliği. *Fiscaoeconomia*, 5(1), 262-279.

121. a.g.e.

122. Not: Toplam mevduatın, 2019 yılı Türkiye GSYİH'sinin 4 katına yakın olduğunu belirtmek gerekir.

2.2.1.5. Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Cinsiyet

1995 yılı Mart ayında gerçekleşen Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi'nde "herkes için bir toplum" kavramı kalkınmanın temel hedeflerinden biri olarak belirlendi. Buna göre üye devletler tüm insanların katılımına saygı gösteren, savunmasız ve dezavantajlı grupları da içine alan, kapsayıcı toplumları teşvik etme taahhüdünde bulundu ve bu sayede toplumsal cinsiyet, sosyal statü, etnisite gibi faktörlere bağlı eşitsizliklerin ortadan kalkacağı vaat edildi.

OECD'ye göre son 5 yılda kırsalda yaşayan 60 yaş üzeri nüfus %21 oranında artmıştır ve bu yaşlı nüfusun büyük bölümünü kadınlar oluşturmaktadır.¹²³ Kırsal coğrafyayı üç boyut içerecek şekilde ele alırsak *-kentsel alanlara yakın kırsal, kentsel alanların içinde kırsal ve kentsel alanlara uzak kırsal-* en büyük problemlerin kentsel alanlara uzak kırsalda yaşandığının altını çizmemiz gerekir (Hoşgör). Kırsal alanlardaki problemlerin büyük çoğunluğu yoksulluktan ve erişim yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu yoksunluğun çerçevesi yalnızca fiziki olarak algılanmamalıdır. Yol, su, elektrik, eğitim, sağlık vb. temel ihtiyaçlara erişimin kısıtlı olmasının yanı sıra, bilhassa kentlere uzak kırsallarda bireyin ruhsal ve sosyal gelişimine katkı sunacak birçok aktiviteye ve bilgiye de erişim kısıtlıdır. Ayrıca bu gibi bölgelerde özellikle kız çocuklara ve kadınlara biçilmiş keskin sınırları olan roller vardır ki, bu bağlamda kırsaldaki kadınların yoksunluklarının üzerinde dikkatle durmak gerek.

Türkiye'de kırsalda yaşayan kadınların emeklerini görünmez kılan eril bir zihniyet hakimdir. Kadınlar ve kız çocukları üretim döngüsünde en aktif şekilde yer almalarının yanı sıra rutin ev işleri, aile fertlerinin bakımı, çocuk yetiştirme gibi görevlerden de sorumlu tutulur. "Erkekler yurttaş olma mücadelesini yalnızca kamusal alanda sürdürürken, kadınlar bu mücadeleyi kamu alanında olduğu kadar ailede, yani özel alanda da sürdürmek zorunda kalmışlardır. Büyüyen küresel ekonominin yarattığı faydalar ülkeler arasında eşit olarak dağılmayıp daha derin ekonomik farklılıklara yol açarken, yoksulluğun kadınlaşmasına, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin artmasına ve çalışma koşullarının bozulmasına neden olmuştur".¹²⁴ Yani kadınlar perde arkasında erkeklerden daha çok çalışıp, daha çok emek ve zaman harcayıp, sonunda daha az para kazanırlar ya da hiç kazanmazlar. Kırsalda yoksulluk oranının kentsel bölgelere nazaran daha yüksek olduğu bir gerçektir.

Dünyanın geri kalmış birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'ye baktığımızda tarım sektöründe, daha özel bir tabirle "mevsimlik gezici tarım işçiliğinde", kadın ve erkek emekçiler arasında gelir eşitliği sağlanamamaktadır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Md. 23) her şahsın adil ve elverişli çalışma şartlarına sahip olması, eşit iş karşılığında eşit ücret alma ve çalışan her bireyin insanlık haysiyetine uygun bir yaşayış sağlayan ve gerekirse her türlü sosyal koruma vasıtalarıyla da tanımlanan adil ve elverişli bir ücret alma hakkını öngörür. Ancak pratikte ne yazık ki bu durum burada ifade edildiği gibi gerçekleşmez¹²⁵.

Kırsal bölgelerde, kadınların ücretli işgücüne katılma sebebi genellikle hane içi yoksulluğu hafifletmek istemeleridir.¹²⁶ Türkiye'de kadınların istihdam oranı erkeklerin yarısından daha azdır. Erkeklerde işgücüne katılım oranı %42'nin üzerindeyken, kadınlarda bu oran %26 civarındadır. 2017 TÜİK verilerine göre, mevsimlik tarım işçisi kadınlar için en yüksek ücret günlük 79 TL iken, erkekler için 104 TL olarak gözlenmiştir. 2020 yılında 115 TL olan

123. Gündüz Hoşgör Ayşe (2020): Kırsal kadının ekonomik şiddetle imtihanı. Der. İlkur Yüksel. Kişisel olan politiktir (ss. 227-246), Note Bene Yayınları, İstanbul:

124. Peker, E., & Kubar, Y. 2012: Türkiye'de Kırsal Kesimde Kadın İstihdamına Genel Bir Bakış. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 173-188, Afyon

125. www.unitednationsuniversaldeclarationofhumanrights.org Erişim: 27.11.2022

126. Suzuki Him M. ve Ayşe Gündüz Hoşgör (2019). Challenging geographical disadvantages and social exclusion: A case study of gendered rural transformation in mountain villages, the Western Black Sea Region of Türkiye. Sociologia Ruralis. 59(3), 540-559.

mevsimlik erkek işçi ücretleri %19,9 artış göstererek 2021 yılında 138 TL olurken, kadın işçilerin günlük ücretleri ise %21,5 artış göstererek 97 TL'den 117 TL'ye yükselmiştir. Bu veriler bize yoksulluğun mevsimlik tarım işçilerinin en büyük sorunlarından biri olduğunu gösterirken aynı zamanda emek piyasasında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yansımalarını da görmemize yardımcı oluyor. Kadın hem evde iş yapıyor, hem dışarıda çalışıyor hem de yoksulluktan en çok etkilenen kesim oluyor. Bu etkilenmeyi, kırsal bölgelerde genellikle çok daha yoğun hissedilen, kadına biçilmiş toplumsal roller ile açıklayabiliriz¹²⁷.

Tarımsal üretim sektöründe çalışan bireyler için birtakım riskler söz konusudur. Örneğin, pamuk benzeri bazı ürünlerin hasadında süreli çömelme/eğilme hareketi yapılması kas ve iskelet sistemi hastalıklarına sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra bazı tarım ilaçlarının zehirli olması, araç kazaları, yolculuk sürecindeki iş kazaları, fiziksel veya psikolojik şiddet gibi riskler de söz konusudur. Tarlalarda çavuş ya da ağa dediğimiz kişilerin tarım işçilerine fiziksel veya duygusal şiddet uyguladıkları görülebilmektedir. Maruz kalınan birçok risk, kadın ve kız çocukları için daha ciddi olabilmekte; ayrıca bazı hastalıkların kadın işçileri ve kız çocuklarını daha kötü etkilediği bilinmektedir. Bu durum bize kırılmanın birkaç katmanlı olabildiğini gösterir. Örneğin kalıtsal bir hastalığı olan bir birey sağlık açısından dezavantajlı gruptadır (kırılığandır). Hem kalıtsal bir hastalığı olup hem de siyahi, mülteci, LGBTi+ olmak gibi azınlık sayılabilecek gruplara dahil bireyler için her bir özellik kırılmanın derecesini artırır. Mevsimlik gezici tarım işçiliğinde bu durum kız çocukları ve kadınlar açısından bu şekildedir (Kalkınma Atölyesi Sağlık Riskleri Raporu). Toplumsal cinsiyet rolleri gereği kız çocukları tarlada anne ve babaları ile birlikte çalışmıyorlarsa dahi evde bir küçük ebeveyn rolü üstlenmek zorunda bırakılırlar. Kadınlar (veya kız çocukları) yaşları kaç olursa olsun evin temizlik ve düzeninden, rutin işlerinden, var ise evdeki bebek-çocukların bakımından ve her türlü yeme-içme hizmetinden sorumlu tutulurlar. Bu durumda da emekleri görmezden gelinen kız çocukları için ücretsiz aile işçisi olmak bir mecburiyet gibi algılanırken hem tarlada hem de evde çalışan kız çocukları/kadınlar için şartlar daha ağırdır. Çalışmalar mevsimlik gezici tarım işçisi kız çocukları ve kadınların günde ortalama 16-18 saat çalıştıklarını ve çalışma nedeniyle bedene aşırı yüklenmenin göstergesi olarak daha sık hastalanma ve kas-iskelet sistemi sorunlarının en fazla kız çocuklarında görüldüğüne dikkat çekmektedir.¹²⁸

Tarlalarda çalışan kız çocukları ve kadınlar için en önemli sorunlardan biri de açık alanda mahremiyetin korunmasının zorluğudur. Kalabalık ortamlarda hijyenik olmayan tuvalet kullanımı sağlık problemlerine yol açabildiği gibi, bu mahremiyetin sağlanamaması aynı zamanda cinsel istismar ve şiddete de zemin hazırlayabilmektedir. Bu istismar ve şiddet kolayca dile getirilemeyen, hatta çoğunlukla utanç veya öz suçlama duygusuyla özdeşleştirildiği için gizleme ihtiyacı duyulan; bu sebeple tespit edilmesi ve çözümlenmesi oldukça zor bir durumdur. Tuvalet ve banyo ihtiyacının açık alanlarda ve ortak kullanım alanlarında karşılanması nedeniyle tarım işçisi kadınların %47'sinin gereksinimleri olduğunda banyo yapamadıkları, %56'sının ise ihtiyaçları olduğu hale tuvalete gidemediklerini ortaya koyulmuştur.¹²⁹ Bu durum hijyen kaynaklı birçok enfeksiyonel hastalığa sebebiyet verebilmektedir. Aynı zamanda kadınlar erkeklere göre daha az su ve kas kütleleri bulunduğundan ve sıcaklık toleransları düşük olduğundan ağır işlerden daha fazla etkilenmektedir. Zaten eğitimleri mevsimlik gezici tarım işçiliği yüzünden kesintiye uğrayan ve ailelerin illa eğitim alması gerekiyorsa oğlan çocuklarını tercih etmeleri nedeniyle okullaşma

127. www.tuik.gov.tr Erişim:15.11.2022

128. Kaya, M. & Özgülner, N. (2016). Mevsimlik (Gezici/Geçici) tarım işçilerinin iki yerleşim birimindeki yaşam koşulları ve sağlık durumlarına niteliksel bakış . Turkish Journal of Public Health , 13 (2) ,

129. Orhan, İ. & Yağmur, Y. (2020). MENOPOZAL DÖNEMDE SAĞLIKLI YAŞAM BİÇİMİ DAVRANIŞLARI, YAŞAM KALİTESİ VE MOTİVASYONEL GÖRÜŞMELER. İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi, 8 (2) , 496-505 . DOI: 10.33715/inonusaglik.737711 115-126 . DOI: 10.20518/thsd.87652

açısından geride bırakılan kız çocukları bu nedenle de sağlık açısından dezavantajlı gruptadır.¹³⁰ Sosyal, politik ve ekonomik önlemlerin, politikaların üretilmesinde çoğunlukla kentteki kadın dikkate alınmakta kırsaldaki kadın göz ardı edilmektedir. Yoksulluk riskiyle ve dolayısıyla sosyal dışlanmayla en fazla karşı karşıya kalan kesim özellikle tarım sektörü ile geçici ve güvencesi olmayan işlerde çalışan, eğitimden yoksun kalan kadınlardır. Toplam nüfusun nerede ise yarısını oluşturan kadınlar eğitim, ekonomi, ticaret ve genel olarak sosyal alanlarda çeşitli engellerle karşılaşmaktadırlar ve bu durum yoksulluğun kadınlaşmasına neden olmaktadır.¹³¹ Kırsal bölgelerde eğitim hakkından mahrum bırakılan kız çocukları için ne yazık ki erken yaşta evlilik, buna bağlı olarak çocuk yaşta gebelik veya çok sayıda doğum yapılması da kadınlarda sağlık problemlerine yol açan sorunlar arasındadır.

Kırsal coğrafyalarda kadınlara sunulan sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kadınlar arasında sağlık bilincinin artırılması, buna yönelik eğitimlerin düzenlenmesi ve hem kadınların hem de erkeklerin bu konudaki farkındalık düzeyinin artırılmasına yönelik çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Kırsal alanda yaşayan ve geçimini büyük oranda tarımsal üretimden sağlayan ailelerin ve özellikle kadınların refah seviyesinin yükseltilmesi için etkin bir örgütlenme çok önemlidir. Yoksulluğun kadın üzerindeki etkisinin azaltılması için bilinçli üretim yapılması, pazar alanlarının genişletilmesi, meslek edinmeye yönelik eğitimleri düzenlenmesi faydalı olacaktır. Kadınların istihdamdaki yerinin azlığı, kadınların ekonomide daha fazla yer almasının gerekliliği ve yoksullukla mücadele bağlamında özellikle kooperatifleşerek örgütlenme önem arz etmektedir. Kooperatifler kadınların sosyal sermayelerinin inşası ve karar alma mekanizmalarına katılmaları açısından da önemlidir. Kırsal alanda kadınlar tarafından kurulan kooperatifler, ekonomiye kazandırılmayan kadınları girişimciliklerini kayıt altına almak suretiyle ekonomiye kazandırır. Türkiye’de belediyeler ve kaymakamlıklar aracılığıyla pek çok kadın kooperatifi kurulmakta fakat taban oluşumu göz ardı edilmektedir.

Kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet eşitsizliğini önlemeye/azaltmaya yönelik çözüm önerileri hakkında konuşacak olursak, buna öncelikli olarak eğitim sorunu ile başlamamız gerekir. Özellikle kız çocuklarının okullaşmasını artırmak için bu yöndeki devlet politikaları güçlendirilmelidir. Kız çocukları bu yönde teşvik edilmeli ve maddi açıdan desteklenmelidir. Kadınların eğitime katılımının sağlanması/artırılması/eğitim sürecinden kopanların yeniden eğitime kazandırılması yönünde adımlar atılmalı, kreş ve benzeri hizmetler yaygınlaştırılmalıdır. Kırsal bölgede yaşayan fertlere teknik bilgi ve duyarlılıklarını artırıcı eğitimler ile özellikle kadınlara öz farkındalık eğitimleri sağlanmalı ve mümkün olduğunca yüksek katılım hedeflenmelidir.

Kadınların sosyoekonomik olarak güçlenmeleri ve bağımsızlaşmaları açısından sağlık hizmetlerine erişimleri ve sağlık güvencelerinin varlığı da önem arz eder. Kadınların sağlık sorunlarına yönelik bilgilendirme çalışmaları artırılmalı ve kırsalda sağlık hizmetleri iyileştirilmelidir. Mevsimlik gezici tarım işçisi olarak çalışan kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin kolaylaştırılması adına gezici sağlık hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır.

Kırsalda kadın girişimciliğini artırmak için STK’larla işbirlikleri güçlendirilmelidir. Kadınların kooperatifçilik konusunda bilinçlenmesi için eğitim çalışmaları sürdürülmelidir. Kırsaldaki kadın kooperatiflerinin desteklenmesi bir devlet politikası haline getirilmelidir. Ancak bu kooperatiflerin desteklenmesi ve teşvik edilmesinde aynı zamanda üniversitelerin, belediyelerin, kaymakamlıkların vb. de görev almaları önemlidir. Kadın kooperatiflerinin üretiminin desteklenmesi, kooperatifler arasında işbirliği geliştirilmesinin sağlanmasına yönelik çalışmalar faydalı olacaktır.

130. Havlioğlu, S. & Koruk, İ. (2013). Göçebe mevsimlik tarım işçisi ergenlerde yaşam kalitesi düzeyi ve sorun davranışları . Turkish Journal of Public Health , 11 (1) , 11-22 . DOI: 10.20518/tjph.173073

131. GÜLÇUBUK, B., & OLGUN, G., (2017). Aspects of Women Labour in Agriculture in The World: Turkey Case . The 3rd International Conference o Agricultural and Biological Sciences, Qingdao, China

Aynı zamanda var olan kadın kooperatiflerindeki ortak sayılarının artırılması ve kadınların karar alma mekanizmalarına katılımının artırılması hedeflenmeli, buna yönelik politikalar üretilmelidir. Türkiye’de kadın yoksulluğu önemli bir sorun haline gelmiştir, üstelik istihdama katılımda kayıt dışılık oranı ile emeğin adaletsiz ücretlendirilmesi de büyük bir problemdir. Kooperatifler dayanışmayı amaçlar; sosyal ve ekonomik açıdan dezavantajlı olan kadınların güçlendirilmesinde, onların sorunlarının çözülmesinde kadın kooperatifleri önemli rol oynamaktadır. Bu sebeple kooperatiflerin ve kooperatifleşmenin desteklenmesi, kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet eşitliğinin güçlendirilmesi adına büyük önem taşır.

2.3. ALTERNATİF ÜRETİM FAALİYETLERİ ve YEREL ÜRETİM –DAĞITIM YÖNTEMLERİ

2.3.1. İklim Değişikliği Riskine Karşı Alternatif Tropikal Ürünlerde Gelişim

Türkiye’nin tropik meyve ihtiyacı 1970’li yılların sonlarına kadar (muz ve avokado dışında) ithal edilmekteydi. Muz, Anamur İlçesi’nin kıyı şeridinde, avokado ise 1980 yılının ortalarından itibaren yine Akdeniz Bölgesi’nde lokal bazda üretime alınmıştı. Bunlar dışında ananas, hindistan cevizi ve mango gibi ürünler ise kısmi talebi karşılamak üzere 1980’li yıllardan itibaren ithalatla karşılanmaya başlanmıştı.

Akdeniz Üniversitesi ile Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü’nün 2012-2016 yılları arasında, Antalya’nın Alanya ve Gazipaşa ilçelerinde gerçekleştirdikleri çeşit uyum (adaptasyon) araştırmasında guava, litchi, longan, mango, passiflora ve pitaya türlerine ait bazı çeşitlerin lokasyonlara uyumu, ekolojik durumlardan etkilenme düzeyleri, kalite performansları, pazarlama ve damak tadına uygunlukları araştırılmıştır. Araştırma bulguları, bu meyvelerin çalışmalarda anılan pilot bölgelerde yetiştirilebileceğini göstermiştir.¹³²

Muz

Muz yıllardır, Anamur’un dar kıyı bölgesinde üretildiği için toplumca bilinen bir üründür. Günümüzde daha çok seralarda olmak üzere Mersin, Antalya, Adana, Hatay, Muğla ve Manisa’da üretilmektedir. Mersin muz üretiminin %60,91’ini, Antalya ise %36,83’ünü karşılamaktadır. 2020 yılı itibarıyla, Türkiye’nin toplam üretimi 8.488 hektarlık alanda 548.000 ton düzeyine ulaşmıştır. 1961 yılında üretimin 5.000 ton olduğu düşünüldüğünde, yakalanan bu sayı önemlidir. Muz üretim potansiyeli, ithalat miktarının azalmasına da fırsat vermektedir. 2015 yılında 218.000 ton düzeyinde gerçekleşen ithalat, 2019/2020 yılları itibarıyla %45 oranında azalmıştır.¹³³

Muz ve diğer sera üretimlerinde yaşandığı üzere, sera yapı ve üretim teknolojisinde standartların artırılması, akıllı tarım imkanları çerçevesinde iklim kontrolü ve bitki besleme tekniklerinin dijitalleştirilmesi, muz sarartma işleminin gıda güvenliği ve gıda kodeksi kapsamında yapılması önem arz etmektedir.

Muzun güncel sorunu, geleneksel pazar yapısında, tüketiciye erişimde henüz etkili dağıtım sistemine kavuşamamış olmasıdır. Yapısal düzenlemeler yaşama geçirilinceye kadar, üreticiye verilecek olan destek önem arz eder.

Avokado

Akdeniz Bölgesi’nde Antalya’da (Alanya ve Gazipaşa) toplam üretimin %80’i, Mersin’de %18’i ve Muğla ve Hatay’da ise %2’si gerçekleşmektedir. Anılan bölgelerin iklim koşullarına ve bahçecilik kültürüne uygun bir tropikal

132. Gübbük, H. (2017). Değişik Meyve Türlerinin Antalya Koşullarında Adaptasyonu Üzerine Araştırmalar . <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/batem/Belgeler/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20G%C3%BCndemi/TROPIK%20MEYVELERIN%20C3%9CLKEMIZE%20ADAPTASYONU.pdf> adresinden alındı

133. www.tuik.gov.tr/tarimistatistikleri Erişim:12.04.2022

meyve olan avokado, günümüzde 950 hektarlık alanda üretilmekte ve 4.209 ton ürün elde edilmektedir. Avokado ithalatı ise 2.809 ton düzeyine ulaşmış bulunmaktadır.¹³⁴

Guava ve Mango

Türkiye’de guava üretimine Mersin Silifke’de 1.500 fidanla başlanmış, ilk uygulamanın başarılı sonuç verdiği anlaşılmıştır.¹³⁵ Antalya Gazipaşa’da mango üretimi yapılmaktadır.¹³⁶

2.3.2. Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları

Türkiye’de organik tarım hareketi 1992 yılında kurulan Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği Hareketi ile başlar. 01.12.2004 tarihinde kabul edilen 5262 Sayılı Organik Tarım Kanunu yürürlüğe girer. Bu temel kanuna dayalı yönetmelik ise halen caridir. 2011-2020 yılları arasında ilgili yasa 8 defa revize edilmiştir.

Organik tarımda gıda güvenliğini temel alan bir yaklaşımla insanın ve diğer organizmaların sağlık standartlarını güvende tutmak esastır. Çevrenin doğal yapısının korunması da en önemli yaklaşım olarak tanımlanır. Başta ilaç, gübre, hayvan yemi olmak üzere, tüm diğer girdilerde sentetik kimyasalların olamayacağı öngörüsüne dayanır ve bu doğrultuda kurallar geliştirilir. Teorik olarak, geleneksel tarıma nazaran verimde görece düşüşler söz konusu olmakla birlikte, yaşanacak fiyat artışları ile üretici lehine kazanımlar söz konusudur.

Son dönemlerde dünya gündemine girmiş bulunan Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) gibi ürün ve materyallerin de kullanılmaması temel yaklaşımdır. Ancak, Türkiye’de hayvan yemi kullanımında GDO’lu ürünlere izin verilmiş olması başlı başına bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü, GDO’lu hayvan yemi kullanımı bu hayvansal ürünleri kullanan insan ve diğer organizmalarda fizyolojiye ve genel sağlığa ilişkin olumsuz sonuçlar doğurabilir. 2010 yılında yürürlüğe giren 5977 Sayılı Biyogüvenlik Yasası’na göre GDO’lu ürünlerin üretimi ve ithalatı yasaklanmıştır. AB’de kota düzeyinde de olsa yasaklara limit getirilmesinden sonra, Türkiye 2017 yılında hayvan yemi olarak kullanılmak üzere 36 çeşit GDO’lu ürünün ithalatına izin verdi. Gıda ürünlerinde %0.9’dan fazla GDO varsa, AB etiketleme koşulunu getirmiş bulunmaktadır. Türkiye’de ise gıda üretiminde yasak getirildiği için etiketlemeye gidilmediği ifade edilmektedir.

Hayvan refahının sağlanması organik yaşamın bir diğer temel kuralıdır. Genel hayvancılık alt sektöründe asgari bir hayvan refahı düzeyinin yakalanması organik tarım için önemlidir. Bu bağlamda, önümüzde duran en önemli sorunlardan birisi, organik hayvancılık ihtiyaçlarına yönelik hayvan yemi tedarikinde, sertifikalı yem üretimini gerçekleştiren fabrikaların yeterli düzeyde ve kapasitede olmayışıdır. Söz gelimi, Erzurum’da üretim yapan bir organik tavukçuluk işletmesi, ihtiyaç duyduğu yemi Ankara’dan sağlamak zorundaydı bu maliyeti artıran önemli bir faktördür.

Organik tarımsal faaliyette, üretim sürecinin izlenmesi ve bir takım onay sürecini gerektirmesi önemlidir. Ancak bu çalışmayı profesyonelce sürdüren kontrol ve sertifikasyon kuruluşlarının tahakkuk ettikleri ücretler/bedeller, üreticiler için yüksek bir düzeyi ifade etmektedir. İlkeleri belirlenmiş bir çerçevede, kontrol ve sertifikasyon hizmetlerine kamusal desteklerin verilmesi önemlidir.

134. TÜİK 2022: a.g.i Erişim:12.04.2022

135. www.turktob.org.tr Erişim:12.04.2022

136. TÜİK 2022: a.g.i. Erişim:12.04.2022

Tablo 31: Bitkisel Üretimde Organik Tarım Uygulamaları (Üretim Miktarı-bin ton)

Yıl	Ürün Sayısı	Üretici Sayısı	Üretim Alanı (ha)	Üretim Miktarı (bin ton)
2002	150	12.428	89.827	310.125
2005	205	14.401	203.811	421.934
2010	216	42.460	510.033	1.343.737
2015	197	69.967	515.268	1.829.291
2020*	248	52.330	381.277	1.630.252

Kaynak: TOB-Bitkisel Üretim Gnl.Md. ve www.tarimorman.gov.tr/iyitarim , 2020 kesin sonuç değil.

Organik faaliyet sürdüren sektör üreticilerinin proaktif örgütlenmeleri ve satış piyasalarında yeterli organizasyonlara kavuşmaları önemlidir.

Organik bitkisel üretimde üretici talebindeki ilerlemeler önemlidir. 2002 yılında 12.428 olan üretici sayısında 2020'de %421 oranında, üretim miktarında ise yine aynı dönemde %525 oranında artış sağlanmıştır (Tablo 31). Organik tarım, Türkiye tarımı için potansiyeli çok yüksek bir çıkış alanıdır. Ancak, bu potansiyel yeteri kadar değerlendirilemiyor. Oysaki, artan kişi başına gelire birlikte organik tarım ürünlerine hem iç hem de dış piyasalarda talep, hızlı bir biçimde artmaktadır.

2.3.3 Yerel Kalkınmada Tarımsal Ürünler ve Topluluk Destekli Tarım

Endüstriye ya da turizm gibi hizmetlere dayalı gelişen merkezler işlev kazandıkça, genel anlamda yerelin güç yitirmesi kaçınılmaz oluyor. Bu nedenle yerel kalkınma, en azından ilgili kamuoyunun gündeminde tartışılıyor.

Geleneksel gıda sisteminin (global gıda sistemi), gıda güvencesi, gıda güvenliği, ekolojik denge ve sürdürülebilir tarım açısından yeterli olmadığı açıktır. Bu nedenle, 2020'li yıllarda yöresel gıda sistemi gündeme gelmiştir. Bu yaklaşımın başlıca ilkeleri; tarımsal üretimin küçük ölçekli olması, üretim için daha az girdi kullanılması, ürünlerin yörede işlenmesi, dağıtılması ve tüketilmesidir. Çiftçi gelirinin artması, ekolojik dengenin korunması ve gıda güvenliğinin sağlanması buna bağlıdır. Küresel gıda sistemi yeterli değildir. Bunun temelinde iki neden vardır: ilki 1940'lı yıllarda başlayan yoğun girdili tarım, ikincisi de 1980'li yıllarda başlayan neoliberal tarım politikalarıdır.¹³⁷

Yerel üretim, yerel kalkınmanın itici gücüdür. Tarımsal üretim ise tüm bitkisel ve hayvansal çeşitleri ile yerel kalkınmanın temel bileşenidir. Ancak, Van otlı peyniri, Şavak tulum peyniri gibi özel niteliklere sahip ürünler ekonomik avantaj sağlarlar ve birer özel tarımsal üretimdirler. Üretim usulleri ve ürün tasarımı yerel damak tadına karşılık gelirken genel piyasa taleplerine de yanıt verirler. Bazen yerelin dışında da üretimlerinin yapıldığı görülür. Ancak, genel piyasanın, yerel üretim standartlarına ne ölçüde bağlı kalarak üretim gerçekleştirdiği konusu hem yerel menfaatin hem de yerel üretim standartlarının ve tüketicinin korunması açısından önem sunar. Yerel ürünler, tasarımı, üretim yöntemi ve ambalaj niteliği ile yerelin rengini yansıtır. Her ölçekte ve alanda bu renk korunmalıdır.

137. Ekşi Aziz 2022: 2. Ulusal Gastronomi Çalışmaları Sempozyumu içinde Yöresel Gıda ve Yöresel Mutfak Gerçeği, 2022, İstanbul.

Yerel/Bölgesel kalkınmanın toplumsal faydaları:

- Gelirin tabana yayılması,
- Yerel kaynak potansiyelinin (beşeri sermaye dahil) hareketlenmesi,
- Bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılması,
- Biyoçeşitliliğin korunması,
- Tarımsal ticaretin hacim kazanması,
- Çoğulcu yapının gelişmesine yönelik toplumsal dinamiklerin hareketlenmesi.

Ulusal bazda faaliyet gösteren perakende sektörünün halen var olan bazı uygulamalarının yerel kalkınma beklentilerine uygun olmayışı dezavantajdır. Ulusal piyasa perakende sektörü genellikle:

- Tüm ürün alımlarını tek merkezde gerçekleştirirken, alınan tekliflerde miktar ve/veya fiyat önemli olmakta, dolayısıyla küçük üretim birimleri bu yarışa katılmamakta (Anamur muz örneği);
- Perakende sektörü, satıcılarla açık hesap çalışırken (çek ya da senet vermeden) ödemelerini 90-100 günlük sürelerde gerçekleştirmekte;
- Coğrafi işaret veya marka tescili olmayan ürünlerde, yerel olmayan ancak benzetilmeye çalışılan alternatif üretimler gerçekleştirilirken, genellikle yerel hammadde ve/veya teknoloji kullanılmamaktadır.

Yerel Üretimin Yerel Piyasaya Avantajları

- Özellikle gıda sektöründe yöre damak tadına uygun üretimin gerçekleştirilmesi,
- Merkezin sağladığı yüksek ürün nakliye giderlerinin, yerel pazar için daha düşük düzeyde seyretmesi,
- Sabit gider niteliği taşıyan genel gider oranlarının, merkez üretilere nazaran daha düşük düzeyde olması,
- Üretici ile tüketicinin bağlantı kurma imkanının bulunması.

Küresel Liberal Ekonomi Pratikleri, Yerel Üretimi Daha da Vazgeçilmez Kılar

- Küresel finansal sermayenin daha çok portföy yatırımlarını (menkul değerlere yapılan yatırımlar, hisse senedi, bono, tahvil, borsa ve banka mevduatı gibi para piyasası) tercih etmesi, böylece toplumsal büyüklük yaratılmasına destek olunmaması,
- Doğrudan yatırıma yönelmesi halinde bile küresel sermayenin ani çıkış kararı vermesi nedeniyle istihdamda süreklilik sağlanamaması, sonucunda formal üretim yerine kayıt dışının yükselmesi ve formal istihdamın engellenmesi,
- Yerel işletmelerin düşük rekabet gücü (Anamur muz örneği),
- Küresel ölçeklerin ya da perakendecilerin üretkenlik öneren yerelden çok, ikame ürünlerini tercih etmeleri,
- Küresel arzda homojenliğin (benzer ürün/benze tüketim kültürü) yerleşmesi,
- Küresel sermayede yüksek mobilizasyon sonucunda, yatırımın/sermayenin demir atmaması,
- Küresel iktisadi gücün yeni hiyerarşiler yaratarak, yerel rekabet avantajını köreltmesi **ve ikame ürünler lanse etmesi** (muz örneği).

Yerel/bölgesel kalkınma alan tanımında en belirleyici faktörlerin başında, topluluk etkinliğinin arttığı alan büyüklüğü olmalıdır. Temsilin gerektiğinden daha fazla alana yayılmış olması, özdenetim etkinliğini düşürür. Böylece, kalkınmanın örgütlenmesinde en temel ihtiyaç olan aktif katılımın mekânsal koşulları da yaratılmış olacaktır. Sonucunda, toplumu temsil eden ihtiyaç temelli kalkınma süreci gündem bulacaktır.

Topluluk Destekli Tarım

Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu'na göre (IFOAM) Topluluk Destekli Tarım (TDT), gıda üretimi ile tüketimi arasında doğrudan bağlantı kuran, bir çiftlik ve destekçi topluluğu arasındaki karşılıklı bağlılığa dayalı ortaklıktır. Destekçiler genelde hasattan pay satın alarak, bazen de çiftlik işlerine yardımcı olarak, çiftliğin yıllık işletme giderlerini karşılarlar. Karşılığında çiftlik, sağlıklı ve taze ürün sağlar.¹³⁸

Tüketici için vazgeçilmez gıda niteliği, sağlıklı ve taze olmasıdır.

Bu harekette, yüz yüze görüşmenin önemli bir bağlantı kurma biçimi olması, hareketin yüz yüze görüşme avantajının yakalanacağı yerel düzeyin önemli bir yaşam pratiği olacağını göstermektedir. Yerelde bu avantajın yakalanmış olması, TDT'nin genel/ulusal düzeyde yapılamayacağı anlamını taşımaz.

TDT için standart bir formülün olmadığı belirtilir. Her topluluğun ve çiftliğin tercihinine göre farklı kurallar uygulanabiliyor.¹³⁹ Bu hareketin Türkiye'deki öncülerinden Buğday Derneği, 2005 yılında İstanbul'da organik tarım faaliyetini sürdürmek amacıyla 30 dekarlık alanda bahçe kurar. Aynı maksatla ODTÜ öğretim üyeleri 2006 yılında Ankara Elmadağ'da Güneşköy'ü kurarlar. Her iki örnekte de doğal tarım kuralları ve sağlık açısından güvenliği önceleyen gıda üretimi gerçekleştirilir. Örneğin Güneşköy'ün, doğal sağlıklı yaşam ortamını sunan mimariyi tercih etmesi, güneş enerjisi ile çalışan sera yapımı, ekolojik tarıma uygun olduğu düşünülerek solucan gübresinin üretilmesi ve en önemlisi başarıyla denenmiş örnek olayların çevre tarım üreticilerine yansıtılmasındaki deneyimleri, aydın sorumluluğunun ciddi bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Ancak, değişmeyen ilkeler de vardır. Üreticiyi destekleyen topluluk:

- Alım ve fiyat garantisi verir;
- Talep çeşitliliğinin artması ile ekim nöbetine farklı ürünlerin alınmasına, böylece biyoçeşitliliğin artmasına fırsat sağlar;
- İşletme sermayesine aynı ya da nakdi katkıda bulunur.¹⁴⁰

Bahçe ve Güneşköy, TDT'nin üretici güdümlü grubu olarak, doğa dostu üretim yaparak tüketicilere ulaşırlar. Tüketici grupları ise formal ya da informal bir yapıda organize olarak, belirledikleri üreticiden ürün tedarikine giderler. TDT'nin başka bir modeli de kentlerde kurulan üretici ve tüketici gıda gruplarıdır (kolektifler, dernekler, kooperatifler). Tüketici grupları, sağlıklı üretim yaptığı belirlenen üreticilerden ve yine önceden deklere edilen fiyatlarla ürün alırlar. Bu tüketici grupları, ihtiyaç duyulduğunda, yöresel özellik taşıyan ve yaşadıkları il dışındaki yerleşmelerden de sağlıklı ve taze ürün alabilmektedirler.

Organik Tarım Hareketlerinin ve Topluluk Destekli Tarımın (TDT) Doğuş Nedenleri

- Geleneksel tarımsal üretimde kullanılan kimyasalların (sentetik ilaç/pestisit, kimyasal gübre ve doğal niteliği ilave kimyasal katkılarla korunamayan yoğun yem vs.) insan sağlığında ve çevrede yarattığı tahribatın farkında olan tüketicilerin güvenli gıdaya erişim isteği;

138. www.gidatopluluklari.org Erişim: 24.05.2022

139. ÖZDEN Fatih 2020: Türkiye Bioetik Dergisi içinde TDT Modeli..., Vol.7, No:3, (s:84-98),İst. ve Avrupa TDT El Kitabı 2013, İst.

140. www.gidatopluluklari.org : a.g.is. Erişim: 24.05.2022

141. NOT: Türkiye'de yılda yaklaşık olarak 6 milyon ton kimyasal gübre, 40 000 ton sentetik tarım ilacı kullanılmaktadır.

- Endüstriyel gıdalara katılan katkı maddelerinin ölçsüz kullanıldığına ve bu alanda kamusal denetimin yetersizliğine ilişkin tüketici kanaatinin oluşması;

Örnek olaylar:

- Üretim alanında hormon etkisi doğuran bazı gübreler ile bazı bitki besin maddelerinin kullanılması sonucu buzdolabında saklanan salatalığın uzun süre tazeliğini koruması ya da büyüyor hissi vermesi
 - Yoğurda katılan jelatin nedeniyle gıdaya özel bir akışkanlık kazandırılması, koyulaşmasını sağlamak için bazı üreticilerin gıda kodeksine aykırı olarak yoğurttaki nişasta kullanması, starter kültürü kullanılarak doğal olmayan bir süreçte (3,5 saat gibi kısa sürede) yoğurt fermantasyonunun tamamlanması vs.
- Barınaklarda (ahır, ağıl, kümes), hayvan refahının gerektirdiği alanların genellikle ayrılmamış olması,
 - Tağşiş (bozuk-sahte ürün işlemleri) olaylarına çokça rastlanması (Örneğin, sentetik olarak bal üretildiği konusunda yaygın bir kanaatin oluşmuş olması, hileli gıda üretimleri) ve bu alanda kamu denetimi için sayısal anlamda personel yetersizliği (gıda mühendisi ya da teknisyeninin yeterince istihdam edilmediği ve caydırıcı yaptırımların uygulanmadığı) izleniminin edinilmesi,
 - Coğrafi işaretle ürün kimliğinin takip edilme şansının olmaması.

III. BÖLÜM

3.1 TARIMSAL ÜRÜNLER DAĞITIM -PAZARLAMASINDA MEVCUT YAPI VE TOPLUMSAL TARIMIN HEDEFLERİ

3.1.1 Dağıtım ve Pazarlamada Mevcut Kanallar ve Aracı Hakimiyeti

Tarımsal ürünler dağıtım ve pazarlaması farklı kanallarla yapılmakta ve birçok kurum ve kuruluş aktif rol almaktadır. TMO, daha çok tahıl ve fındık alımında ya da taban fiyatların belirlenmesinde görev alırken, TARIŞ özel sektörle birlikte kuru üzüm, zeytin alımını gerçekleştirir.

Un, irmik ve makarna fabrikalarının buğday ihtiyacını TMO, genellikle ithalatla karşılamaktadır.

Çay alımında ÇAYKUR ve özel sektör görev alırken, ÇAYKUR alımları üretimin %60'ı civarında gerçekleşir.

Yaş meyve ve sebze iç ticaretinde aşamalı olarak farklı kurum ve kuruluşlar fonksiyon almaktadır:

Üretici → Meyve-Sebze Hali Tüccar → Perakendeci/Market → Tüketici

Süt piyasası alımlarında, endüstriyel yoğunlaşmayı paylaşan az sayıda firma söz sahibidir. Kırmızı ette özel sektör ve kısmen kamuya ait ESK rol alır.

İçecek gibi endüstriyel üretimin temel girdisi olan arpa ve diğer meyve grubu alımlarında, ilgili firmalar sözleşmeli üretim sistemiyle faaliyet gösterir.

3.2. ÜRETİCİ GELİR PAYLARINA İLİŞKİN GELENEKSEL YAPILAR

3.2.1. Et Tavukçuluğu Sektörüne İlişkin Tarsus İlçesi'nde Örnek İşletme Gelir Analizi

Temelleri 1980 yılında Türkiye Kalkınma Vakfı'nca (TKV) atılan ilk Entegre Et Tavukçuluğu Projesi, hayvansal protein kaynağı olarak önem arz etmektedir. 2000'li yılların ortalarına kadar faaliyetlerini ilerleten TKV, sektörden çekildiği 2006 yılında, yıllık beyaz et üretimini 350.000 tona kadar yükseltebilmişti.

Türkiye'de beyaz et üretimi, 2021 yılı itibarıyla 2.2 milyon ton kadardır. Günümüzde, beyaz et tüketimi, kırmızı et tüketiminden %44,2 daha fazladır. Kişi başına tavuk eti tüketimi 19,9 kilograma ulaşmıştır (Tablo 32).

Tablo 31: Bitkisel Üretimde Organik Tarım Uygulamaları (Üretim Miktarı-bin ton)

Üretim (milyon ton)	2019	2020	2021	2022
Dünya-Üretim	118	119	121	
Türkiye Üretim	2.1	2.1	2.2	
Kişi Başına Tüketim - 2021 (kg/kişi)				
ABD				51,0
OECD				31,7
Türkiye				19,9
Dünya				14,9

Kaynak: www.tarimorman/TavukculukDurum/TEPGE Erişim:29.03.2022.

Tarsus'ta sürdürülen ve gözlemlenen broiler tavuk yetiştiriciliği işletme kapasitesi, 70.000 adet/dönem et tavuğudur. Broiler için kümes yetiştirme alanı 4.500 m²'dir. Bir dönemde piliç yetiştirme süresi ortalama olarak 42 gün olmakla birlikte, 18 gün kümes bakım ve biyogüvenlik tedbirleri süresi eklendiğinde bu süre 60 güne çıkmaktadır. O halde, işletmenin yıllık faaliyeti, riskler doğmaz ve normal bir iş akışı yaşanır, azami 6 dönemdir. 2022 yılının Şubat ayında tamamlanan dönem gelir-gider hesaplaması aşağıdaki gibidir:

Tablo 33: Tarsus-70 000 Kapasiteli Broiler İşletmesi/Şubat 2022 Gelir-Gider Tablosu

GELİR		GİDER	
Gelir Kalemleri	TL	Harcamalar	TL
		Isıtma/kömür	144.000
		Talaş	42.000
		Elektrik	17.000
		İki bakıcı aylığı (11.758x2)	23.516
		Mazot	2.000
		İlaç	12.000
		Amortisman (2 kümes)	17.000
TOPLAM GELİR	394.800	TOPLAM GİDER	257.516
TOPLAM BRÜT KAR (GELİR-GİDER)	137.284		
Aylık BRÜT KAR	68.642		
Açıklamalar:			
Toplam Canlı Ağırlık= Toplam Broiler Adet x Ortalama 1 broiler C.A.= 65.800 ad.x 2.4kg=157.920 kg			
Toplam Beyaz Et= Toplam C.A. x 0.75 Et Randımanı = 157.920 C.A. x 0.75= 118.440 kg			
Üretici Geliri/1 kg Et = 137.284/118.440 kg=1.16 TL			
Beyaz Et Nihai Satış Fiyatı= 34.00 TL			
Üretici Gelir Payı= 1.16/34.00=%3,5			

Kaynak: TKV'nin saha gözlemleri ve üreticinin sağladığı işletme bilgileri.

Bu kazanç 70.000 adet piliç kapasiteli işletme içindir. Bu işletmenin gelir payı %3,5 oranını ancak yakalayabilmektedir. Et tavukçuluğu genel olarak hayvancılıkta görülen hastalıklara açık, riskli bir sektördür ve alıcının bu risk faktörü ile herhangi bir reel bağı söz konusu değildir. Türkiye'de broiler üreticilerinin ortalama üretim kapasitesi 15.000 adet/dönem olduğuna göre, ortalama aylık üretici geliri 8.000 TL'dir ve bu ortalamaı temsil eden 15.000 kapasiteli işletmede 1 bakıcı istihdamı söz konusudur. Sonucunda, 15.000 kapasiteli işletmede ek bakıcı gideri payı hesaba katıldığında, net gelirin 6.200 TL düşeceği anlaşılmaktadır. Bu küçük işletmenin aylık ortalama gelirinin fırsat maliyeti dikkate alındığında ya da işletme sermayesi için kredili çalışıldığında, üretici gelirinin daha da düşeceği düşünülmelidir.

3.2.2 Bazı Temel Tarımsal Ürünlerde Üretici Gelir Payları

I. ve II. bölümlerdeki değerlendirmelerde ve iç ticaret hadleri tablosunda görüldüğü gibi özellikle girdi fiyatları yüksek oranlarda seyrederken, tedarikçi fiyatları bir iki yıl dışında, üretici fiyat oranlarının iki katına dahi çıkabiliyor. Sonuç olarak tarım, bir taraftan tarım dışına kaynak aktarırken, diğer taraftan da maliyet artışları döngüsünden çıkamıyor. Değer Zinciri'nin dağıtım ve pazarlama halkasında ise üreticiyi ve tüketiciyi doğrudan olumsuz etkileyen,

üretici-nihai satıcı fiyat makası diyeceğimiz başka bir sürpriz bekliyor. Türkiye Ziraat Odalarının belirlemelerine göre nihai satıcı gelirin %80-90'nını kontrol ederken, üretici gelir payları %5-15 oranını geçemiyor (Tablo 34).

Yaş sebze meyve toptancı halinde üretici %2,2 oranında stopaj öderken, payları illere göre değişmekle birlikte %1.5-2 fire oranını karşılamak durumundadır. Bu iki kalemden üretici kaybı, gelirin %5- 5.5'ünü bulmaktadır. Buradaki gelir brüttür, üretim maliyeti düşülmemiştir. Toptancı halinde, alıcı olarak komisyoncu ve tüccar faaliyet gösterir. Tüccar ile birlikte bazı zincir marketler, üretici ile anlaşmalara dayalı alım da yapmaktadırlar.¹⁴²

Tablo 34: Kasım 2021 Yılı Seçilmiş Ürünlerde Üretici, Hal, Pazar ve Market Fiyatları

Ürünler	Fiyatlar (TL/kg)				Üretici Fiyatlarına Göre Satış Fiyatı Artış Oranı		
	Üretici	Hal	Pazar	Market	Hal/üretici % Artış	Pazar/üretici %Artış	Market/üretici %Artış
MEYVE							
Limon	0,50	2,56	3,66	4,45	411,20	631,67	790,44
Portakal	2,25	4,74	5,33	7,22	110,67	137,04	220,96
Elma	2,18	4,44	5,03	6,99	103,67	130,89	220,82
SEBZE							
Kuru Soğan	0,59	1,29	2,25	2,42	118,64	281,36	309,42
Ispanak	1,89	2,66	4,53	6,31	40,32	139,50	233,42
Marul	1,84	3,10	4,33	5,72	68,48	135,51	210,69
Yeşil Fasulye	4,63	7,08	8,70	12,82	53,08	88,11	177,12
Domates	2,91	5,09	6,00	7,99	74,76	106,01	174,39
Salatalık	2,34	4,14	4,88	6,26	77,11	108,56	168,00
Patates	2,56	2,67	2,98	3,64	4,30	16,54	42,14
Sivri Biber	4,06	6,17	7,38	9,83	51,88	81,74	141,85
Patlıcan	3,44	5,55	5,81	8,06	61,45	68,97	134,57
BAKLIYAT							
Nohut	8,79	14,00	14,00	17,60	59,27	59,27	100,24
Kuru Fasulye	8,31	12,00	13,75	16,22	44,40	65,46	95,17
Yeşil Mercimek	8,18	15,50	11,67	15,01	89,49	42,62	83,50
HAYVANSAL ÜRÜNLER							
İnek Sütü	3,02			8,10			
Yumurta	0,84			1,38			
Kuzu Eti	58,94			97,40			
Dana Eti	49,12			76,63			
Tavuk eti	8,30			12,50			

Kaynak: www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler • www.tarimorman.gov.tr/TEPGE/durumtahmin Erişim:23.02.2022.

142. Karasungur, Sevim 2022: Yayınlanmamış Sebze ve Meyve Ticareti Raporu (s. 5-20)

Tablo 35: Bazı Tarımsal Ürünlerde Üretici-Tüketici Fiyatları

Ürün	Fiyatlar (TL/kg)		ÜFE'ye GÖRE TÜFE ARTIŞ ORANI %
	Üretici Fiyatları-2021	Tüketici Fiyatları-2021	
Nohut	8.61	14.57	69
Kuru Fasulye	10.25	16.16	58
Domates	1.90	7.36	287
Zeytin	7.00	32.16	359
Elma	2.31	5.38	132
Süt	2.91	7.13	145
Yumurta (adet)	0.57	1.14	100

Kaynak: TÜİK.

%2,2 oranında stopaj vergisi alınırken aslında bu oranın gelire dayalı bir vergilendirme olduğu bilinmektedir. Gelir-gider farkı hesabına dayalı olmadığı, net gelirin daha yüksek bir oranına karşılık geldiği söylenebilir.

TZOB'nin mesleki dayanışma refleksi ile tablodaki süreci kayda aldığı ifade edilse bile bu konunun kamuoyunda sürekli olarak tartışıldığı, yakınmaların dile getirildiği biliniyor.

Üretici gelir paylarına ilişkin TÜİK'in ürün kapsamı tartışılabilir nitelikte olmasına rağmen, nihai satıcı aşamasındaki aktörlerin açıklanmamış olması, konunun nesnel değerlendirmesini mümkün kılmıyor (Tablo 33). Buna rağmen, TÜİK kabullerinde bile üretici gelir paylarının %25-30 oranını geçmediği sonucu çıkarılabiliyor. Daha önceki bölümlerde açıklandığı üzere, Türkiye'de üretici gelir payları, AB ortalamasının %30'larına bile ulaşmıyor.

Tarım üreticisinin pazarlama marjında örgütlenememesi, birincil üründen sonraki endüstriyel işlemlerde, kooperatiflere devredilen şeker fabrikaları dışında, faaliyet alanlarını tedarik-satış piyasaları ile üretimde genişletmemesi sektör kaybını artırıyor. Oysaki, gelişmiş ülkelerde tarım üreticisi, bir tarafta bankalarıyla finansman kaynağına sahip oluyorken, diğer taraftan da tarımsal sanayideki payını giderek artırıyor. Pazarlama marjının etkinlikle kullanılması, hem kapsayıcı ve çoğulcu bir demokrasinin inşasına fırsat veriyor hem de gelirin adil dağılımına ortam hazırlıyor.

3.3. TOPLUMSAL/SOSYAL TARIM

DAĞITIM ve PAZARLAMADA SOSYAL DENGİ

Tarım üreticisi, geleneksel dağıtım ve pazarlama sisteminin doğurduğu açmazları enflasyonist ekonominin baskın olduğu son dönemlerde belli aralıklarla tekrarlanan bir kriz frekansında yaşıyor. Makroekonomik yapıda ve özellikle döviz kurunun aşırı yükselmesi ile ortaya çıkan devalüasyonlar, ithalata dayalı girdi maliyetlerini artırıcı nedene dönüşüyor. Ayrıca ürün pazarlanırken, tarım ticaretinde aracılara dayalı bir yapının tahkim edilmiş olması, üretici gelir payının sürekli olarak düşmesinin nedenidir. Biliniyor ki, tarımsal ticarete, sosyal ve ekonomik bir gerçeklik olarak üretici ya da tüketiciler, güçlü ve etkili örgütlenmelere sahip olmadıklarında, hem üretici gelir payı aşınmakta, hem de tüketici kayıpları, gıda güvenliğinden fiyatlara kadar, giderek artmaktadır.

Toplumsal tarım, üretici ile tüketiciyi en kısa yoldan buluşturan, aracsız bir üretim ve dağıtım sistemi önerisidir. Sistem, toplum yararına (üretici ve tüketici) çalışır. Bir taraftan aracı rollerinin sonlandırılması ile üretici gelir payı artışına imkan sunulurken diğer taraftan da nihai alıcı yani tüketici lehine maliyetler kazandırılır.

Bu işleyiş biçimi, ayrıca bilişsel fırsatlar doğurur. Bilgi üretilir, analiz edilir ve gerektiği düşünülen gruplara yansıtılır. Arz-talep dengesi, karşılıklı doğacak iletişimle elde edilen rasyonel değerler, gerçekçi ihtiyaçlar üzerinden kurulur. Üretici ile tüketicinin aracsız buluşması, gıda güvenliğinin, hijyen-sağlık koşullarına uygun üretimlerin sağlanmasına da imkan verir.

Geleneksel olarak yaşanan aracılı ve çok aktörlü yapıda, kazanamayanlar bellidir. Dağıtımdan pay alan aracı kazancının üretici kazancının çok üzerinde seyretmesi, başlı başına bir çelişki ve ağır bir toplumsal sorundur. Gelişmiş ülkelerin hiçbirinde böylesine bir yapı yoktur, bu durum asırlar öncesinde aşılmıştır.

Kamu alımlarında, tarafların eşit oranlarda temsil edildiği katılımcı bir yapıya, **Destekleme Kurulu**'na ihtiyaç var; böylece kamu ve üretici ihtiyaçlarının nesnel olarak tespit edildiği bir zemin yakalanmış olur.

Sözleşmeli ürün alımlarında, alım garantisinin yanında, önceden piyasa fiyat garantisinin verilmesi önemlidir.

IV. BÖLÜM

4.1. AKILLI TARIM/DİKEY TARIM VE DİĞER YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR

İnsan tercihinden ya da hatasından kaynaklanan iki önemli yaşam gerçeğinden biri, beklenenin üzerinde seyreden nüfus artışı diğeri de küresel iklim krizidir. İkisi de ekolojiyi, varlık yaşamını ve tarımı tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. Erozyon, su kaynaklarının azalması ve sektör yönetimindeki yanlışlar, diğer sektörlerde olduğu kadar tarımda da yenileşmeyi ve rasyonel sektör yönetimini gerekli kılıyor.

Endüstri 4.0 imkanlarıyla günümüzde tarım da rasyonel ilerleme potansiyeline kavuşmuş, dijitalleşme ile kullanılan makineler, algılayıcılarla (sensörlerle) donatılırken, bitkisel ve hayvansal varlıkların fonksiyonları ve nesnelere (toprak, su, iklim vs.) ilişkin yapılar kolaylıkla izlenebilir, yönlendirilebilir hale gelmiştir. Örneğin, sağıma alınmış hayvanın enfekte olup olmadığı, veteriner klinik muayenehanesinden önce tespit edilebilmekte, tarım toprağının nem yoğunluğu, bitkinin su ihtiyacı ile sulama dönemi de yine sensörler aracılığıyla tespit edilebilmektedir.

Dijital imkanlarla hassas tarım uygulamalarına geçilebilmekte ve bu doğrultuda aşağıda belirtilen alanlarda dijital teknoloji desteğinin önemli olduğu bilinmektedir:

- Görüntü algılama ile fitobiyolojik bilgi alınabilmekte,
- Gübre uygulamalarının kontrolü yapılabilmekte,
- Tarımda mekanizasyon rasyoneli belirlenebilmekte,
- Bitki korumada bilgi yönetimi yapılabilmekte,
- Dengeli ve gerekli ölçekte ilaç kullanılabilmekte,
- Serada bilgi teknolojileri uygulamaları yapılabilmekte,
- Bilgi teknolojisi ile hayvansal üretim desteklenebilmektedir.

4.1.1. İsrail Örneği

İsrail, arazi miktarı itibarıyla küçük bir ülke olmasına rağmen, diğer sektörlerde olduğu kadar tarımda da yenilikçi yaklaşımlar geleneğine sahip bir ülke. 1967 yılında Suriye'den aldığı Golan Tepeleri eteğindeki küçük Teberia Gölü dışında, önemli su kaynağına sahip olmamasına rağmen, 1970'li yıllarda keşfettiği basınçlı damla sulama sistemi ile emsal ülkelerin iki katı kadar bir tarım alanını keşif tarihinden günümüze kadar sulu tarıma almayı başardı.

Osmanlı mir'i arazi sistemi örneğini kuruluş yıllarında dönüştüren İsrail, Moshav ve Kibbutz gibi mülkiyeti devlette olan işletmeler kurdu. Kibbutzlar özellikle İsrail'in sınır bölgelerinde ve devletin mülkiyet ve tasarrufunda olacak şekilde yaygınken, Moshavlar mülkiyeti devlette olmasına rağmen tasarrufun üreticide olduğu bir yapı olarak devreye alındı.

Günümüzde yenilikçi ürün pazarında önemli yeri olan İsrail, tarım 4.0 uygulamasında örnek alınan bir ülke. Çöl ülkesi İsrail'in sebze-meyve ihracatı 1.4 milyar Dolar'dır. Özel gübrelerde ve tohum/hibrit tohum üretiminde dünyanın sayılı ülkelerindedir. Dünyanın 6. en büyük potas üreticisidir.¹⁴³

143. Kılavuz, E., & Erdem, İ. (2020). DÜNYADA TARIM 4.0 UYGULAMALARI VE TÜRK TARIMININ DÖNÜŞÜMÜ. Social Sciences NWSASOS.

4.1.2. Türkiye’de Tarım 4.0’ün Önemi

Dijital sistemle tarımsal üretim, Türkiye için yeni bir konu ve uygulama. Çalışmaların henüz akademik araştırma düzeyinde olduğu, elektronik bileşenlerden oluşan donanım ve yazılım geliştirme çalışmalarına en kısa zamanda başlanması gerektiği görülmektedir.¹⁴⁴

XI. Kalkınma Planı (2019-2023) çerçevesinde, bu konuya şöyle değinilmektedir: “...dijitalleşme, yapay zeka ve veriye dayalı iş modelleri ile tarımsal bilgi sistemleri geliştirilecek ve tüm kesimlerin kullanımına açılacaktır”.¹⁴⁵ Konuyla ilgili olarak tarıma ilişkin kamu yerel birimlerinin bazılarında farkındalık yaratılmış olduğu, bunlardan GAP BKİ’nin bazı girişimlere başladığı anlaşılmaktadır. GAP BKİ, hassas tarım uygulamaları için tarımsal üretim süreçlerinin uzaktan algılama teknolojileri kullanılarak takip edilebilmesi için hassas tarım uygulama yazılımını geliştirdiğini bildirmektedir.¹⁴⁶

144. Özgüven, M. M., Türker, U., Akdemir, B., Çolak, A., Acar, A. İ., Öztürk, R., & Eminoğlu, M. B. (2020). Tarımda Dijital Çağ. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1 (s. 55-78). Ziraat Mühendisleri Odası.

145. www.xi.kalkinmaplanı Erişim:11.04.2020

146. www.gapkiraporları Erişim:11.04.2020

■ V. BÖLÜM

1. TARIM SEKTÖRÜNÜN BAZI TEMEL SORUN ALANLARI

Sıra No	Sorun Alanı		Açıklama
1	Üretici Gelir Payı Düşük	Türkiye%	AB%
	Limon	26	-
	Buğday	38	60
	Tavuk Eti	3	40
	İnek Sütü	40	90+
2	Tarım kooperatiflerinin pazar payı		%1.5 (süt: %02)
3	Girdi Fiyatlarında Ortalama Artış (2015-2021)		%713
4	İç Ticaret Hadlerinde Azalış (2015-2021)		-%12
5	Tarımda Birincil Ürünler Dış Ticareti (2022 Ekim)		İhracat: 7 milyar \$ İthalat: 12 milyar \$
6	Tarım Dış Ticaretinde İhracat/İthalat Oranı-2021		%58 (7/22 milyar \$)
7	Tarımsal Alan Kullanımında Değişim (1990-2021)	Tarım Alanı Cinsi	Değ, (milyon ha)
		Toplam Alan	-4.4
		Tarla Bitkileri	-3.2
		Nadas	-2.1
		Meyve	+0.5
		Sebze	+0.1
8	İthalatta İlk 5 Ürün/Ürün Grubu	Ürün/Ürün Grubu	Miktar (milyon \$)
		Hububat	4.249
		Yağlı Toh., meyve, yem b.	2.594
		Meyve, sert k. meyve	919
		Sebze	734
		Canlı hayvan	310
		5 ürün ithalat toplamı	8.806
		5 ürün ithalat payı	%72
9	İklim Değişikliği		Sıcaklık Artışı (-2020) 1.9 derece
			Tarım karbon salınımı (- 2020) 506 milyon ton
	Sulak Alanlar		Son 40 yılda 1.3 milyon ha s. alan tahrip edildi.
	Tarımsal Sulama		Sulanabilir alan: 8.5 milyon ha
			Sulan alan: 6.9 milyon ha.
			GAP Potansiyel sulama alanı: 1.8 milyon ha
			GAP sulama gerçekleşme: %32 (580.666 ha)

2. (Tablo 36):TARIMSAL ÜRETİCİ GELİR PAYININ ARTIRILMASI YÖNELİK MÜDAHALE ALANLARI VE YAPISAL DÖNÜŞÜM ÖNERİLERİ

Sıra No	Müdahale Alanı	Ara Hedefler
1	Ar-Ge çalışmalarının işlevsel kılinarak artırılması	Yeterli kaynak ve uzman ayrılması
2	Üretici Gelir Payının Artırılmasının ilişkin Stratejik Plan hazırlanması	Katılımcı yöntemlerle sektör İhtiyaç Analizi'nin gerçekleştirilmesi Strateji Seti'nin hazırlanması
3	Tarımsal kooperatiflerin güçlendirilmesi	Kooperatifçiliğin yatay ve dikey ekseninde güçlendirilmesi
		Kooperatiflerce kooperatif bankasının kurulmasının desteklenmesi
		İç ve dış pazarda kooperatiflerin güçlendirilmesi ve sebze-meyve toptancı hallerinde kooperatif payının yüksek oranlara çıkarılması ve yönetiminde etkinliğinin artırılması
		Kredi garanti fonunun kooperatifler için de yoğunlukla kullanılması
		Tarım kredi kooperatifleri ile tarım satış kooperatifleri yönetiminin üreticilere yönetsel olarak da tamamen devredilmesi
		Pancar ekicileri kooperatifleri üretici temsilinde, delege oranının bütün lokal alanların temsil edilmesi için artırılması
		Kooperatiflerde ortak makine parklarının oluşturulmasının teşvik edilmesi
4	Kimyasal gübre üretiminde özellikle fosfor ve azot iç üretimini sağlanması	Azot fabrikalarının kurulması
		Mardin Derik fabrikasında, fosfor işleme kapasitesinin artırılması ve fosfor tenörünün yükseltilmesi
		Adıyaman fosfor yataklarının üretime alınması ve fosfor tenörünün yükseltilmesi
		Girdi pazarlarında, oligopolistik yapıların engellenmesi
5	Küçük işletmelerin üretime katılmalarının teşvik edilmesi	Küçük üreticilere yönelik, pazarlama boyutunu da kapsayan etkin ve bütüncül kırsal kalkınma projelerinin uygulanması
		Çok parçalı araziye sahip küçük tarımsal işletmelerin gönüllülük temelinde optimal işletmeler olarak çalıştırılması koşullarının araştırılması ve teşvik edilmesi
		Küçük işletmelerin tarımda kalmalarının sağlanması için "Doğrudan Gelir Desteği"nin uygulanması.

Sıra No	Müdahale Alanı	Ara Hedefler
6	Kırsal alanda ekonomik etkinliğin ve yaşam kalitesinin artırılması için ekonomik ve sosyal altyapı hizmetlerinin artırılması	İller ve ilçeler bazında aktif katılımcı yöntemlerle master planların hazırlanması ve uygulanması Kırsal kalkınma fonunun oluşturulması
7	Organik ve akıllı tarım yapılarının desteklenmesi	Organik tarım sertifikasyon hizmetlerinin desteklenmesi, tedarik ve satış piyasalarında üreticilerin güçlendirilmesi Akıllı tarım uygulamaları için demonstrasyona dayalı hizmetlerin sağlanması
8	Destekleme sisteminin yeniden yapılandırılması	Destekleme kurulunun üretici katılımı ve etkin temsili ile kurulması Destek oranının yasanın öngördüğü oranlara yükseltilmesi "Fark Ödeme Sistemi"nin uygulanması

SONUÇ

Farklı ekolojilerin çeşitlilik sunduğu, bu çeşitliliğe yanıt veren türlerin yaşam bulduğu doğal potansiyele sahip bir tarımsal sistem içinde olmak önemli, ancak bunu sınırlandıran faktörlerin de belirleyici olduğunu bilmek çok daha önemli olmalı.

Nüfus artış hızı, bir taraftan yaşam için gerekli besin kaynağı tedarikini gerekli kılar ve talebi artırırken, diğer taraftan da tarımın sürdürüldüğü arazilerin daralması ve küçülmesiyle arzı sınırlandıran bir faktöre dönüşebilmekte. Biliniyor ki, Türkiye’de tarımsal işletme büyüklüğü ortalama 59 dekar arazi büyüklüğünden temel alırken, bu temel AB ülkelerinde 2.5 kat, ABD’de 7 kat daha geniş bir alanı temsil ediyor.

Arazi büyüklüğü ile ölçülen işletme büyüklüğüne ulaşmanın, ortalama işletme büyüklüğü 59 dekar olduğuna göre, Türkiye koşullarında yanıtı yok. Ayrıca, en sonuncusu 2001 yılında gerçekleştirilmiş olan tarım sayımına göre kırsal işsizlik ve gizli işsizlik halen önemini korumakta. O halde, yatay büyümeden öte dikey büyüme ihtiyacı adeta kendini dayatıyor. Arazi gerektirmeyen faaliyetlerin (seracılık, arıcılık, dikey tarım ve II./III. ürün -ki arazi kullanımını artırıyor) yanında, üretici işletme sermayesini güçlendirecek bir tarımsal gelir bölüşümüne de mutlak ihtiyaç var. Bu bölüşüm, adalet için ve insan onurunun korunması için önemli. Bunun karşılığı da bu raporun manşetinde yer almakta: Üretici Gelir Payının Artırılması.

Üretici Gelir Payının Artırılması konusu ne bir teknik ne de buluştur. İleri toplumların icat ettiği, gününbirlik geçerliliği olan cari bir sistemdir. Tarafımızca icat olunmadığına göre ne olabilir? Kısacası, bir toplumsal tercih sorunudur. Son olarak, gelir paylarının artırılması için bir tablo, başlıklardan oluşan bir politika demeti sunuldu. Sunulan tematik alanlar için çok geniş bir dünya deneyimi var, onlardan yararlanmak önemli. Önerilen tematik alanların yaşama geçirilmesi bir dizi ufak tefek gerilimin doğmasına yol açabilir ama ortalığı yakıp yıkmaz.

Politika tercihten sonra ilk yapılacak şey, bilimsel yaklaşımlarla planlama yapmak ve temaları projelendirmektir. Eylem planı ise en son uyulması gereken doküman olacaktır.

Bu taslak çalışmadan sonra, konu uzmanları, üreticiler, ilgili basın temsilcileri ve ilgili sivil toplum kuruluşlarının katılımı ile bir atölye çalışması düzenlenecektir. V. bölümde açıklanan taslak müdahale alanları önerileri değerlendirilecek ve rapor, amaç, hedef, strateji gibi proje setinin tüm temel unsurlarını içerecek kapsamda hazırlanacaktır. Gerekliliği zaten var: Tarımsal hasıllar, çok parçalı ve çok aktörlü mevcut dağıtım sisteminde.

**TARIMDA YAPISAL DÖNÜŞÜM
ÜRETİCİ GELİR PAYININ
ARTIRILMASI**

**2.KISIM
(POLİTİKA ÖNERİLERİ)**

■ GİRİŞ

Bu çalışmanın I. Kısmı, Tarımsal Üreticinin Cari Gelir Payına ilişkin bir “Durum Raporu” niteliğini taşır; raporda sektör fonksiyonları içinde üreticilerin tedarik-üretim ve satış faaliyetlerinin süregelen sorunları irdelenmiş ve sektörün gelir dağılımına ilişkin müdahale alanları tartışmaya açılmıştır.

Bu bölümde ise konularında yetkin akademisyen, uygulayıcı ve üreticilerden oluşan çalışma grubu ile 10-11. Mart.2023 tarihinde Ankara’da bir “Arama Konferansı” düzenlenerek, geçerli POLİTİKALAR belirlenmiştir.

Türkiye Kalkınma Vakfı

TARIMSAL ÜRETİM POLİTİKALARI

A. Üretimin Artırılmasına İlişkin Politikalar

1. Üretim Verimliliğinin Artırılması

Girdi faktör verimliliğinin artırılması yönünde uygun girdi kombinasyonlarının sağlanması, toprak (sera toprağı dahil) kalitesinin ve besin değerinin korunması, özellikle agroekolojik ortama uygun tohum çeşitlerinin seçilmesi, projelere dayalı etkili eğitim ve yayım hizmetlerinin (tarım işçileri dahil) kooperatif temelli olarak gerçekleştirilmesi, teknolojik olanaklardan azami yararlanma imkanının sağlanması için kooperatif makine-ekipman parklarının oluşturulmasının teşvik edilmesi ve çevre duyarlı faaliyetlerin etkili bir biçimde sürdürülmesi,

2. Maliyetlerin Düşürülmesi

Tedarik, üretim ve satış sürecine ilişkin maliyet kontrolünün örgütsel (kooperatif) temelde gerçekleştirilerek iletilmesi için “ortak makine parkının oluşturulması”, “ortak alış ve satış” düşüncesinin eğitimlerle oluşturulması, sulama imkanının ve teknolojisinin geliştirilmesi yanında, sulama zamanının ve miktarının tayini için bilgisayar destekli sensör kullanımının özendirilmesi ya da nem ölçer cihazlarının kullanımının desteklenmesi, zararlı takip sisteminin kullanımına ilişkin teşvik tedbirlerinin alınması, enerji maliyetinin düşürülmesi yönünde güneş enerjisi ve veya biyoyakıt seçeneklerinin kullanımının desteklenmesi,

3. Kalitenin Artırılması

Yerel tohum kullanımına imkan sağlanması yönünde yerel sertifikalı tohum üretiminin kooperatif yatırımları çerçevesinde öncelikli olarak desteklenmesi, “iyi tarım” ve “organik tarım” organizasyonlarının azami ölçülerde desteklenmesi, “ürün kimlik sistemi”nin geliştirilmesi, nitelikli hasat tekniklerinin üreticilere kazandırılması ile uygun depolama, ambalajlama, ürün işleme, nakliye hizmetlerinin yine kooperatif temelinde geliştirilmesi ve desteklenmesi,

4. Üretim Kayıplarının Azaltılması (Önlenmesi)

Kuraklık, don, dolu, gibi olumsuz iklim faktörleri yanında, hastalık ve zararlı kontrolündeki aksamalar, uygun hasat zamanının aksatılması ile hasatta yanlış ekipman kullanımı kayıp oranını artırdığına göre bu yönde yer seçiminin, plantasyon oluşturma yöntemi uygunluğunun sağlanması yanında, uygun hasat makine ve ekipman seçiminin yapılması,

5. Atıl-İşlenmeyen Arazinin Değerlendirilmesi

Çok hisseli ve yeterli araziye sahip bulunmayan işletmelerde üretim faaliyetini sağlayacak sosyal ve hukuksal tedbirlerin alınması, hisselerinden vazgeçmeyi isteyen hissedarın/hissedarların mağduriyetlerini önleyecek geçerli önlemlerin alınması, uzun süre kullanılmayan arazilerin renovasyonu, kısa süreli atıl arazilerin ıslahı, nadas alanlarının azaltılması için “ekim nöbeti” sisteminin özendirilmesi,

6. Genç Çiftçilerin Özendirilmesi

Kırsal alanda, başta eğitim, sağlık ve ortak kullanım alanları olmak üzere sosyal alt ve üst yapıların oluşturulması ve geliştirilmesi, fiziksel altyapılar ile iletişim ve enformasyon altyapılarının oluşturulması ve kırsal peyzajın korunması yanında genç potansiyel üretici istihdamını artıracak çok yönlü teşviklerin yaşama geçirilmesi,

7. Organik Tarım ve İyi Tarım Üretim Potansiyelinin Değerlendirilmesi

Organik Tarım ile İyi Tarım uygulamalarının iletmesi için kooperatif temelli üretim ve pazarlama ortamının teşvik edilmesi,

8. Yerel Tohum/Ata Tohumunun sertifikalandırılma sürecinin, kooperatif organizasyonu içinde ilerletilmesi ve ata tohumu üretiminde bulunan üreticilere, “Gelir Desteği Ödemesi” yapılması,

B. Pazarlama Faaliyetine İlişkin Politikalar

1. Kooperatif Üzerinden Pazarlama

Kooperatiflerin iç ve dış pazarda etkin kılınması ve mümkün görülen ürünler bağlamında perakende satış zincirine girmesinin özendirilmesi ve etkin kılınması,

2. Ürün Depolama ve Soğuk Zincirin Oluşturulması

Ürün raf ömrünün uzatılması yanında, kalite ve fiyat kayıplarının önlenmesi için depolama ve soğuk zincir imkanlarının geliştirilmesi,

3. Ürünlerin niteliklerine göre sınıflandırılması yönünde kooperatiflere destek sağlanması,

4. Sosyal satın alma (tedarik) ağları ile üreticilerin buluşmasını sağlayacak teknolojik ve sosyal desteklerin sağlanması,

5. Sözleşmeli üretime ilişkin yasal düzenleme yapılması,

C. Gıda Güvencesine İlişkin Politikalar

1. Temel tarımsal ürünlerin ülke için yeterliliği önem arz ettiğine göre stratejik önem taşıyan tahıl, şeker pancarı, bakliyat, zeytin, et ve süt gibi ürünlerin yerelde üretimi esastır. Temel tarım ürünlerin desteklenmesi için Fark Ödeme Destekleme Modeli uygulanmalı¹,
2. İkincil destekleme araçları olarak, Doğrudan Gelir Desteği ve Prim Sistemi uygulanmalı²,
3. Destek uygulama dönemi olarak, bitkisel üretim destekleri pazarlama ve hayvansal üretim ise üretim aşamasında uygulanmalı,
4. Tarım Bakanlığı, var olan tarımsal yapı ihtiyaçları ile uluslararası gelişmeler doğrultusunda, yeniden yapılmalıdır.

TARIMSAL KOOPERATİF POLİTİKALARI

Kooperatife İlişkin Kavramsal Çerçeve

Üretici gelir paylarının artırılması ve sosyal ekonominin çalıştırılması açısından tarımsal amaçlı kooperatiflerin önemli işlevleri vardır. Kooperatifler kayıtlı ekonominin desteklenmesi, küçük aile işletmeleri lehine ölçek ekonomisi yaratılması, değer zincirinde üretici pazarlık gücünün artırılması; üretim sonrası ürün işleme, depolama, nakliye ve pazarlama gibi faaliyetlerin de üstlenilerek toplam katma değerden daha çok pay alınması; gıda güvenliği ve güvencesinin sağlanması, yaratılan değer adil paylaşılması, nihayetinde demokratik değerlerin zemin bulması açısından üreticinin çok önemli ekonomik makro işletmesidir.

1. Fark Ödeme Sistemi ile fiyat istikrarı sağlanacak, üreticiye gelir güvencesi verilecek, tüketici refahı artacak, dış kotuma sağlanacak, dolayısıyla gıda güvenliği sağlanmış olacaktır.

2. Doğrudan Gelir Desteği, yeterli geliri olmayan üreticiye verilmeli, Prim Sistemi ise yetersiz üretimin artırılması ve ürün kalitesinin korunması için kullanılmalı.

Kalkınma-ekoloji dengesinin kurulması temel yaklaşımdır.

A. Kooperatifler Açısından Yasal Çerçeve

1. Tarımsal amaçlı kooperatif ihtiyaçları doğrultusunda var olan yasa yeniden düzenlenmeli, tarım kredi kooperatifleri ile tarım satış kooperatiflerinde demokratik yönetimin hâkim kılınması için bu iki kooperatifin de 1163 sayılı Kooperatifler Yasası kapsamına alınması,
2. Kooperatif mevzuatlarında ortak-kooperatif ilişkisinin yoğunlaşması ve şeffaflık ilkesinin yaşama geçirilmesi için "geri bildirimlerin" daha güncel dönemlerde gerçekleştirilmesi,
3. Kooperatiflerde aktif olmayan ortakların ilişkilerinin kesilmesini kolaylaştırmak amacıyla, mevzuat hükümlerinin güncellenmesi,
4. Aktif olmayan kooperatiflerin tasfiyesi için kolaylaştırıcı mevzuat hükümlerinin getirilmesi,
5. Sebze-meyve halleri ile semt pazarlarında kooperatiflere yer tahsisinin artırılması ve bunun yasa/mevzuat hükümlerine bağlanması,
6. Pancar Ekicileri Kooperatifleri (Pankobirlik), Tarım Kredi Kooperatifleri ve Tarım Satış Kooperatifleri'nde ortak sayısının fazlalığı gerekçesi ile iki dereceli olarak gerçekleştirilen seçimlerin seçim sisteminin kaldırılarak, demokratik katılımın artırılması için tek dereceli seçim sisteminin getirilmesi.

B. Eğitim ve Denetim

1. Üretim alanı ile sosyal alanda üreticilerin bilgi altyapılarının geliştirilmesi için kooperatif organizasyonunda eğitim verilmesinin kamu tarafından desteklenmesi,
2. Kooperatif denetimlerinin üst kooperatif birimlerince gerçekleştirilmesi,
3. Kooperatiflerin; hukuki ve teknik denetimler sonucunda tespit edilen zararlarından yönetim kurullarının da sorumlu tutulması.
4. Kooperatiflere e-ticaret ve e-satış eğitimlerinin verilmesi ve konuya ilişkin altyapı oluşturma desteklerinin sağlanması, dijital dönüşümün hızlandırılması.

C. Kamu İdaresi ve Örgütlenme

1. Kooperatiflerle ilgili kamu yönetiminin tek bakanlık altında toplanması,
2. Sektöre ilişkin kooperatiflerde merkez birliği sayısının 1'e düşürülmesi, yoğunlaşmayı azalttığı bilinen çoklu merkez kooperatiflerinin kuruluşuna izin verilmemesi,
3. Tarım kooperatiflerinin dikey örgütlenmesinde birinci kademedede Birim Kooperatiflerin, ikinci kademedede ve il merkezlerinde birim kooperatiflerinin bağlı olduğu Kooperatif Birliklerinin ve en üst kademedede ise Kooperatif Birliklerinin bağlı olacağı Kooperatifler Merkez Birliği kuruluşları, dikey örgütlenme hiyerarşisinin temeli olmalı, böylece ekonomik bütünleşme sürecine örgütsel koşutluk sağlanmış olacaktır.

D. Tarımsal Destekleme Politikalarında Kooperatiflerin İşlevi

1. Üreticiyi hedef alan tarımsal desteklerin kooperatifler üzerinden delege edilmesi,
2. Tarımsal desteklerin kooperatifçiliği teşvik edecek ve ilerletecek şekilde düzenlenmesi,
3. Kooperatiflerin merkezi faaliyetlerinin ve ürün işleme tesislerinin de destek programına alınması,
4. Tarıma elverişli hazineye ait arazilerin ve/veya büyükşehir yasasıyla ilçe belediyelerine devredilen köy ortak arazilerinin ve meraların; kooperatiflerce uzun vadeli kullanımının sağlanması,

Kırsal kalkınma, özü itibarıyla yerel bir faaliyet olduğundan, yerleşmenin tüm kurum ve kuralları ile yaklaşım sergilenmelidir. Yeni teknolojik olanaklardan yararlanmak açısından dijitalleşme desteklenmeli, çevrimiçi pazarlar oluşturulmalı, böylece tüketiciye erişim örgütlenmelerle doğrudan sağlanmalıdır. Bu kapsamdaki faaliyetlere internet altyapısının geliştirilmesi de dahildir.

A. Genel Konular

1. Yerel havza bazlı etkin politikaların geliştirilmesi,
2. Kırsal üretimde kadın odaklı bakış açısının gözetilmesi,
3. İyi ve başarılı uygulama örneklerinden yararlanılması,
4. Kırsal kalkınma planlarında çevre maliyetinin de hesaplanması,
5. Tedarik-üretim ve satış fonksiyonlarında üretim planlamasının yapılması,
6. Genç istihdamın sağlanması yönünde SGK primlerinin ödenmesi ile gençlerin genel sağlık sigortası kapsamına alınması.

B. Alternatif Enerji Kaynakları

1. Güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, biyogaz-yeşil enerji kullanımı yanında ısıtmada doğa dostu yöntemlerin geliştirilmesi,
2. Sulama sistemleri için alternatif enerji kullanımının başta güneş enerjisi olmak üzere yaygınlaştırılması.

C. Kırsal Yerleşmelerin/Köylerin Yeni Yerleşme Düzeninde Yaşam Kalitesinin Artırılması

1. Kırsal nüfusun yaşam kalitesini artıracak hizmetleri sunacak tasarımların yaşama geçirilerek, yerleşme olanakları açısından kır-kent çelişkisini giderilmesi,
2. Kırsal yerleşmelerin sosyal (eğitim-çok fonksiyonlu okul, sağlık evleri, köy ortak kullanım tesisi-köy evi ve kütüphanesi), kültürel, fiziksel, ekonomik ve teknolojik altyapı (internet-dijitalleşme) ihtiyaçlarının bir program dahilinde karşılanması,
3. Sosyal dayanışmayı ilerletecek örgütsel temelin inşası,
4. Kırsal peyzajın korunması,
5. Kırsal yerleşmelerin, kanalizasyon ve hijyen tedbirleri yanında köy içi yollarının sağlıklılaştırılması ve sanitasyon tedbirlerinin alınması,
6. Tekel gücü yüksek firmalara karşı güçlendirmeyi sağlayacak depo (soğuk depo) hizmetlerinin kooperatif temelinde geliştirilmesi,
7. Kadın kooperatiflerinin etkinlikle desteklenmesi,
8. Kooperatifleşme kültürünün genç dimağlarda kök salması için okul kooperatifçiliğine önem verilmesi³,
9. Benzer faaliyetler içinde yer alan üreticiler ortamında kümelenmenin eğitsel yöntemlerle sağlanması,
10. Kamu bilgi sağlama merkezleri ile iletişimin yasal çerçevede tanımlanması,

3. Kooperatiften çıkış, ortaklığın sona ermesi, mezuniyet ya da okuldaki ayrılış ile fiilen sağlanmış olacaktır.

ARAMA KONFERANSI KATILIMCI BİLGİLERİ

AKAY, Hüseyin

1954 yılında Kayseri- Bünyan ilçesinde doğdu. 1977 yılında Gazi Üniversitesi Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Yüksek Okulu, Maliye ve İşletme bölümünden mezun oldu. AŞTİ ve KÖY-TÜR Ankara Tavukçuluk A.Ş.'de Genel Müdürlük; İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde Kaynak Geliştirme ve İştirakler Daire Başkanlığı ve Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nde Genel Müdür Yardımcılığı görevlerinde bulundu. 2011-2013 yılları arasında Kayseri Şeker Fabrikası A.Ş.'de Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini üstlendi. Halen Kayseri Pancar Ekicileri Kooperatifi'nin Yönetim Kurulu Başkanlığını sürdürmektedir.

AKDER, Halis (Prof. Dr.)

1946 yılında İstanbul'da doğdu. Liseyi İstanbul Alman Lisesinde tamamladıktan sonra, 1970 yılında ODTÜ Ekonomi ve İstatistik Bölümünden mezun oldu. 1977 yılında Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'nden İktisadi Kalkınma dalında doktorasını aldı. 1980 yılından sonra ODTÜ İktisat Bölümü öğretim üyesi olan Akder; 1986'da Doçent, 1992'de Profesör unvanını aldı, çeşitli idari görevler üstlendi ve 2013 yılında emekli oldu. Üniversite'de Mikro-İktisat, Tarım Ekonomisi, İktisadi Düşünceler ve Endüstri Ekonomisi dersleri verdi; emekliliğinde Tarımsal Ticaret Politikaları dersi vermeye devam etmektedir. Araştırmaları; tarımsal ürünler dış ticareti, Avrupa Birliği-Ortak Tarım Politikası, tarımsal yapı ve insani gelişme konularında yoğunlaşmıştır. Çok sayıda yayınlanmış çalışması bulunmaktadır.

ATASEVEN, Yener (Doç. Dr.)

1977 yılında Ankara'da doğdu. 2000 yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nden mezun oldu. 2001-2002 yılları arasında İzmir'de organik tarımda kontrol ve sertifikasyon sistemleri üzerine faaliyet gösteren ETKO adlı firmada asistan kontrolör olarak çalıştı. 2002 yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2005 yılında Yüksek Lisansını ve 2010 yılında Doktorasını tamamladı. 2015 yılında Tarım Ekonomisi Bilim alanında Doçent unvanı ve yetkisini aldı. Ziraat Mühendisleri Odası'nda Genel Merkez Yönetim Kurulu üyesidir. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

ÇELEBİ, İbrahim (Dr.)

1978 yılında Ankara'da doğdu, iktisat alanında lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlayarak, iktisadi kalkınma ve kurumsal iktisat alanlarında ihtisaslaştı. Akademik çalışmalarının yanında bilgi teknolojileri, uluslararası hibe ve fonlar, ulusal, bölgesel, yerel/kırsal, turizm ve kooperatifçilik odaklı kalkınma, iktisadi araştırma ve analiz, iş geliştirme ve planlama, fizibilite ve eğitim çalışmaları, diğer uzmanlık ve çalışma alanlarıdır. 2005 yılından bu yana başta Avrupa Birliği ve Alman Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Bakanlığı gelmek üzere, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Uluslararası Göç Politikaları Merkezi gibi ağırlıklı olarak sosyoekonomik kalkınmaya odaklanan projelerde uzman, kilit uzman ve ekip liderliği gibi görevler üstlenmekte ve aynı zamanda 2019 yılından bu yana Renao Danışmanlık Ltd. Şti'nin yönetici ortağı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

ÇELİK, Doğan

Kalkınma alanında yenilikçi işler yapan bir sivil toplum kuruluşu olan Innovation for Development (I4D) adlı kuruluşun direktörü olarak çalışmaktadır. Temel çalışma alanlarının başında sosyo-ekonomik kalkınma başlığı altında kırılğan grupların yer aldığı sosyal satın alma ve dijital pazaryerlerine erişim gelmektedir. Farklı kalkınma kuruluşlarında ve teknik destek projelerinde uzman olarak çalışan Doğan Çelik, şu sıralar bölgesel eşitsizlikler ve karmaşık afetler bağlamında afetlerden etkilenmiş üreticiler ile satın almacıları yan yana getirecek bir eşleştirme platformu üzerine çalışmaktadır.

DANIŞOĞLU, Bülent

1952'de Samsun'da doğdu. Hacettepe Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu. Hollanda'da Bölgesel Endüstriyel Kalkınma konusunda lisansüstü eğitim aldı. Çalışma hayatının büyük kısmı Devlet Planlama Teşkilatı'nda geçti, Türkiye'de Yatırım Eğilimini Belirleyen Faktörlerin Analizi başlıklı teziyle planlama uzmanı oldu. DPT'de istihdam, insan gücü, eğitim, teknolojik araştırma, konut sektörlerinde çalıştı. 1992-94 yılları arasında İstanbul Deniz Otobüsleri Genel Müdürü oldu. Denizcilik Müsteşarlığı'ndan emekli olduktan sonra, Sosyaldemokrat Halk Partisi'nde parti meclisi üyesi ve Araştırma Birimi sorumlusu olarak çalıştı. Yoksullukla mücadele, istihdam, eğitim, tarım, kırmızı et, yerel yönetimler konularında çalışma grupları oluşturarak, geliştirilen programları yayına hazırladı. "Kebikeç" dergisinde ve "Bianet" haber sitesinde yazmaktadır.

DOĞAN, Hasan Hüseyin (Dr.)

1944 yılında Malatya'da doğdu. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye bölümünden 1967 yılında mezun oldu. 1969 yılında Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı'nda göreve başladı; daire başkanlığı dahil birçok görevde bulundu. 1977-1978 yıllarında Gazi Üniversitesi İstatistik Enstitüsünde İstatistik yüksek lisansını, 1978-1979 yıllarında Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsünde (TODAİE) Kamu Yönetimi bilim uzmanlığı sanını aldı ve 1983 yılında Türkiye Elektrik Kurumu'nda uzman olarak çalışmaya başladı. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesinde 1989 yılında doktorasını tamamlayarak, İnönü Üniversitesinde Öğretim Üyesi olarak göreve başladı. Kamu Yönetimi Bölüm Başkanlığı, Çevre Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkez Müdürlüğü ve Dekan yardımcılığı görevlerinde bulundu. Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden emekli oldu. Çok sayıda bildiri ve makalesi bulunmaktadır.

DOĞAN, Orkun

Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden mezun olduktan sonra Barcelona Graduate School of Economics'te kamu politikaları iktisadi alanında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktora eğitimine Bilgi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde devam etmektedir. Akademik çalışmalarında kalkınma, ekoloji, tarım ve gıda gibi alanlara eğilmektedir. Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi ve Dissensus Araştırma kurucu ortağı olarak bu kurumlarda ve bağımsız olarak araştırma projelerinde koordinatör ve araştırmacı olarak görevlerde bulunmakta; tarımsal üretim ve kooperatifçilik üzerine eğitim ve kurslara katılarak bu alanda yürüttüğü araştırma ve danışmanlık faaliyetlerinin ötesinde farklı tarımsal üretim çalışmalarına ve çeşitli kooperatif deneyimlerine emek vererek gördüklerini, okuduklarını, öğrendiklerini sahada ve toprakta sınımayı ve ortaklaştırmayı önemsemektedir.

DOĞAN, Sami

Çankırı'da doğdu. 1968'de Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'ne girdi. 1969'da Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Sosyal Demokrasi Derneği Yönetim Kurulu Üyesi, 1971'de Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu Genel Sekreter Yardımcısı oldu. 1973'te Tarım Bakanlığı'nda göreve başlayan Doğan, 1974'te Türkiye Ziraat Mühendisler Birliği Genel Sekreteri seçildi. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası'nda Yönetim Kurulu Üyeliği ve genel başkanlık yaptı. 1998-2003 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi Tarım Komisyonu üyeliği yaptı. TESAV Vakfı'nda denetleme kurulu üyesi, Ankara Çankırılılar Vakfı'nda yönetim kurulu üyesidir. 2020 yılında Halk TV'de "Tarımda Neler Oluyor" programını hazırlamış ve sunmuştur. Halen TARGEV Başkanlığı ve Sosyal Demokrasi Derneği Genel Başkanlığı görevlerini sürdürmektedir.

DÖLEKOĞLU, Türker

Türker Dölekoğlu 1997 yılında Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi bölümünde araştırma görevlisi olarak başladığı çalışma hayatına Tarım Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü'nde araştırmacı, aynı Bakanlık bünyesinde Araştırma Planlama Koordinasyon Kurulu Başkanlığı'nda ve sonradan Strateji Geliştir-

me Başkanlığında Yüksek Mühendis olarak devam etmiş ve son olarak Çukurova Kalkınma Ajansında 14 yıl Uzman olarak çalışarak 2023 yılı Mart ayında emekli olmuştur. Çukurova Üniversitesinden yüksek lisans derecesi, Akdeniz Tarım Ülkeleri Zaragoza enstitüsünden tezsiz yüksek lisans diploması bulunmaktadır. Yurt içinde ve yurt dışında tarım ve kırsal kalkınmayı ilgilendiren konularda çok sayıda makalesi ve bildirisi bulunmaktadır.

EKŞİ, Aziz (Prof. Dr.)

1947 yılında Ordu/Mesudiye’de doğdu. 1968 yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Gıda Teknolojisi Bölümü’nden mezun oldu. Aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı ve 1974 yılında doktora tezini tamamladı. 1979 yılında doçent ve 1988 yılında profesör unvanını aldı. Aynı üniversitede Fen Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü ve Gıda Mühendisliği Bölümü Başkanlığı yaptı. TSE Gıda Standartları Grubu başkanlığı, Sağlık Bakanlığı Gıda Katkıları Komisyonu üyeliği, Türk Gıda Kodeksi Gıda Etiketleme Komisyon Başkanlığı görevlerinde bulundu. Gıda Teknolojisi Derneği başkanlığı, Meyve Suyu Endüstrisi Derneği başkanlığı, Uluslararası Meyve Suyu Federasyonu (IFU) danışma kurulu üyeliği, Avrupa Meyve Suyu Birliği(AIJN) Uzman Grubu üyeliği yaptı. 2002-2006 döneminde Mesudiye Gelişme Vakfı Başkanı olarak görev yaptı. Halen İstanbul Topkapı Üniversitesi’nde görev yapmaktadır. 2014’te Ziraat Mühendisleri Odası’ndan Bilim Ödülü, 2016’da Ankara Üniversitesi’nden Vefa Ödülü almıştır. TKV Yönetim Kurulu üyesidir.

ESKİYÖRÜK, Mahmut

1959 doğumlu Mahmut ESKİYÖRÜK; ilkokul, ortaokul ve lise eğitimini Tire’de tamamladıktan sonra 1979 yılında Çukurova Üniversitesi’ni yarıda bırakarak baba mesleği olan çiftçiliğe başladı, bu mesleği hala sürdürmektedir. 1992-2002 yılları arasında Tire Tarıf Yönetim Kurulu Başkanlığı ve ardından Tire Süt Kooperatif Başkanlığı yapan Eskiörük’ün oluşturduğu Kooperatif modeli BM tarafından dünyanın en iyi kırsal kalkınma modeli seçilerek dünyaya tanıtılmış ve önerilmiştir. Anadolu’nun yapısını bozmadan üretimin ve üreticinin devamlılığını sağlamak için kooperatifleşmenin şart olduğuna inanan Eskiörük, uygulamaya geçirdiği model ile üretim maliyetlerini düşürdü, verimliliği ve üretimi artırdı, kalite ve pazarlama güvencesi sağladı. Kooperatifleşme ile ilgili çalışmalarını halen sürdürmektedir.

GÖKMEN, Ali (Prof. Dr.)

1952 yılında Ankara’da doğdu. 1974 yılında ODTÜ Kimya Bölümünden lisans, 1977 yılında aynı bölümden yüksek lisans derecelerini aldıktan sonra Amerika’da Maryland Üniversitesi Kimya Bölümünden doktora derecesini aldı. 1983 yılında Türkiye’ye dönerek ODTÜ Kimya Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Aynı bölümden 2019 yılında profesör olarak emekli oldu. Akademik ilgi alanları spektroskopi, yeni ölçüm tekniklerinin geliştirilmesi ve çevre ile ilgili alanlar oldu. Güneşköy Kooperatifi’nin kurucu ortaklarından olup, kırsalda sürdürülebilir yaşam projelerinde yer aldı. Bu alanda doğal tarım, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve uygulaması, doğal malzemelerle yapıların tasarlanması ve uygulaması, alternatif ekonomi modellerinin geliştirilmesi üzerinde çalıştı. Bu deneyimlerini hem ulusal düzeyde, hem de Avrupa Eko-köyler Ağı, GEN üzerinden uluslararası düzeyde eğitimlerle yaygınlaştırmak için çalışmaya devam etmektedir.

GÖKMEN, İnci (Prof. Dr.)

Lise eğitimini Ankara Kız Lisesi, lisans ve yüksek lisans eğitimini ODTÜ Kimya Bölümü’nde tamamladı, ardından Maryland Üniversitesi’nde doktora yaptı. 2020 yılında ODTÜ Kimya Bölümü’nden profesör olarak emekli oldu. İki dönem Ortadoğu Öğretim Elemanları Derneği’nde Yönetim Kurulu Başkanlığı yaptı. Olcay Birgül Eğitim Vakfı’nın Yönetim Kurulu Başkanıdır. 20 yıldır Güneşköy Çevre Kooperatifi’nde çeşitli projelerde çalışmalar yaptı. ODTÜ’de GEN tarafından geliştirilen Gaia eğitimin eko-köy tasarımı eğitimleri ve Sürdürülebilirlik için Planlama Çalıştayı, Siddetsiz İletişim, Onarıcı Çemberler Eğitimlerini düzenledi. ODTÜ’de uzun yıllar Sürdürülebilir Yaşam ve Yeşil

Kimya dersini verdi. ODTÜ Mezunlar Derneği'nde Toplumsal Cinsiyet ve Sürdürülebilirlik Komisyonlarında çalışmaktadır. Dünya Yaşasın Derneği'nin okul öncesi öğrencileri için iklim değişikliği farkındalığını artırmaya yönelik bir projesinde çalışmayı sürdürmektedir.

GÜZEL, Alper (Prof. Dr.)

H. Alper Güzel, lisans (1982) ve yüksek lisans (1985) derecelerini Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nden, doktora derecesini (1991) Saskatchewan Üniversitesi'nden (Kanada) Tarım Ekonomisi alanında aldı. 1992-2004 yılları arasında ODTÜ'de öğretim üyesi olarak bulundu ve ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi'nin de yöneticiliğini yaptı. Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. FAO, UNDP, Dünya Bankası tarafından finanse edilen çok sayıda uluslararası projede danışman olarak yer aldı. Güzel'in çalışmaları arasında tarım, ticaret ve çevre modellenmesi, tarımda Ar-Ge ve teknoloji bulunuyor.

KAPUCU, Ali

Ali Kapucu, 1982 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümünden mezun oldu. 1982 yılında Türkiye Kalkınma Vakfı'nda (TKV) çalışmaya başladı; proje yöneticisi, uzman, proje izleme ve değerlendirme müdürü, işletme müdürü, proje koordinatörü gibi görevlerde bulundu. 2003-2006 yılları arasında Dünya Bankası finansmanıya Türkiye genelinde uygulanan Sosyal Riski Azaltma Projesinde (SRAP) Yerel Girişimler Proje Koordinatörlüğü görevini yürüttü. 2007 yılından itibaren Bakü - Tiflis - Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı Şirketi Türkiye bölümünde, Toplumsal Yatırım ve Bölgesel Kalkınma Projelerinin planlanması ve uygulanmasında danışmanlık görevini yürüttü. 2016 yılından itibaren serbest danışman olarak TANAP, BTC ve Aydem Yenilenebilir Enerji kuruluşlarınca desteklenen farklı içerikteki kalkınma projelerine danışmanlık desteğini sürdürmektedir.

KASNAKOĞLU, Haluk (Prof. Dr.)

ODTÜ Ekonomi ve İstatistik Bölümünden lisans derecesini aldıktan sonra, 1975 yılında University of Wisconsin-Madison'da Ekonomi dalında Yüksek Lisans ve Doktora derecelerini tamamladı. 1976-2001 yılları arasında ODTÜ İktisat bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı. Bölüm Başkanı, Dekan Yardımcısı, Sosyal Bilimler Enstitüsü Başkanı gibi yöneticilik görevlerinin yanı sıra, Türkiye İstatistik Kurumu'nda Daire Başkanı, Başkan Yardımcısı ve Başkan Danışmanı olarak çalıştı. 2002-2008 yılları arasında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nde İstatistik Direktörü olarak görev yaptı. Çok sayıda ulusal ve uluslararası projede görev almış ve yayın yapmıştır. İlgili alanları arasında, tarım politikaları, tarım sektör modellemesi, tarım istatistik veri tabanları, gıda güvenliği ve yoksulluk sayılabilir.

KIYMAZ, Taylan (Doç. Dr.)

1971'de Ankara'da doğdu. ODTÜ Gıda Mühendisliği Bölümünü 1992 yılında tamamladı. Çalışma hayatına Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPTM)'nda planlama uzman yardımcısı olarak başladı. 1997 yılında planlama uzmanı olduktan sonra, 1999 yılında ABD Purdue Üniversitesinde Tarım Ekonomisi bölümünde yüksek lisans eğitimini tamamlayıp tekrar DPTM'de çalışmaya başladı, 2001 yılında ise Hacettepe Üniversitesi'nde başlamış olduğu iktisat yüksek lisans eğitimini tamamladı, aynı bölümde doktora eğitimini bitirdi. Kalkınma Bakanlığı ve sonrasında Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nda daire başkanı olarak çalışma hayatına devam etti. Çeşitli üniversitelerde ders verdi, 2017 yılında doçentlik derecesi aldı. Tarım ve gıda ekonomisi, sektörel politikalar ve sürdürülebilirlik konularında birçok yayını bulunmaktadır. Halen Birleşmiş Milletler Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu Ülke Program Müdürü olarak görev yapmaktadır. TMMOB Gıda Mühendisleri Odası kurucu yönetim kurulu üyesi, eski başkan ve yönetim kurulu üyelerindedir.

KOÇULU, İlhan

Uzak geçmişinde çobanlık yaparak geçinen, son yüz elli yıldır da peynir üreten, kökleri Kafkasya'ya uzanan, Zavotlu (Boğatepe Köyü/Kars) bir aileye mensup dördüncü kuşak bir peynir ustasıdır. 2000li yıllarda Doğu Anadolu Kalkınma Kooperatifi'nin, Slow Food Kars Birliği'nin, köyündeki kadınlarla birlikte Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği'nin ve Tohum İzi Derneği'nin kuruluşlarına öncülük etmiştir. Köyünde kurucusu olduğu Eko Müze Zavot (peynir müzesi) aracılığıyla yerel peynir çeşitlerini üretime kazandırma çalışmalarını sürdürmektedir. Köyde tıbbi aromatik bitki kurutma atölyesi kurulması, Kars Kaşarı'nın coğrafi işaretinin alınması, Boğatepe gravyerinin "presidium" olarak tescillenmesi, dayanışmacı turizm başlığı ile uluslararası ağ içinde köylerde turizm başlatması, Boğatepeli kadınların Fransızca öğrenerek evlerini turizm faaliyetlerine açmaları Koçulu'nun gerçekleştirdiği çalışmalardan birkaçıdır.

MİLLİOĞULLARI, Ali Seydi

1951 yılında Hekimhan Güzelyurt Kasabası'nda doğdu. Liseyi Malatya'da bitirdikten sonra Sivas'ta öğretmen okulunda okudu. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden mezun oldu. 1977-1978 yıllarında İtalya'da OECD bursu ile Milletlerarası Akdeniz Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Kırsal Kalkınma ve Sulama Eğitimi aldı. 1974-1978 yılları arasında Tarım ve Köy İşleri Bakanlığında uzman ve başmühendis olarak çalıştı. Kırsal Kalkınma projelerinin hazırlanması ve değerlendirilmesi konusunda çalışmalar yürüttü. Erzurum'da Malatya Yüksek Tahsil Talebe Cemiyeti Başkanlığı, Türkiye Ziraat Ekonomisi Derneği Genel Sekreterliği, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Genel Merkezi'nde Yönetim Kurulu Üyeliği, TMMOB Yönetim Kurulu Üyeliği, Türk Mühendisler Birliği Genel Başkan Yardımcılığı görevlerinde bulundu. Güzelyurt Belde Belediye Başkanlığı ve Hekimhan İlçe Belediye Başkanlığı yaptı. İyi derecede İngilizce bilmektedir.

ÖRNEK, Ünal

Ankara Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi mezunudur. 1986-2004 yıllarında Türkiye Ziraat Odaları Birliğinde müfettiş, uzman ve yönetici olarak, 2004-2009 yıllarında Dünya Bankası Çiftçi Örgütlerinin Kurumsal Gelişimi Projesi'nde Proje Ekip Lideri olarak görev yaptı. 2009 yılından beri Türkiye ormancılık Kooperatifleri Merkez Birliği'nde Eğitim, Araştırma ve Dış İlişkiler Koordinatörü olarak görevini yürütmektedir. Ayrıca Türkiye Milli Kooperatifler Birliği ve FAO Türkiye'nin Kooperatifçilik ilke ilgili çalışmalarında yer almaktadır. 2000-2002 tarihleri arasında Avrupa Tarım Federasyonu (CEA) Yönetim Kurulu Üyeliği yapmıştır. 2017 yılından beri Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin kıta örgütü olan Cooperative Europe Yönetim Kurulu Üyesidir. Ankara, Sincan Ziraat Odası'nın ve Tarım Yazarları ve Gazetecileri Derneği'nin kuruluşunda Kurucu Başkan olarak görev yaptı.

ÖZTÜRK, Murat (Doç. Dr.)

Kırkırelili Üniversitesi, İktisat Bölümü öğretim üyesi. Marmara Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nü 1989'da, İstanbul Üniversitesi İktisat Yüksek Lisans Programı'nı 1992'de, Marmara Üniversitesi İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat doktora programını 1997'de tamamladı. 1990-2004 yıllarında araştırma ve finans şirketlerinde araştırmacılık ve yöneticilik yaptı. 2006-2013 yıllarında Kadir Has Üniversitesi'nde çalıştı, 2014 yılından beri de Kırklareli Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Wageningen Üniversitesi (Hollanda) ve Kyoto Üniversitesinde (Japonya) misafir öğretim üyesi ve araştırmacı olarak bulundu. Türkiye'de tarım ve kırların yapısı ve dönüşümü, tarım gıda sistemleri, sirküler ekonomi ve Türkiye ekonomisi üzerine çalışmaktadır. Öztürk'ün bu konularda birçok araştırma ve yayınları bulunmaktadır.

ŞAHİNÖZ, Ahmet (Prof. Dr.)

1974 yılında Hacettepe Üniversitesi Ekonomi Bölümünden mezun olan Şahinöz, burslu olarak gittiği Fransa'da; Aix-Marseille II Üniversitesinde, 1974-1976 yılları arasında Yüksek Lisansını ve 1976-1979 yılları arasında Doktorasını tamamladı. Mayıs 1979 tarihinde Hacettepe Üniversitesi İktisat bölümüne öğretim üyesi olarak giren Şahinöz, 1985 yılında doçent ve 1992 yılında profesör oldu. 2013 yılında Hacettepe Üniversitesinden Başkent Üniversitesi'ne geçen Şahinöz, Türkiye Ekonomisi, Tarım Ekonomisi, AB Ekonomisi, Çevre Ekonomisi ve Makro İktisat konularında dersler vermekte, anılan konularla ilgili 70 civarında makalesi ve "Tarım Ekonomisi ve Politikası" başta olmak üzere 10 basılı kitabı bulunmaktadır.

ŞEREFİOĞLU, Coşkun (Dr.)

Atatürk Üniversitesi Tarım Ekonomisi bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Aynı üniversitede Tarım Politikası ve Yayım alanlarında yüksek lisans ve doktora eğitimlerini bitirdi. İngiltere Kent Üniversitesi'nden tarım-çevre ekonomisi ve politikası alanında yüksek lisans derecesi aldı. Ayrıca, Ankara Üniversitesi Beşerî ve İktisadi Coğrafya bölümünde yüksek lisans derecesini tamamladı. 2005 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Erzurum Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma Projesi'nde Saha Uzmanı, daha sonra Tarım ve Orman Bakanlığı'nda Avrupa Birliği Uzmanı olarak görev aldı. 2010 yılında British Council tarafından iklim savunucusu seçilerek iklim değişikliği konusunda farkındalık çalışmalarına katılım sağladı. 2011 yılından günümüze Ankara Kalkınma Ajansı'nda Uzman ve İş Geliştirme ve Strateji Birim Başkanı pozisyonlarında bulundu. 2021 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nda baş danışman olarak ulusal gıda sistemleri projesinde görev aldı. Macaristan İnovasyon Ajansı ile ortaklaşa yürütülen Avrupa Birliği projesinde proje koordinatörü ve Ankara Bölgesel Yenilik Stratejisinin yürütücülüğünü yaptı. Ayrıca Ajans bünyesinde tarım girişimciliği ve teknolojileri üzerine oluşturduğu bir modelin saha çalışmalarını uzman olarak yürütmektedir.

TATARI, Fatih

M. Fatih Tatarı, lisansını 2010 yılında Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümünde, yüksek lisansını 2014 yılında aynı üniversitenin Sosyoloji Bölümünde, doktorasını 2022 Kaliforniya Üniversitesi, Davis'te Sosyokültürel Antropoloji Bölümünde tamamlamıştır. 2011-14 yıllarında İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmış, 2014-2022 yılları arasında doktora yaptığı bölümde araştırma görevlisi ve yarı zamanlı öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Hâlihazırda ortağı olduğu Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi ve üyesi olduğu Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği'nde çeşitli projelerde yer almaktadır. Doktora çalışmasında yerel hayvancılık ve peynircilik pratikleri (özellikle Kars peynirciliği), Türkiye hayvancılığında dönüşüm, ulus-devlet sınırları ve çiftçi örgütlenmelerine odaklanmıştır. İlgili alanları arasında gıda antropolojisi, eleştirel yerel ve kırsal kalkınma, politik ekoloji ve bilim-teknoloji çalışmaları sayılabilir.

UYSAL, Bahadır (Dr.)

1985 yılında Ankara'da doğdu. 2006 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl, İktisat Bölümü'nde Çift Anadal Programını tamamladı. 2010 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans, 2017 yılında ise Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'ndan doktora derecesi aldı. Aynı yıl, Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Muhasebe ve Finansman Anabilim Dalı'na doktor öğretim üyesi olarak atandı ve halen bu görevi devam etmektedir. Çalışma alanları arasında sermaye piyasaları, risk, kredi türleri, finansa dijitalleşme konu başlıkları bulunmaktadır.

UYSAL, Yaşar (Prof. Dr.)

Yaşar Uysal 1967 yılında Manisa'ya bağlı Gülbahçe Köyü'nde doğmuştur. Çocukluğunu tütün, pamuk tarlalarında ve çobanlık yaparak geçirmiştir. Lisans öğrenimini 1988 (Maliye), yüksek lisansı 1990 (iktisat), doktorasını 1998 (iktisat) yılında Dokuz Eylül Üniversitesinde tamamlamıştır. 2022 yılında doçent, 2008 yılında Profesör kadrosuna atanmıştır. 2017-2020 döneminde İktisat bölüm başkanlığı yapmıştır. Aynı üniversitede; İktisat Politikası, İktisat Sosyolojisi, Tarım Ekonomisi, AB tarım politikaları derslerini vermektedir. Yaşar Uysal bu görevinin yanında İzmir Ticaret Borsası (1994-2005), Tarış Zeytin ve Zeytinyağı Birliği (2009-2018), İzmir Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (2007-2019), İzmir Büyükşehir Belediyesi'nde (2015-2018) danışmanlık yapmıştır. AB Delegasyonunun oluşturduğu Avrupa Takımında (Team Europa) "Tarım Politikaları Uzmanı" olarak yer almaktadır. Yaşar Uysal, evli ve bir çocuk babasıdır.

YALVAÇ, Kenan (Dr.)

Ondokuzmayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi mezunu olup, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimlerini Birleşik Krallık'ta tamamlamıştır. T.C. Tarım Bakanlığı'nda Buğday İslahçılığı, Bölüm Başkanlığı, Tohumculuk Daire Başkanlığı görevlerinde bulunmuş, Brüksel'deki Avrupa Birliği Daimi Temsilciliğindeki 4 yıllık Tarım Müşavirliği görevi sırasında 11,12. ve 13. üncü Faslın müzakerelerinde, IPARD kurumlarının kurulması ve ulusal planın kabulünde bizzat görev almıştır. Yurda döndükten sonra Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nde Genel Müdür Yardımcısı ve Genel Müdür Vekili olarak görev yapmış, 2017 yılının Ekim ayında emekli olmuş ve TÜRKTED Genel Sekreterliği görevine getirilmiştir.

YENAL, Zafer (Prof. Dr.)

Prof. Dr. Zafer Yenal Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Başlıca çalışma alanları arasında tarihsel sosyoloji, ekonomi-politik, tüketim çalışmaları, yemek kültürü, tarım, kır sosyolojisi ve beşeri coğrafya yer almaktadır. Yenal'ın "Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük (Çağlar Keyder'le birlikte, İletişim Yayınları, 2013)" ve "Aradığınız Kişiyi Şu An Ulaşılamıyor: Türkiye'de Hayat Tarzı Temsilleri, 1980-2005 (Meltem Ahıska ile birlikte, Osmanlı Bankası Yayınları, 2006)" başlıklı kitapları bulunmaktadır. Son makaleleri arasında 2019'da Harvard Business Review Türkiye'de "Influencerlardan Öğrendiklerimiz: Parçalanmış Gerçeklik ve Güven Dünyasında Markalama" (A. Toker'le birlikte) ve 2020'de Journal of Peasant Studies'te "Politics of seed: The awakening of a landrace wheat and its prospects" (D. Nizam'la birlikte) bulunmaktadır. Ocak 2021'den itibaren "Zappa Zamanlar" başlığı altında "Apostol!" iletişim platformunda popüler sosyoloji yazıları yayınlamaktadır.

KAYNAKÇA

Kıtaplar, Kitap Bölümleri ve Makaleler

- Acar, F., & Eser, L. Y. (2020). TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TARIMSAL MALİ DESTEKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI. Global Journal of Economics and Business Studies, 9(18), s. 163-183.
- Acar, Z., Tan, M., Ayan, İ., Önal Aşçı, Ö., Mut, H., Başaran, U., . . . Kaymak, G. (2020, Ocak 13-17). Türkiye'de Yem Bitkileri Tarımının Durumu ve Geliştirme Olanakları. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1, s. 529-553.
- Akman, N., Yener, S. M., Cedden, F., & Şen, A. Ö. (2015, Ocak 12-16). Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinde; Durum, Değişimler ve Anlayışlar. Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi, Bildiriler Kitabı-2, s. 781-808.
- Arıca, S. (2021, Mart 17). Dünya ve Türkiye Tavukçuluğu. Şubat 22, 2022 tarihinde <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/msarica/110350/2.hafta%20D%C3%9CNYA%20VE%20T%C3%9CRK%C4%B0YE%20TAVUK%C3%87ULU%C4%9EU-1.pdf> adresinden alındı
- AYTEKİN, A. (2005). Hukuk, Tarih ve Tarihyazım: 1858 Osmanlı. Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi, 3(5), 723-744.
- Bağcı, S. A., & Yılmaz, K. (2020). Türkiye Tohumculuk Sektöründeki Gelişmeler ile Bu Gelişmelerin Sertifikalı Tohumluk Kullanımına ve Verim Üzerine Muhtemel Etkileri. Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, 25(1), s. 299-303.
- Bernstein, H. (2010). Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri. İstanbul: Yordam Kitap.
- Çakmak, E. (1998). Fark Ödeme Sisteminin Ekonomik Analizi.
- Dağ, R. (1998). Tarımda Özelleştirme ve Sonrası. Yeni Dünya Düzeni ve Özelleştirmeler.
- Dağ, R. (2007). Kırsal Kalkınma Siyaseti. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Dağ, R. (2018). KIRSAL ÜRETİCİ ÖRGÜTLENMESİ. Sürdürülebilir Yaşam Penceresinden Yerel ve Kırsal Kalkınma (s. 264-282). içinde İstanbul: Özyeğin Üniversitesi.
- Dağ, R., & Göktürk, A. (1995). GAP Yeniden Yapılanmalı. Ankara: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.
- Dellal, İ., Ünüvar, İ., Bolat, M., & Polat, K. (2020). İklim Değişikliği ve Tarım: Ekonomik Etkisi Uyum ve Azaltım Politikaları. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1 (s. 37-46). Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası.
- Fidan, N. (2021). Kırmızı Et Bakımından Gıda Güvencesi. Uluslararası Anadolu Ziraat Mühendisliği Bilimleri Dergisi, 3(4), 94-101.
- Görmüş, A. (2019). Türkiye'de Tarımsal İstihdamın Cinsiyete Dayalı Yapısı. Toplum ve Bilim/Science & Society, 14(3), 563-578.
- Gübbük, H. (2017). Değişik Meyve Türlerinin Antalya Koşullarında Adaptasyonu Üzerine Araştırmalar. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/batem/Belgeler/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20G%C3%BCndemi/TROPIK%20MEYVELERIN%20%C3%9CLKEMIZE%20ADAPTASYONU.pdf> adresinden alındı
- GÜLÇUBUK, B., & OLGUN, G., (2017). Aspects of Women Labour in Agriculture in The World: Turkey Case. The 3rd International Conference on Agricultural and Biological Sciences, Qingdao, China
- Gündüz Hoşgör A. (2020). Kırsal kadının ekonomik şiddetle imtihanı. Der. İlknur Yüksel. Kişisel olan politiktir (ss. 227-246). İstanbul: Note Bene Yayınları.
- Hale, W. (1981). The Political and Economic Development of Modern Turkey. London: Routledge.

- Havlioğlu, S. & Koruk, İ. (2013). Göçebe mevsimlik tarım işçisi ergenlerde yaşam kalitesi düzeyi ve sorun davranışları . Turkish Journal of Public Health , 11 (1) , 11-22 . DOI: 10.20518/tjph.173073
- Karacaoğlu, M., Gençer, H. V., Uçak Koç, A., & Kahya, Y. (2020). Arıcılık Sektöründe Mevcut Durum Kısıtlar ve Fırsatlar. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-2 (s. 159-173). Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası.
- Karaoğlu, M. M. (2012). Yüksek Fruktozlu Mısır Şurubu. Gıda Mühendisleri Dergisi(33).
- Kaya, M. & Özgülner, N. (2016). Mevsimlik (Gezici/Geçici) tarım işçilerinin iki yerleşim birimindeki yaşam koşulları ve sağlık durumlarına niteliksel bakış . Turkish Journal of Public Health , 13 (2) 115-126 . DOI: 10.20518/thsd.87652
- Kazgan, G. (2003). Tarım ve Gelişme. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. (1990). Türkiye Ekonomisi. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Kılavuz, E., & Erdem, İ. (2020). DÜNYADA TARIM 4.0 UYGULAMALARI VE TÜRK TARIMININ DÖNÜŞÜMÜ. Social Sciences NWSASOS, 134-157.
- Kıymaz, T. (2021). Tarımsal Desteklerin Etkileri Çerçevesinde Bitkisel Üretim için Politika Alternatifleri. Ekonomik Yaklaşım, 32(119), 104-1141.
- Makal, A. (2001). Türkiye'de 1950-1965 döneminde tarım kesiminde işgücü ve ücretli emeğe ilişkin gelişmeler. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56(3).
- Maslow, A. H. (1954). Motivation and Personality (1 b.). New york: Harper.
- Orhan, İ. & Yağmur, Y. (2020). MENOPOZAL DÖNEMDE SAĞLIKLI YAŞAM BİÇİMİ DAVRANIŞLARI, YAŞAM KALİTESİ VE MOTİVASYONEL GÖRÜŞMELER. İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi, 8 (2) , 496-505 . DOI: 10.33715/inonusaglik.737711
- Özertan, G. (2013, Ocak). Türkiye Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Teknoloji Kullanımının Rolü. 1-81. Mart 22, 2022 tarihinde <http://ideas.econ.boun.edu.tr/RePEc/pdf/201301.pdf> adresinden alındı
- Özgüven, M. M., Türker, U., Akdemir, B., Çolak, A., Acar, A. İ., Öztürk, R., & Eminoğlu, M. B. (2020). Tarımda Dijital Çağ. Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1 (s. 55-78). Ziraat Mühendisleri Odası.
- Peker, E., & Kubar, Y. (2012, April). Türkiye'de Kırsal Kesimde Kadın İstihdamına Genel Bir Bakış. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 173-188.
- Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press.
- Suzuki Him M. ve Ayşe Gündüz Hoşgör. (2019). Challenging geographical disadvantages and social exclusion: A case study of gendered rural transformation in mountain villages, the Western Black Sea Region of Türkiye. Sociologia Ruralis. 59(3), 540-559.
- Sümer, G. (2021). Kooperatif Bankacılığı ve Türkiye' de Uygulanabilirliği. Fiscaoconomia, 5(1), 262-279.
- Şahinöz, A. (2011). Tarım Ekonomi ve Politikaları. Turhan Kitabevi: Ankara.
- Yeni, Rahim 2022: Limon Yetiştiriciliği ve Maliyet (Yayınlanmamış Rapor),Ankara
- Yüceer, S. E., Tan, S., & Semerci, A. (2020). Türkiye'de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Geilişiminin İncelenmesi. ÇOMÜ LJAR, 1(2), 36-46.
- Yükseler, Z. (1999). TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI VE DOĞRUDAN GELİR DESTEĞİ SİSTEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.

Kurum ve Kuruluşlar

- 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu. (1969, Nisan 24). Ankara: 13195 Sayılı Resmi Gazete.
- 5488 Sayılı Tarım Kanunu. (2006, Nisan 25). Ankara: 26149 Sayılı Resmi Gazete.
- Beyaz Et Sanayicileri ve Damızlıkları Birliği Derneği. (2021). Piliç Eti Faaliyet Raporu. Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.
- FAO. (2019). Türkiye'nin Biyoçeşitliliği: Genetik Kaynakların Sürdürülebilir Tarım ve Gıda Sistemlerine Katkısı. Ankara: FAO.
- FAO. (2021). Statistical Yearbook World Food and Agriculture. Rome: FAO.
- Kalkınma Atölyesi. (2018). Tarımsal Üretimde Çalışan Çocukların Karşılaştıkları Sağlık Riskleri. Ankara: Kalkınma Atölyesi. <https://www.ka.org.tr/dosyalar/file/Yayinlar/Cocuk-Haklari/Raporlar/TARIMSAL-URETIMDE-CALISAN-COCUKLARIN-KARSILASTIKLARI-SAGLIK-RISKLERI.pdf> adresinden alındı
- OECD. (1994). Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti Ülke Raporu: Türkiye. Paris.
- OECD. (2021). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the Challenges Facing Food Systems. Paris: OECD Publishing. doi:<https://doi.org/10.1787/2d810e01-en>.
- Sektörel ve İşletmecilik Boyutlarıyla TİGEM. (1997). Tarım-İş Sendikası Yayınları.
- SULAK ALANLARIN KORUNMASI YÖNETMELİĞİ. (2021). 24656 Sayılı Resmi Gazete.
- SULAK ALANLARIN KORUNMASI YÖNETMELİĞİNDE DEĞİŞİKLİK. (2021, Mart 19). 31428 Sayılı Resmi Gazete. 04 10, 2022 tarihinde alındı
- TAGEM. (2018). Kanatlı Hayvancılık Sektör Politika Belgesi. Ankara.
- WWF. (2008). TÜRKİYE'DEKİ RAMSAR ALANLARI DEĞERLENDİRME RAPORU. 04 10, 2022 tarihinde alındı

Web Kaynakları

- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2019-37196#:~:text=Sera%20gaz%C4%B1%20envanteri%20sonu%C3%A7lar%C4%B1na%20g%C3%B6re,CO2%20e%C5%9Fd.%20olarak%20hesapland%C4%B1>
- <https://ekolojibirligi.org/resmi-gazetede-yayimlandi-sulak-alanlar-artik-korunmayacak/>
- <https://etibakir.com.tr/tesisler/>
- <https://katalog.sbb.gov.tr/Record/50571>
- <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/water-stress>
- <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/31/Sulak-Alanlar>
- <https://www.unesco.org.tr/Pages/577/212/>
- www.ab.gov.tr/fasil-11/tarim
- www.dsi.gov.tr/2020yilifaaliyetraporu
- www.gap.gov.tr
- www.gap.gov.tr
- www.gap.gov.tr
- www.ILOSTAT
- www.tagem.gov.tr/gubresektorpolitikasi
- www.tarimorman.gov.tr/tarimsalveriler
- www.tarimorman.gov.tr/TEPGE
- www.tarimorman/dsi.gov.tr
- www.tarimorman/TEPGE/durumtahmin/kumeshayvanciligi
- www.tmmob.org.tr
- www.tob.gov.tr/tagem/gubres.rap

- www.tsuab.org.tr/TürkiyeTohumuDışTicareti/özetbilgi
- www.tuik.gov.tr/bugday
- www.tuik.gov.tr/nüfusist
- www.tuik.gov.tr/tarimistatistikleri
- www.ingev.org.tr
- www.iso500.org.tr/iso-500
- www.tarimkredi.org.tr/calisma
- www.akademikbakis.org/bolgeselkalkinmateorileri
- www.ticaret.gov.tr
- www.tuik.gov.tr/tarimistatistikleri
- www.turktob.org.tr
- www.XI.kalkinmaplanı
- www.gapbkiaporları
- www.unitednationsuniversaldeclarationofhumanrights.org

